

УДК 929.732 (440.248)

**ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧИК ВІКТОР АМАДЕЙ ПРИНЦ
АНГАЛЬТ-БЕРНБУРГ-ШАУМБУРГ-ХОЙМ:
(ПРИЗАБУТА БІОГРАФІЯ ГЕНЕРАЛА КАТЕРИНИНСЬКОЇ ДОБИ)**

Ганкевич В.Ю.

*Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна
E-mail: prgankiewiczw@yandex.ru*

В статті розглядаються питання біографії маловідомого російського генерала В. А. принца Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм (1744–1790). Він приймав активну участь у Першій та Другій російсько-турецьких війнах та загинув у російсько-шведську війну. Принц відзначився під час штурму Варни, Очакова, Каушан, Акермана та Бендер і його було нагороджено орденами високих ступенів.

Ключові слова: Катерина II, В. А. принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм, російсько-турецькі війни, російсько-шведська війна.

Минуле нашої Батьківщини тісно, а інколи і нерозривно пов'язане з історією інших держав та інших народів. Так, треба згадати, що певний зв'язок із Півднем України має маленька німецька держава – Ангальт. Наприклад, всесвітньовідомий заповідник Асканія-Нова був створений у селищі, яке заснували вихідці саме з цієї країни. Важливо, що вони не тільки створили це поселення, але й дали йому свою назву, яка була тісно пов'язана з історією їхньої держави. Саме ангальтці були одними з тих, хто заснував у Таврії якісне мериносне вівчарство.

Більше того, сам Південь був приєднаний за правління колишньої принцеси Софії Фредеріки Августи Ангальт-Цербстської, відомої, як російська імператриця Катерина II. Отже, треба сказати, що з цим процесом пов'язане ще одне славетне ім'я ще одного вихідця з Ангальту – принца Віктора Амадея. Своєю шпагою він зробив певний внесок у історію завоювання Півдня України і тому його коротке та призабуте, але героїчне життя має право на згадку.

Нажаль про генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбургського в історичній літературі інформації було обмаль. На початку XIX ст. зустрічалися поодинокі згадки в літературі, наприклад російського дослідника Олександра Івановича Вейдмейєра (1789–1852) [1]. Але це можна пояснити тим, що ще існувала жива пам'ять про героїчне життя принца в Росії. Пізніше про нього зустрічаються невеличкі згадки в дослідженнях, які були пов'язані із аналізом військової історії доби імператриці Катерини II. Серед таких робіт треба відзначити фундаментальні праці автора п'яти томного дослідження про правління Катерини II А.А. Лефортова, істориків-професорів Дерптського університету Олександра Густавовича Брикнера (1834–1896) та Київського університету Св. Володимира Василя Олексійовича Більбасова (1837–1904), військових істориків генерал-лейтенантів Модеста Івановича Богдановича (1805–1882) та Андрія Миколайовича Петрова (1837–1900), військово-

морського історика, капітана 1 рангу Петра Івановича Белавенця (1873–1936) [2]. Досить інформативними були праці істориків-аматорів гофмейстера російського імператорського двору Кесаря Пилиповича Ордіна (1835–1892), Фридриха фон Смітта (1787–1865) та авторів видань полкових історій: «История лейб-гвардии Преображенского полка. 1683–1883 г.», «История лейб-гвардии Гренадерского полка. 1756–1906 гг.», де наводиться фото портрету В.А. принца Ангальт-Бернбурзького гравірованого І. Піхлером з картини пензля В. Тишбейна [3]. Загалом ці роботи базувалися на автентичних та якісних джерелах і на широкому історично-му тлі висвічували ключові події в історії Східної та Північної Європи XVIII ст.

В російській імперії існувало кілька публікацій в енциклопедичних виданнях, але уся інформація в них була майже ідентичною, або вкрай недостатньою [4]. А на сьогоднішній день історичної інформації про генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького взагалі практично немає. В сучасних вітчизняних довідкових виданнях про нього відсутня будь-яка інформація.

Головними джерелами цього дослідження є документи центральних органів влади та листування імператриці Катерини II із своїми кореспондентами, генералами, сановниками: дипломатом Фридрихом Мельхіором бароном Гриммом (1723–1807), генерал-аншефом та воєнним віце-президентом Валентином Платоновичем графом Мусінім-Пушкіним (1735–1804), генерал-фельдмаршалом Григорієм Олександровичем найяснішим князем Потьомкіним-Таврійським (1736–1791) [5]. Дуже важливими джерелами є «Пам'ятні записки» її статс-секретаря Олександра Васильовича Храповицького (1749–1801) та «Записки» артилерійського полковника Михайла Грабовського [6]. Поодинокі згадки про В.А. принца Ангальт-Бернбурзького можна знайти і серед службових паперів визначних можновладців епохи – генерал-фельдмаршала Петра Олександровича графа Румянцева-Задунайського (1725–1796), генерал-аншефа Миколи Васильовича князя Репніна (1734–1801), дипломата Микити Івановича графа Паніна (1718–1783), канцлера Олександра Андрійовича найяснішого князя Безбородька (1747–1799), генерала від інфантерії та дипломата Семена Романовича графа Воронцова (1744–1832) [7].

В цьому дослідженні, зрозуміло, були залучені відомості з довідкової літератури. Вони допомагають зафіксувати, насамперед, генеалогічні відомості, головні дати в житті В.А. принца Ангальт-Бернбурзького та реконструювати час і тип нагород, які він отримував за свою службу [8].

Найбільш важливими і цікавими були мемуари людей, які особисто знали В.А. принца Ангальт-Бернбурзького. Серед таких діячів треба згадати історика і дипломата Людовика-Філіпа графа де Сегюра (1753–1830); члена Санкт-Петербурзької Академії наук дійсного статського радника Романа Максимовича Цибрикова (1763–1817), який певний час знаходився при похідній канцелярії Г.О. Потьомкіна [9]. Важливі спогади залишили генерал-прокурор Сенату, що Править Олександр Миколайович граф Самойлов (1744–1814) та французька мемуаристка Жанна Елеонора де Серенвіль (1738–1807) [10]. Але і вони не навели великої кількості спогадів про принца.

Цікавими є спогади генерал-майора Льва Миколайовича Енгельгардта (1766–1836) та російського письменника Івана Михайловича князя Долгорукова (1764–1823) [11]. В них принц згадувався побіжно, у контексті інших подій.

При висвітленні головних фактів з життя та служби генерал-фельдмаршала Михайла Богдановича Барклая де Толлі (1761–1818) зазвичай в кількох публікаціях надавався сюжет про його службу ад'ютантом у В.А. принца Ангальт-Бернбурзького. Серед них треба зазначити книги відомого історика Дмитра Миколайовича Бантиш-Каменського (1788–1850), історика і письменника Миколи Олексійовича Полевого (1796–1846), Семена Івановича Ушакова та Денис Миколайович Шилов тощо [12].

Певна інформація надавалася в працях російських письменників Миколи Дмитровича Іванишина-Писарева (1794–1849), Сергія Михайловича Любецького (1809–1881), Сергія Миколайовича Глінки (1776–1847) [13].

Віктор Амадей Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм (Victor Amadeus von Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Ноум) (21 травня 1744 – †2 травня 1790) народився від другого шлюбу правлячого князя Віктора I Амадея Адольфа (1693–1772). Його матір'ю була Гедвіга Софія – донька графа Венцеля Людвіга Доннерсмарка (1717 –1795).

В.А. принц Ангальт-Бернбурзький одружився 21 квітня 1778 року на княжні Магдалені Софії (4 червня 1742 – 21 січня 1819), яка походила із родини Фрідріха Вольфганга князя Сольмс-Браунфельського. Від цього шлюбу народився його єдиний син – Віктор Амадей (19 червня 1779 – 4 березня 1783) [14].

У 1764 р. імператриця Катерина II нагородила В.А. принца Ангальт-Бернбурзького голштинсько-російським орденом Святої Анни (№ 128) [15]. Як відомо, імператриця теж походила Ангальтського князівського роду, але з іншої гілки – Цербтської, яка поступово згасала. Очевидно, що тісні зв'язки ангальтців із Санкт-Петербурзьким двором продовжилися.

1772 року В.А. принц Ангальт-Бернбурзький вступив у російську військову службу. На той час Російська імперія провадила активну зовнішню політику на Півдні. У самому розпалі була Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. Очевидно, що служба в російській армії у В.А. принца Ангальт-Бернбурзького почала складатися добре. Бо вже 29 липня 1773 р., після обговорень в Державній Раді щодо нагород по Першій армії, було складено доповідь, чи не забажає імператриця Катерина II «похвалити полковника принца Ангальт-бернбурзького власним листом» [16].

Наприкінці жовтня 1774 р. полковник В.А. принц Ангальт-Бернбурзький знаходився у розпорядженні начальника потужного загону генерал-поручика Карла Карловича барона Унгерн-Штернберга (1730–1799). При штурмі Варни він очолив центральну колону сам, а правий фланг підпорядкував принцу. Полковник В.А. принц Ангальт-Бернбурзький прийняв під команду егерський та один з гренадерських батальйонів [17]. Підійшовши до фортечного рову, солдати центральної та правої колони почали вагатися – рів виявився заглибоким. Почався відступ, який російським офіцерам попередити не вдалося. При відступі до 700 осіб виявилось вбитими та пораненими, що складало майже п'яту частину загону генерал-поручика К.К. Унгерн-Штернберга. До того ж російські війська при відступі з-під Варни втратили шість легких гармат. Відбитий від фортеці загін росіян відступив до села Аджимлер,

аби з відти рушити до Базарджику на з'єднання із військами генерал-поручика князя Юрія Володимировича Долгорукого (1740–1830) [18]. Головнокомандувач генерал-фельдмаршал П.О. граф Румянцев, бажаючи послабити вплив невдачі під Варною, підкреслив, що вона одна ще нічого не доводить. Тому прискорювати через це відступ не варто. Турки не наважилися на переслідування у невдалий день. Бачачи сміливість російських військ, які зважилися на відкритий приступ такої фортеці, як Варна, ворог мав би віддати шану військовій мужності. До того ж турки вважали себе щасливими, що змогли втриматися у фортеці, а про дії у відкритому бою не могло вестися і мови [19].

Невдовзі, закінчилася війна і було підписано відомий Кючук-Кайнарджійський мирний договір. В.А. принц Ангальт-Бернбурзький у цей час перебував на місці ведення переговорів у свиті генерал-фельдмаршала графа П.О. Румянцева-Задунайського. 13 (24) липня 1774 р. об 11 годині повноважні представники з турецької делегації прибули до ставки російського головнокомандувача, «де він та найясніші особи сиділи». Серед турецьких достойників, яких супроводжував почет, визначалися Ахмет-Ремзі Кегая бей, Ібрагім-Муніп Реїс ефенді, Бейлікчі ефенді. Росіян, між іншими, представляли таємний радник О.М. Обресков, князь М.В. Репнін, принци Ангальт-Бернбурзький, Гессен-Дармштадський, Голштинський, фон Вальдеки та інші високородні особи. Більше 3 годин було проведено «у розмовах партикулярних» [20].

10 липня 1775 р. В.А. принц Ангальт-Бернбурзький отримав генерал-майорський чин. Нагороди продовжувалися й надалі. І 26 листопада 1775 р. В.А. принц Ангальт-Бернбурзький став кавалером імператорського воєнного ордена Святого Великомученика і Побідоносця Георгія 4 класу (№ 278) [21]. Відомо, що одночасно він служив і офіцером у лейб-гвардії кірасирському полку [22].

У 1778 р. в Центральній Європі між віденським та берлінським дворами спалахнула Баварська криза. Російська імперія була запрошена у якості посередника і вона мала показати свої дипломатичні та воєнні аргументи. Ім'я генерал-майора В.А. принца Ангальт-Бернбурзького знаходилося у списку російських командуючих основних та допоміжних військових підрозділів. Дата призначалася на травень наступного року, а місцем розташування російських військ визначалася Польща та Волинь [23]. Але військово-політичну напругу все ж таки було знято дипломатичними зусиллями і підписанням 13 травня 1779 р. Тешенського миру.

18 червня 1778 року В.А. принц Ангальт-Бернбурзький отримав наступний чин – генерал-поручика. Очевидно в цьому чині він довгий час перебував поза штатом. Бо ще навіть у 1788 р. Олександр Андрійович граф Безбородько (1747–1799) цікавився, чи поміститься В.А. принц Ангальт-Бернбурзький разом із Іваном Олександровичем Заборовським (1735–1817) «у штатне число генерал-поручиків»? (Причиною було просування по чиновній драбині його протеже Осипа Степановича Рібоп'єра) [24].

Активне командування військами В.А. принца Ангальт-Бернбурзького припадає на Російсько-турецьку війну 1787–1791 рр. На ній ще більше проявився його неабиякий організаторський талант.

Осяйна Порта намагалася повернути собі втрачені південноукраїнські землі та повернути вплив на Крим. Невдовзі в кампанії 1788 р. генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький прибув до діючої Катеринославської армії генерал-фельдмаршала Г.О. князя Потьомкіна, який командував славнозвісними облогою та штурмом Очакова.

Цікаво, що саме в цей час австрійський дипломат і фельдмаршал-лейтенант Шарль Жозеф принц де Лінь (1735–1814) у листі до французького посла у Росії Л.Ф. графа де Сегюра дав опис характеру В.А. принца Ангальт-Бернбурзького: «Бачу родича Катерини (принц Ангальт-Бернбург), який спочатку може здаватися найостаннішим офіцером її армії: такий він скромний та величезна простота! Він усе і не бажає здаватися нічим! У ньому поєднані усі дарування, усі можливі якості; він закоханий у свою посаду та у рушничні постріли; часто поринає у непотрібну небезпеку; любить виставляти інших та поступатися їм тим, що належить тільки йому; пестливий розумом та серцем; має тонкий та вірний смак; люб'язний, покірливий; ніщо не може вислизнути від його зауваження; швидкий на відповіді; все моментально обіймає розумом своїм; твердий у своїх правилах: поблажливий до мене одного, але суворий до себе та до інших; надзвичайно учений і – словом, наповнений істинним генієм військової людини» [25]. Сам же Л.Ф. граф де Сегюр бачив В.А. принца Ангальт-Бернбурзького в ряду «безстрашних» російських генералів, а Ш. Ж. принц де Лінь серед генералів, які можуть надати «великі послуги під час війни» [26].

Облога Очакова була тривалою та виснажливою. Наприклад, 1 липня об 11 годині пройшов грозовий дощ. Генерал-фельдмаршал Г.О. князь Потьомкін наказав провести відволікаючу атаку передовим корпусом генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького та силами інших частин російського війська. В атаці приймали участь та спостерігали генерал-аншеф Юрій Володимирович князь Долгоруков, генерал-аншеф Микола Васильович князь Рєпнін (1734–1801), генерал-поручик граф Павло Сергійович Потьомкін (1743–1796), польський великий гетьман коронний Франциск Ксаверій граф Браницький (1731–1819), бригадир Микола князь Волконський (1748–1788), Ш.Ж. принц де Лінь та інші [27]. Зрозуміло, що ця «декоративна» та задалегідь безглузда атака не вдалася.

Турецький гарнізон постійно проводив і вилазки з обложеної фортеці. 29 липня під час однієї з численних вилазок 40 – 50 турків пройшли морським берегом та вмовившись на висоті почали обстріл позицій підрозділів В.А. принца Ангальт-Бернбурзького. Його війська знаходилися у правому крилі російської армії та були дотичними морському берегу. На допомогу генерал-поручику В.А. принцу Ангальт-Бернбурзькому рушив корпус ліфляндських єгерів на чолі із генерал-майором Михайлом Іларіоновичем Голєніщевим-Кутузовим (1745–1813). В цьому бою він знову отримав поранення в голову. Воно було майже таким, яке він вже отримав у бою під Шумлами в липні 1774 р. – навиліт від лівої скроні через праве око, про що, між іншим, писав і Ш.Ж. принц де Лінь [29]. Єгері прагнули помститися за пораненого М.І. Голєніщева-Кутузова. Не чекаючи наказу генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького, вони стрімко рушили на турків, яким прийшли допомагати ще 300 солдат Гасан-паші. Аби спасти цей батальйон принц вислав на допомогу ще один. Бій був тривалим, але турків було відбито. Тільки російські солдати зайняли свої око-

пи, як під прапорами на них рушило більше двох тисяч турків. З великими труднощами В.А. принц Ангальт-Бернбурзький зібрав свої війська і знову провів контратаку. Сотні турецьких солдат ховалися в ущелинах та влучно стріляли звідти. Через це їх не вдавалося витіснити. Атака росіян захлилася. Контр-адмірал Шарль Анрі принц Нассау-Зігенський (1743–1808), який спостерігав за боєм, марно чекав наказу про допомогу від генерал-фельдмаршала Г.О. Потьомкіна. Під свою відповідальність він влучним вогнем своїх трьох канонерських човнів відбив підрозділи В.А. принца Ангальт-Бернбурзького, який опинився у скрутному становищі. Однак турки почали втікати. Під час цієї операції вони втратили 500 осіб. Серед втрат російських військ зазначалися два офіцери та 113 рядових (за іншими даними – 180). В.А. принц Ангальт-Бернбурзький склав рапорт, в якому «свідчив у якнайсильніших висловах», що був зобов'язаний своїм спасінням виключно рішучі контр-адмірала Ш.А. принца Нассау-Зігенського «та його канонерських човнів». Головнокомандувачу Г.О. Потьомкіну це не сподобалося, але він промовчав. Облога Очакова продовжувалася. За сім тижнів росіяни втратили «більше дванадцяти сотень осіб» [28].

До Г.О. князя Потьомкіна доходили поголоси невдоволених ходом кампанії, особливо іноземців. Відомо, що у 5 (16) вересня він вирішив провести показову рекогносцировку цитаделі Очакова та замку Гассан-паши і запросив до неї принців В.А. Ангальт-Бернбурга, Ш. А. Нассау-Зігена, Ш. Ж. де Ліня та Роже графа де Дама (1756–1823). Шлюпку з російськими генералами помітили турки і спробували її наздогнати. Момент був критичним. Турецька картеч пролітала над головами. Усі генерали могли потрапити у полон до турків. Ситуацію спас генерал-аншеф М.В. князь Репнін, який прикрив відхід шлюпки Г.О. князя Потьомкіна та його супутників вогнем батарей. Приблизно 4 – 5 тисяч глядачів із захватом зустріли їх на березі [30].

Невдовзі принц Ш.Ж. де Лінь остаточно зневірився в доцільності тривалого та малоактивного знаходження біля Очакова. Він прийняв рішення про те, що все-таки необхідно покинути діючу російську армію, яка так довго і безпорадно знаходилася під стінами потужної турецької фортеці. Наприкінці жовтня принц Ш.Ж. де Лінь написав листа імператорові Йосипу II. В ньому була дана ще одна характеристика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького, як стійкого вояка та бойового генерала. Отже, між іншим принц Ш.Ж. де Лінь безпорадно зазначав: «Я їду, залишаються тільки принц Ангальт та Василь Долгорукий¹. Тепер тільки завдяки якомусь відчайдушному подвигу можна буде оволодіти Очаковом. Врешті треба ж позбавитися від снігу та бруду, у які ми щодня усе більше та більше поглиблюємося. Браницький поїхав у свій маєток, Нассау – до Петербургу, Ксаверій Любомирський² та Соллогуб³ – до Польщі, інші генерали – Бог відає куди; їх усіх тут нудить і вони майже хворі» [31].

Диспозиція штурму була опрацьована генерал-аншефом Іваном Івановичем Меллером (1725–1790) і була затверджена генерал-фельдмаршалом Г.О. князем Потьомкіним. Чотири колони правого флангу знаходилися під загальним командуванням генерал-аншефа князя М.В. Репніна. З них дві перші колони «перебували під

¹ Генерал-поручик Василь Васильович князь Долгоруков (1752–1812).

² Генерал-майор Франтишек Ксаверій князь Любомирський (1747–1819).

³ Генерал-майор Іван граф Соллогуб (?–1812)

приватним начальством» генерал-поручика принца В.А. Ангальт-Бернбурзького [32]. Перша колона очолювалася генерал-майором Петром Людвігом фон-дер-Паленом (1745–1826). Вона складалася із солдатів Тамбовського піхотного полку, батальйону спішених єгерів, катеринославських 1000 піших козаків, 200 кінних полковника Матвія Івановича Платова (1753–1818), команда вірних козаків та вірменські волонтери команди майора Абрамова. Перша колона мала з правого флангу морським узбережжям до замку коменданта трьох бунчужного паші Гасана. Захопивши його вона мала повернути на очаківський земляний ретраншемент та атакувати його з південного боку лиману .

Друга колона була поділена на дві частини, аби ввести супротивника в оману. Одна частина, на чолі із бригадиром Сергієм Лаврентійовичем князем Львовим (1740–1812), складалася із солдатів Катеринославського гренадерського полку та батальйону Таврійського гренадерського полку. Друга частина, яка перебувала під командою полковника Бойкова, увібрала у себе два батальйони Катеринославського єгерського корпусу та 50 вершників Єлисаветградського легко-комонного полку. Друга колона мала увійти в ретраншемент з двох боків і тим самим розсіяти увагу супротивника та боротися за його захоплення з тилу [33].

О 7 годині 6 грудня 1788 р. одночасно з усіх боків та шістьма колонами розпочався штурм. Генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький особисто перебував у другій колоні. Саме вона забезпечувала успішні дії першої колони. Звідти здійснювалося правильне і виважене командування принца. Ретраншемент та навколишні будівлі було захоплено. Власне сам В.А. принц Ангальт-Бернбурзький з гренадерами та єгерями гнав попереду себе турків до Стамбульських воріт. Ті ворота турки захищали з відчаєм. Так, що коли вони були вже відкриті, то принц увійшов до фортеці по трупах, які наповнювали рів у три сажні завглибшки [34]. 7 грудня 1788 р. Г.О. Потьомкін писав з-під Бендер Катерині II щодо принца: «Олександр Іванович [Самойлов] увійшов перший у фортецю, а потім з іншого боку Ангальт» [35]. Кампанія 1788 р. була закінчена.

16 грудня 1788 р. генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький став кавалером імператорського Воєнного ордену Святого Великомученика та Побідоносця Георгія великий хрест 2-го класу (№ 14). Такою ж нагородою було відзначено і генерал-поручика О.М. Самойлова (№ 15) [36].

Про нагороду В.А. принца Ангальт-Бернбурзького імператриця Катерина II сповістила Ф.М. барона Гримма у листі 17–18 грудня 1788 р. [37]. Командування так визначило причину для нагороди: «В воздаяние усердия к службе и отличного мужества, с которым он, предводительствуя вверенной ему колонною для атаки города и крепости Очакова, был из первых, при взятии оного приступом от войск Российских подвизавшихся».

Ордени, особливо такі високі, дуже цінувалися. Саме така нагорода для, наприклад, генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького, стала причиною розмови імператриці Катерина II із її сатс-секретарем О.В. Храповицьким, яка відбулася 2 січня 1789 р. Бесіда стосувалася вимагання іншого ордену особами, які мали на неї, на думку цариці, недостатньо прав. Вона високо цінувала подвиг генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького і зазначила, що за штурм Очакова:

«Дано Георгія 2-го класу тільки двом генерал-поручикам, які вийшли з флангів до Очакова з їхніми чотирма колонами, а дві середні прийшли опісля (князь Василь Долгоруков); подивись план» [38].

За вірну службу В.А. принц Ангальт-Бербурзький був нагороджений вищими орденами Російської імперії. 21 квітня 1789 р. йому надали знаки Імператорського ордену Святого апостола Андрія Первозваного (№ 254) та Імператорського ордену Святого Олександра Невського (№ 557) [39].

В наступну кампанію 1789 р. генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бербурзький проходив у першій дивізії Об'єднаної Південної армії генерал-фельдмаршала Г.О. князя Потьомкіна. У складі дивізії, квартира якої знаходилася в Єлисаветграді, перебувало 20 кінних полків, 9 піхотних полків, 3 егерських корпусів, «вірні козаки» та 70 гармат. При дивізії генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бербурзький теж вважався «частним начальником» [40].

Цього року принц прийняв участь при взятті Каушан, Акермана та, нарешті, Бендер. У першій справі йому доручили командувати авангардом [41], де знаходився і сам генерал-фельдмаршал Г.О. Потьомкін. Принц 13 вересня з'явився під Каушанами на чолі загону кінних егерів та козаків полковника М.І. Платова. В результаті блискавичної операції турки побігли. Вбитими опинилися 700 осіб. Російській армії дісталися 100 полонених на чолі із Сингали пашою Бегрелбеєм Анадолу, 3 гармати, 2 прапори та табір. Про перемогу імператриця Катерина II розказала у листі барону Ф.М. Гримму від 13 вересня і головнокомандувачу російських військ у Фінляндії, генерал-аншефу В.П. графу Мусіну-Пушкіну від 25 вересня 1789 р. [42]. Але найголовніше було те, що Бендери були відрізані від усіх сполучень турецькою армією, а усі кур'єри перехоплювалися козаками [43].

Наступною операцією, в якій приймав участь генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бербурзький був Акерман. 23 вересня загін росіян на чолі із генерал-аншефом князем Ю.В. Долгоруким рушив до турецьких укріплень на Дністрі. Боротьба була не тривалою і 28 вересня турки на чолі із трьох бунчужним Тайфун пашею здали Акерман.

3 листопада впали Бендери. 16000 військових і 22000 цивільних на чолі із трьох бунчужним пашею Хаджи-Ізмаїл-Кейсарли-Заран-оглу покинули Бендери і рушили до фортеці Ізмаїл. Росіяни захопили цінні трофеї. Європейська суходільна кампанія 1789 р. проти Осаяної Порти закінчилася. В.А. принц Ангальт-Бернбурзький, «который родство свое с Екатериной подтвердил мужественными подвигами в Турции», [44] відпросився на батьківщину у відпустку

Наступною війною, в якій прийняв активну участь генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький була російсько-шведська (1789–1790). Очевидно між двома призначеннями він відвідав Батьківщину і родину. Але невдовзі генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького було відкликано у зв'язку із загостренням військової обстановки на Півночі, про що імператриця Катерина II сповістила генерал-фельдмаршала Г.О. князя Потьомкіна у листі від 25 листопада [45].

Командувач російськими військами у Фінляндії генерал-аншеф В.П. граф Мусін-Пушкін не справлявся зі своїми обов'язками. Постала нагальна проблема обрання нового головнокомандуючого.

Найкращими кандидатурами, за словами імператриці Катерини II стали генерал-аншеф Іван Петрович граф Салтиков (1730–1805), Осип Андрійович барон Ігельстром (1737–1817) та генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький. Вони були чільними кандидатами на головнокомандування. (Наприклад дещо раніше генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький вважався кращою фігурою аніж, наприклад, генерал-аншеф М.В. князь Репнін) [46]. 19 жовтня 1789 р. Катерина II писала Г.О. Потьомкіну: «Я жалкую, що князь Бернбурзький з молодших генерал-поручиків; не знаю сама, чому моя довіра у цьому випадку схилилася б скоріш до нього, аніж до іншого» [47]. Справа полягала у тому, що було важко обійти діючих генерал-аншефів і, навіть, за старшинством по списку генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький був десь 12 чи 13 [48]. Зі свого боку, 9 листопада Г.О. Потьомкін писав Катерині II: «Про генералів для командування у Фінляндії: я сказав про Салтикова заради того, що він старший. Втім воля Ваша, упиратися здавалось би йому тепер незручно... Але якщо не він, то накажіть Меллеру. І до нього генерал-поручиків Ігельстрьома та Ангальта» [49].

Існувала версія, що у Катерини II та у В.А. принца Ангальт-Бернбурзького виник конфлікт через бажання останнього отримати генерал-аншефський чин. Начебто планувалося командування В.П. графа Мусіна-Пушкіна з Санкт-Петербургу, а принц мав безпосередньо командувати у Фінляндії [50]. В даному разі йдеться про різних Ангальтів в одному документі від 8 лютого 1790 р. Конфлікт з імператрицею виник у генерал-ад'ютанта *графа* Фридриха Ангальта (1732–1794), а не у генерал-поручика *принца* Віктора Амадея Ангальт-Бернбурзького [51], який зберігав вірність та повагу до імператриці. Але справа полягала у тому, що навіть з чином генерал-поручика принц виявився молодшим за інших генерал-поручиків і не міг навіть претендувати на наступний чин. І це він чітко усвідомлював.

Фр. фон Смітт стверджував, що у В.А. принца Ангальт-Бернбурзького існували прохолодні взаємини. Буцімто найясніший князь переймався тим, аби принц «як двоюрідний брат імператриці, не набув великої ваги у неї, намагався показувати його педантом та зробити смішним» [52]. Це малоімовірно, а факти і документи свідчать, що ставлення Г.О. Потьомкіна до В.А. Ангальт-Бернбурзького не було таким вже жорстким.

Отже, командувачем діючої армії у Фінляндії все ж таки призначили генерал-аншефа І.П. графа Салтикова. А генерал-поручики В.А. принц Ангальт-Бернбурзький та О.А. барон Ігельстром, таким чином, опинилися у його розпорядженні і загальному командуванні [53].

Бойові дії для росіян розпочалися невдало. Шведи на чолі із своїм королем Густавом III (1746–1792) виявилися переможцями у бою під Кернікоскі та Пардакоскі. Втрати росіян склали: 12000 карбованців, 2 гармати, провіант, амуніція та полоненими: 1 офіцер з 38 солдатами. Росіяни відступили до містечка Савітайполь.

Ще одну поразку вони отримали в бою 8 (19) квітня під Валкіала, поблизу річки Кюмені, де шведами знов особисто командував король. Росіяни відступили та втралили провіант.

У Санкт-Петербурзі наказом О.А. барону Інгельстрому було доручено повернути Кернікоскі та Пардакоскі. О.В. Храповицький згадував, що В.А. принц Ан-

Планъ Сраженія при Пардакоскахъ
18 Апр. 1790 г.

А - Шведскія войска. Г - Колонна кн. Мещерскаго.
Б - колонна Байкова. Д - Колонна Берхмана.
В - Колонна Сухтелена. Е - Отрядъ Ершова.
Ж - Отрядъ бар. Френсдорфа.

Масштаб 1:42000.

Мапа з книги: История лейб-гвардии Гренадерского полка. 1756 - 1906 гг. Т. 1. - СПб.: Т-во А. Голіков и А. Вильборг, 1906. - С. 528.

гальт-Бернбурзький та О.А барон Ігельстром «как хваты в одних дрожках поскакали» до своїх військ [54].

Контратака росіян була призначена на 18 квітня о 23 годині 30 хвилин. Рух на військо Густава III був запланований з трьох боків. Спочатку атака росіян була вдалою; шведи почали відступ. Генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький почав здійснювати спробу взяти Кернікоскі. Він дав наказ швидким маршем захопити Кернікоський міст. Росіяни захопили ворожу батарею. Шведи почали полишати шанці. Але невдовзі вони отримали міцну допомогу і почати тиснути росіян та перешли у контратаку. Генерал-поручик В.А. принц Ангальт-Бернбурзький не дочекався допомоги. І через шведську контратаку росіяни були змушені відступати [55]. О.В. Храповицький зазначав, що докладну доповідь про бій імператриці Катерині II було зроблено 1 травня. Військо було поділено на три колони. Частина принца «служила в регирате». Бригадир Василь Сергійович Байков (?-1790) поділив свою навпіл і попав під «два вогні». Підкріплення генерал-майора Федора Федоровича Бергмана (?-1803) та бригадира Олексія Степановича князя Мещерського (1741-?) не спромоглося вчасно підійти на допомогу. Висновок був невтішний. Росіян було розбито. Скоріш за все «шведи про все були попереджені і кожну колону були готові зустріти» [56].

В тому трагічному бою В.А. принца Ангальт-Бернбурзького було смертельно поранено [57] гарматним ядром у праву ногу вище коліна [58].

ботні хвилини, повернувшись до свого ад'ютанта, що лив сльози, принц Ангальт подарував йому шпагу, говорячи: «Цією однією власністю можу тепер розпоряджатися; дарую Вам її, вона завжди буде з честю в руках Ваших» [60]. (Інший варіант: «эта шпага в ваших руках будет неразлучна со славою» [61]).

Втрати росіян у тому бою склали: вбитими – 6 офіцерів та 195 солдатів, поранено – 16 офіцерів та 285 солдатів; втрати шведів: 41 вбитими та 173 пораненими.

Невдовзі, 21 квітня імператриця дізналася про поразку росіян під Пардакоскі та про поранення генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького і бригадира В.С. Байкова [62]. Лікаря Келлена терміново було відправлено спасати поранених. До того ж відоме навіть прізвище лікаря, який провів ампутацію ноги В.А. принца Ангальт-Бернбурзького. Ним був лікар Сланецький, який на початку ХІХ ст. оселився під Києвом у Китаївській пустині [63]. В.А. принц Ангальт-Бернбурзький погодився на ампутацію, зазначивши: «Я знаю, що помру; але у мене є дружина та син¹; ріжте ногу: для них тільки це роблю. Почувши про мою смерть, нехай вони знають, що я не відкинув їй найбільш мучительний спосіб, аби зберегти для них залишки життя мого» [64]. Але спасти пораненого не було можливості. Він помер.

А 22 квітня імператриці Катерині ІІ сказали про їхню смерть [65]. Очевидно, вона перебувала в психічному напруженні і тримала всі емоції в собі. Але наступного дня Катерина ІІ все ж таки дала волю власним почуттям і... заплакала [66].

Князь Г.О. Потьомкін теж переймався долею загиблого принца В.А. Ангальт-Бернбурзького та майбутнім його родини. 29 травня 1790 р. він писав імператриці: «Ви матінко найвсемилостивіша государиня були обіцянкою сіл покійному принцу Ангальту. Жінка його полишилася у бідності. Аби їй хоч якийсь пенсіон; я цікавлюся тільки з резону, що він носив ім'я Ангальт» [67]. Зі свого боку імператриця Катерина ІІ теж дуже переживала з приводу смерті В.А. принца Ангальт-Бернбурзького. 8 червня 1790 р. Катерина ІІ поінформувала Г.О. князя Потьомкіна, що написала листа до правлячого принца Карла Людвіга Ангальт-Бернбург-Шаумбурзького (1723–1806) – старшого брата покійного, «аби взнати про стан дружини та матері покійного генерал-поручика того дому» [68].

Ця фаза російсько-шведської війни видалася дуже поганою. Імператриця Катерина ІІ певний час була в розпачі.

Але, врешті-решт російсько-шведська війна була побідоносною для Росії. Вона закінчилася підписанням Верельського мирного договору 3 (14) серпня 1790 р. Його головною умовою було збереження довоєнних російсько-шведських кордонів.

Смерть В.А. принца Ангальт-Бернбурзького викликала жаль у його сучасників. Наприклад, генерал-майор Л.М. Енгельгардт вважав його генералом «відмінних дарувань» [69]. Ім'я та загибель В.А. принца Ангальт-Бернбурзького згадується у вірші І.М. князя Долгорукого «Хижина на Рпени» [70].

Найбільш відомим учнем генерал-поручика В.А. принца Ангальт-Бернбурзького у військовій справі був майбутній генерал-фельдмаршал Михайло Богданович Барклай де Толлі. 13 січня 1788 р. він в чині капітана був призначений на посаду генеральсь-ад'ютанта до генерал-поручика Ангальт-Бернбурзького. Він

¹ Очевидно, що це помилка свідка – автора спогадів. Єдиний син принца – Віктор Амадей помер 4 березня 1783 року.

прийняв участь в облозі та взятті Очакова, за що отримав орден Святого Володимира 4 класу та підвищення в чині до секунд-майора. Наступного року М.Б. Барклай де Толлі пелевели до Ізюмського полку зі збереженням майорської ад'ютантської посади. В ній він взяв участь у битвах при Каушанах, захопленні Акермана та взятті Бендер. Продовжити службу йому довелося у фінляндському егерському корпусі [71]. Невдовзі, 24 червня 1788 р. він отримав чин секунд-майора. М.Б. Барклай де Толлі під керівництвом принца був учасником кампанії проти турок в складі Катеринославської діючої армії. У 1790 р. з переводом принца В.А. Ангальт-Бернбургського до Фінляндії за ним рушив і його ад'ютант [72]. Серед відзначених О.А. бароном Ігельстрьомом офіцерів, які показали свої бойові здібності у битві при Пардакоскі, був і М.Б. Барклай де Толлі. За це його 12 травня 1790 р. підвищили, надавши чин прем'єр-майора [73].

Пам'ять про свого вчителя генерал-фельдмаршал М.Б. Барклай де Толлі проніс через усе своє життя. Відомо, що він завжди вішав над ліжком мініатюрний портрет та шпагу В.А. принца Ангальт-Бернбургського [74].

Ще одним із учнів В.А. принца Ангальт-Бернбург був Федір Васильович Раstopчін (1763–1826) – майбутній граф, сенатор, член Державної Ради, обер-камергер, московський градоначальник, генерал-губернатор Москви, письменник та публіцист. Вченими було знайдено та надруковано його лист до графа Семена Романовича Воронцова від 20 лютого 1791 р. Між іншим у ньому Ф.В. Раstopчін писав: «Коли князь Ангальт приїжджав з-під Очакова, я причислився до нього і зважився за ним слідувати». У почті В.А. принца Ангальт-Бернбургського далі Ф.В. Раstopчін зазначав: «Я бачив, як турки втікали та як бралися фортеці без бою». «Я приїхав до Петербургу, аби знаходитися при князеві Ангальті, але він невдовзі загинув» [75]. У листі від 25 грудня 1791 р. «Я забажав бути при князеві Ангальтському, заслужив його довіру та, відповідно, неприхильність князя Потьомкіна. Після закінчення цього походу здачею Бендер, я поспішив повернутися до Росії та залишив армію... Я дочекався у Петербурзі повернення князя Ангальтського. Він приїхав з Німеччини і, отримавши призначення до Фінляндії (куди я рушив за ним), був там вбитий». Граф Ф.В. Раstopчін жалкував: «Князь Ангальт бажав мені добра, але його немає на світі» [76].

Отже, героїчне, але швидкоплинне життя В.А. принца Ангальт-Бернбургського свідчить про його характер, поведінку та прагнення. Він був терплячий, сумлінно виконував службові обов'язки, не цурався поточної роботи та виявляв героїзм у складних військових ситуаціях. Його любили і поважали в російській армії. Свідченням всіх цих, насамперед, військових чеснот було те, що за свою службу В.А. принц Ангальт-Бернбургський отримав високі нагороди, визнання імператриці Катерини II та її армії. Його служба була визначним внеском у справу приєднання Північного Причорномор'я. З ім'ям В.А. Ангальт-Бернбургського пов'язані славетні сторінки минулого Півдня України, а сам він, як і багато інших призабутих героїв XVIII ст., заслуговує на нашу вдячну пам'ять.

Список літератури:

1. Вейдемейер А. Двор и замечательные люди в России, во второй половине XVIII столетия. / А. Вейдемейер. – СПб., 1846. – Ч. 2. – 222 с.

2. Лефорт А. А. История царствования государыни императрицы Екатерины II. Часть четвертая. / А. А. Лефорт. – М., 1838. – 335 с. ; Брикнер А. Г. Потемкин / А. Г. Брикнер. – СПб., 1891. – 276 с. ; Брикнер А. Война России с Швецией в 1788–1789 годах / А. Брикнер. – СПб., 1869. – 299 с. ; Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции / М. И. Богданович. – СПб., 1852. – 296 с. ; Брикнер А. Война России с Швецией в 1788–1790 годах. X. Поход 1790 года / А. Брикнер // Журнал министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. 144, № 7/8. – С. 1–71 ; Бильбасов В. А. Князь де-Линь // Бильбасов В. А. Исторические монографии. Том четвертый. – СПб., 1901. – С. 379–522; Петров А. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787 – 1791 г. Том I. / А. Петров. – СПб., 1880. – 251 с.+32 с.+50 с.

3. Ордин К. Ф. Покорение Финляндии. Опыт описания по неизвестным источникам. – Т. I. / К. Ф. Ордин. – СПб., 1889. – 436 + 122 с. ; Ордин К. Ф. Выборгская победа и Роченсальмский погром (с двумя картами) / К. Ф. Ордин // Журнал министерства народного просвещения. – 1888. – № 1. – Ч. 255, отд. 2. – С. 84–113; Смитт Фр. фон. Суворов и падение Польши. Часть I. Суворов / Фр. фон Смитт. – СПб., 1866. – 362 с. ; История лейб-гвардии Преображенского полка, 1683–1883 г. – Т. II. 1725–1801. – СПб., 1883. – 642 с. ; История лейб-гвардии Гренадерского полка, 1756–1906 гг. – СПб., 1906. – Т. I. – 112 с. (портрет – С. 259).

4. Маркевич С. А. Барклай де Толли / С. А. Маркевич // Энциклопедический лексикон. Том IV, Б–Бар. – СПб., 1835. – С. 356–359. – Изд. под псевд. [С.А.М.] ; Висковатов А. В. Ангальт-Бернбург-Шаумбургский / А. В. Висковатов // Военный энциклопедический лексикон. Т. I. – СПб., 1852. – С. 390–391. – Изд. под псевд. [А.В.В.] ; Ангальт-Бернбург-Шаумбургский // Русский биографический словарь. Т. II. Алексинский – Бестужев-Рюмин. – СПб., 1900. – С. 108 ; Ангальт-Бернбург-Шаумбургский // Военная энциклопедия. – СПб., 1911. – [Т. 2]. – С. 423 ; Anhalt, Victor Amadeus, Prince of Anhalt Bernburg Schaumburg Noym // Mikaberidze A. The Russian officer corps of the revolution and Napoleonic wars, 1795–1815. – New York : First Savas Beatie Edition, 2005. – P. 7.

5. Архив Государственного Совета. – Т. I : Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796 гг.). – СПб., 1869. – 932 с. ; Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – 989 с. ; Письма Екатерины II к Гримму (1774–1796) // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1878. – Т. 23. – С. 1–695 ; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящихся в государственном архиве министерства иностранных дел // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1885. – Т. 42. – 497 с. ; Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский архив. – 1878. – Кн. 3. – С. 5–240 ; Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка. (Из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П. С. Лебедева) // Русская старина. – 1876. – Т. 17. – С. 205–216 ; Екатерина II во время войны с Швецией : письма и повеления графу В. П. Мусину-Пушкину // Русская старина. – 1887. – Т. 54. – С. 295–308.

6. Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – 294 с. ; Грановский М. Записки / М. Грановский // Русская старина. – 1876. – Т. 16. – С. 1–32.

7. Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского, Ч. 2 : 1770–1774 // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. II. Материалы отечественные. – 1865, апрель – июнь. – Кн. 2. – С. 1–330 ; Донесение кн. Репнина к гр. Панину, от 19-го (30-го) декабря 1778 г. // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1888. – Т. 65. – С. 107–119 ; Письма князя Александра Андреевича Безбородко к графу Семену Романовичу Воронцову с 1782 по 1799 год // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. 395–443; Письма графа Ф. В. Ростопчина к графу С. Р. Воронцову // Русский архив. – 1876. – Кн. 1, тетрадь 1 – 4. – С. 80–120.

8. Handbuch der neuesten Genealogie: welches aller jetzigen europäischen Potentaten und der geistlichen und weltlichen Fürsten sowohl, als der regierenden Grafen des Heil. Röm. Reichs, nebst einem Verzeichnisse des Cardinals-Collegii enthält. – Nürnberg, 1771. – 268 s. ; Allgemeines genealogisches und Staats-Handbuch. LXIV Jahrgang. 1811. Ersten band. – Frankfurt am Main, 1811. – S. 242 ; Oertel Fr. M. Genealogische Tafeln zur Staatengeschichte der Germanischen und Slawischen völker im neunzehnten jahrhunderte nebst einer genealogisch-statistischen Einleitung. Tafel III. Anhalt. / Fr. M. Oertel. – Leipzig, 1845. – 95 s. ; Michaelis A. V., Einleitung zu einer vollständigen Geschichte der Chur- und Fürstlichen Häuser in Deutschland. Dritter Theil. / A. V. Michaelis, J. W. Hamberger. – Lemgo, Meyerschen Buchhandlung, 1785. – 725 s. ; Семенов И. С. Христианские династии Европы : династии, сохранившие статус владетельных : генеалогический справочник / И. С. Семенов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 494 с. ; Список кавалеров имп. военного

ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, четырех степеней // В. С. Степанов, Н. И. Григорович : в память столетнего юбилея имп. военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия (1769–1869). – СПб., 1869. – 364 с. ; Бантыш-Каменский Н. Н. Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденского капитула / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М. : «Трутенъ» – «Древлехранилище», 2005. – 228 с. ; Карabanов П. Ф. Списки замечательных лиц русских / П. Ф. Карabanов, П. В. Долгоруков // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1860, январь–март. – Кн. I. – С. 187.

9. [Сегюр Л.-Ф. де] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. (1785–1789). – СПб., 1865. – 386 с. ; Цебриков Р. М. Вокруг Очакова. 1788 г. : дневник очевидца / Р. М. Цебриков // Русская старина. – 1895. – Т. 84, № 9 (сент.). – С. 147–212.

10. Самойлов А. Н. Жизнь и деяния князя Г. А. Потемкина-Таврического / А. Н. Самойлов // Русский архив. – 1867, год пятый. – С. 1203–1282 ; Cérenville de J. É. Memoirs of the life of Prince Potemkin; field-marshal, and commander-in-chief of the Russian army; grand admiral of the fleets; knight of the principal orders of Prussia, Sweden, and Poland of all the orders of Russia; et, et comprehending original anecdotes of Catharine the second and of the Russian court / J. É. de Cérenville. – London, 1812. – 256 p. ; Cérenville de J. É. Vie du prince Potemkin : feld-maréchal au service de Russie sous le règne de Catherine II, Rédigée d'après les meilleurs ouvrages allemands et français qui ont paru sur la Russie à cette époque / J. É. de Cérenville. – Paris, 1808. – 303 p.

11. Энгельгардт Л. М. Записки. 1766–1836 / Л. М. Энгельгардт. – М., 1868. – 240 с. ; Долгорукий И. М. Сочинения / И. М. Долгорукий. – СПб., 1849. – Т. 2. – 539 с. ; Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года / И. М. Долгорукий. – М., 1870. – 355 с.

12. Полевой Н. А. Русские полководцы, или. Жизнь и подвиги российских полководцов, от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I / Н. А. Полевой. – СПб., 1845. – 353 с. ; Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. / Д. Н. Бантыш-Каменский. – СПб., 1840. – Ч. 3. – 236 с. ; Ушаков С. И. Деяния Российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Францией в 1812, 1813, 1814 и 1815 годов с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную / С. И. Ушаков. – СПб., 1822. – Ч. 1. – 296 с. ; Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений, 1802–1917 : биобиблиографический справочник / Д. Н. Шилов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2002. – 936 с.

13. Иванчин-Писарев Н. Д. Утро в Новоспасском / Н. Д. Иванчин-Писарев. – М., 1841. – 123 с. ; Любецкий С. М. Русь и русские в 1812 году : книга для чтения всех возрастов / С. М. Любецкий. – М., 1869. – Ч. 1 : от Немана до Москвы. – 197 с. ; Глинка С. Русское чтение / С. Глинка. – СПб., 1845. – Ч. 2 : дух Екатерины Второй. – 326 с.

14. Michaelis A. B. Einleitung zu einer vollständigen Geschichte der Chur- und Fürstlichen Häuser in Deutschland. Dritter Theil / A. B. Michaelis, J. W. Hamberger. – Lemgo, Meyerschen Buchhandlung, 1785. – S. 661–662 ; Oertel Fr. M. Genealogische Tafeln zur Staatengeschichte der Germanischen und Slawischen völker im neunzehnten jahrhunderte nebst einer genealogisch-statistischen Einleitung. Tafel III. Anhalt / Fr. M. Oertel. – Leipzig, 1845. – S. 3 ; Behr K. von Genealogie der in Europa regierenden Fürstenthäuser nebst der Reihenfolge sämtlicher Päpste / K. von Behr. – Leipzig, 1854. – S. 121 ; Семенов И. С. Христианские династии Европы : династии, сохранившие статус владетельных : генеалогический справочник / И. С. Семенов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 45.

15. Handbuch der neuesten Genealogie: welches aller jetzigen europäischen Potentaten und der geistlichen und weltlichen Fürsten sowohl, als der regierenden Grafen des Heil. Röm. Reichs, nebst einem Verzeichnisse des Cardinals-Collegii enthält. – Nürnberg, 1771. – S. 70 ; Бантыш-Каменский Н. Н. Списки кавалерам российских императорских орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденского капитула / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М. : «Трутенъ» – «Древлехранилище», 2005. – С. 178.

16. Архив Государственного Совета. – СПб., 1869. – Т. 1 : Совет в царствование императрицы Екатерины II-й (1768–1796 гг.). – С. 57.

17. Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции / М. И. Богданович. – СПб., 1852. – С. 77 ; Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774

год. Составлено преимущественно по неизвестным до настоящего времени рукописным материалам. – Т. IV: Кампания 1773 года / А. Петров. – СПб., 1874. – С. 116.

18. Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. Составлено преимущественно по неизвестным до настоящего времени рукописным материалам. – Т. IV: Кампания 1773 года / А. Петров. – СПб., 1874. – С. 117.

19. Там же. – С. 118.

20. Архив военно-походной канцелярии графа П. А. Румянцева-Задунайского, Часть 2, 1770–1774 // Чтения в имп. Обществе истории и древностей Российских при Московском университете : II Материалы отечественные. – 1865, апрель – июнь. – Кн. 2. – С. 322.

21. Список кавалеров имп. военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, четырех степеней // Степанов В. С., Григорович Н. И. В память столетнего юбилея имп. военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия (1769–1869). – СПб., 1869. – С. 29, (№ 29); Карабанов П. Ф. Списки замечательных лиц русских / П. Ф. Карабанов, П. В. Долгоруков // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1860, январь–март. – Кн. 1. – С. 187.

22. Michaelis A. B. Einleitung zu einer vollständigen Geschichte der Chur- und Fürstlichen Häuser in Deutschland. Dritter Theil / A. B. Michaelis, J. W. Hamberger. – Lemgo, Meyerschen Buchhandlung, 1785. – S. 662.

23. Донесение кн. Репнина к гр. Панину, от 19-го (30-го) декабря 1778 г. // Сб. имп. Русского исторического общества. – 1888. – Т. 65. – С. 118.

24. Грановский М. Записки / М. Грановский // Русская старина. – 1876. – Т. 16. – С. 6.

25. Текст подано за виданнями : два письма принца де Линя // Вестник Европы. – Ч. 48. – № 21. – 1809 ; Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVIII/1780-1800/De_Lin/text1.htm (Проверено 22.04.2011).

26. [Сегюр Л.-Ф. де] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785–1789). – СПб., 1865. – С. 337 ; Бильбасов В. А. Князь де-Линь // Бильбасов В. А. Исторические монографии. – СПб., 1901. – Т. 4. – С. 455.

27. Цебриков Р. М. Вокруг Очакова, 1788 г. : дневник очевидца / Р. М. Цебриков // Русская старина. – 1895. – Т. 84, № 9 (сент.). – С. 165.

28. Cérenville de J. É. Memoirs of the life of Prince Potemkin; field-marshal, and commander-in-chief of the Russian army; grand admiral of the fleets; knight of the principal orders of Prussia, Sweden, and Poland of all the orders of Russia; et, et comprehending original anecdotes of Catharine the second and of the Russian court / J. É. de Cérenville. – London, 1812. – P. 165 ; Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции / М. И. Богданович. – СПб., 1852. – С. 152 ; Смитт Фр. фон. Суворов и падение Польши. – Ч. 1.: Суворов / Фр. фон Смитт. – СПб., 1866. – С. 217.

29. Бильбасов В. А. Князь де-Линь / Бильбасов В. А. // Исторические монографии / Бильбасов В. А. – СПб., 1901. – Т. 4. – С. 447 ; Иванчин-Писарев Н. Д. Утро в Новоспасском / Н. Д. Иванчин-Писарев. – М., 1841. – С. 88.

30. Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – С. 839.

31. Брикнер А. Г. Потемкин / А. Г. Брикнер. – СПб., 1891. – С. 151.

32. Петров А. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II, 1787–1791 гг. / А. Петров. – СПб., 1880. – Т. 1. – С. 193 ; Самойлов А. Н. Жизнь и деяния князя Г. А. Потемкина-Таврического / А. Н. Самойлов // Русский архив. – 1867, год пятый. – Ст. 1203–1282.

33. Петров А. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II, 1787–1791 гг. / А. Петров. – Т. 1. – СПб., 1880. – С. 194.

34. Богданович М. И. Походы Румянцева, Потемкина и Суворова в Турции / М. И. Богданович. – СПб., 1852. – С. 156–162 ; Петров А. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II, 1787–1791 г. / А. Петров. – Т. 1. – СПб., 1880. – С. 200 ; Белавенец П. И. Очаков. Краткий исторический очерк военных действий русских морских и сухопутных сил у стен Очаковской твердыни / П. И. Белавенец. – Севастополь, 1901. – С. 29 ; The life of Catharine II, empress of all the Russias: with an elegant portrait of the tsarina, and a correct map of the Russian empire. Vol. 2. – Philadelphia, 1802. – P. 280–281.

35. Екатерина II и Г. А. Потемкин : личная переписка 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – С. 329.

36. Список кавалеров имп. военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия, четырех степеней // Степанов В. С., Григорович Н. И. В память столетнего юбилея имп. военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия (1769–1869). – СПб., 1869. – С. 3 (№ 14).
37. Письма Екатерины II к Гримму (1774–1796) // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1878. – Т. 23. – С. 467–468; Письма Екатерины Второй к барону Гримму // Русский архив. – 1878. – Кн. 3. – С. 165; Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 147; Карабанов П. Ф. Списки замечательных лиц русских / П. Ф. Карабанов, П. В. Долгоруков // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1860, январь–март. – Кн. I. – С. 187.
38. Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 154.
39. Бантыш-Каменский Н. Н. Списки кавалерам российских имп. орденов Св. Андрея Первозванного, Св. Екатерины, Св. Александра Невского и Св. Анны с учреждения до установления в 1797 году орденового капитула / Н. Н. Бантыш-Каменский. – М. : «Трутенъ» – «Древлехранилище», 2005. – С. 96, 160; А. В. В. Ангальт-Бернбург-Шаумбургский принц Виктор Амадей. – Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов. – СПб., 1837. – Ч. 1. – С. 394–395.
40. Петров А. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787–1791 гг. / А. Петров. – Т. 1. – СПб., 1880. – С. 28.
41. Вейдемейер А. Двор и замечательные люди в России, во второй половине XVIII столетия / А. Вейдемейер. – СПб., 1846. – Ч. 2. – С. 73.
42. Письма Екатерины II к Гримму (1774–1796) // Сборник имп. русского исторического общества. – 1878. – Т. 23. – С. 478; Екатерина II во время войны с Швецией : письма и повеления графу В. П. Мусину-Пушкину // Русская старина. – 1887. – Т. 54. – С. 303.
43. Петров А. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II, 1787–1791 гг. / А. Петров. – Т. I. – СПб., 1880. – С. 76, 77.
44. Глинка С. Русская история. – Ч. 10 / С. Глинка. – М., 1823. – С. 69.
45. Императрица Екатерина II и кн. Потемкин. Подлинная переписка. (Из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П. С. Лебедева) // Русская старина. – 1876. – Т. 17. – С. 213; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящихся в государственном архиве министерства иностранных дел. – Т. 5 // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1885. – Т. 42. – С. 49; Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – С. 386.
46. Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 209; Брикнер А. Война России с Швецией в 1788–1790 годах / А. Брикнер. – СПб., 1869. – С. 225.
47. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящихся в государственном архиве министерства иностранных дел. – Т. 5 // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1885. – Т. 42. – С. 45; Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – С. 379.
48. Екатерина II и Г. А. Потемкин : личная переписка 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – С. 891.
49. Там же. – С. 383.
50. Ордин К. Ф. Покорение Финляндии. Опыт описания по неизвестным источникам / К. Ф. Ордин. – Т. 1. – СПб., 1889. – С. 264.; Ангальт-Бернебург-Шаумбургский // Военная энциклопедия. – СПб., 1911. – С. 423.
51. Письма князя Александра Андреевича Безбородко к графу Семену Романовичу Воронцову с 1782 по 1799 год // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1879. – Т. 26. – С. 421; Долгоруков П. Российский родословный сборник. – СПб., 1840. – Кн. 1. – С. 77.
52. Смитт Фр. фон. Суворов и падение Польши/ Фр. фон Смитт – СПб., 1866. – Ч. 1 : Суворов. – С. 217.
53. Бумаги императрицы Екатерины II, хранящихся в государственном архиве министерства иностранных дел. Т. 5 // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1885. – Т. 42. – С. 49.
54. Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 220.
55. Лефорт А. А. История царствования государыни императрицы Екатерины II. – М., 1838. – Ч. 4. – С. 266–268; Брикнер А. Война России с Швецией в 1788–1790 годах / А. Брикнер. – СПб., 1869. – С. 231; История лейб-гвардии Преображенского полка, 1683–1883 г. – СПб., 1883. – Т. 2 : 1725–1801. – С. 250–251.
56. Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 221.

57. Ордин К. Ф. Выборгская победа и Роченсальмский погром (с двумя картами) / К. Ф. Ордин // Журнал министерства народного просвещения. – 1888. – № 1. – Ч. 255, отд. 2. – С. 89 ; Ангальт-Бернбург-Шаумбургский // Русский биографический словарь. – Т. 2 : Алексинский – Бестужев-Рюмин. – СПб., 1900. – С. 108.
58. [Висковатов А. В.] Ангальт-Бернбург-Шаумбургский / А. В. Висковатов // Военный энциклопедический лексикон. – СПб., 1852. – Т. 1. – С. 391. – Изд. под псевд. : А. В. В.
59. Бильбасов В. А. Примечания к: Гагарин И. Екатерина II во время войны с Швециею. Письма и повеления графу В.П. Мусину-Пушкину 1788–1789 гг. / В. А. Бильбасов // Русская Старина. – 1887. – Т. 54, апрель–май–июнь. – С. 303.
60. Глинка С. Русское чтение/ С. Глинка. – СПб., 1845. – Ч. 2 : дух Екатерины Второй. – С. 238 ; Ольховский Е. З. М. Б. Барклай-де-Толли: «Если мы не лишимся мужества, то овладение Москвою приготовит гибель Наполеону» / Е. З. Ольховский // Молодежный военно-исторический журнал. – 2005. – № 8. – С. 73.
61. Любецкий С. М. Русь и русские в 1812 году : книга для чтения всех возрастов / С. М. Любецкий. – М., 1869. – Ч. 1 : от Немана до Москвы. – С. 33–34.
62. Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 220.
63. Долгорукий И. М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года / И. М. Долгорукий. – М., 1870. – С. 294.
64. Глинка С. Русское чтение/ С. Глинка. – СПб., 1845. – Ч. 2 : дух Екатерины Второй. – С. 238–239.
65. Храповицкий А. В. Памятные записки / А. В. Храповицкий. – М., 1862. – С. 220.
66. Храповицкий А. В. Указ соч. – С.220 ; Грановский М. Записки / М. Грановский // Русская старина. – 1876. – Т. 16. – С. 429.
67. Императрица Екатерина II и кн. Потемкин : подлинная переписка : из сборника профессора Николаевской Акад. Ген. Штаба П.С. Лебедева // Русская старина. – 1876. – Т. 17. – С. 414.
68. Императрица Екатерина II и кн. Потемкин... – С. 417 ; Бумаги императрицы Екатерины II, хранящихся в государственном архиве министерства иностранных дел. Т. 5 // Сборник имп. Русского исторического общества. – 1885. – Т. 42. – С. 86 ; Екатерина II и Г.А. Потемкин : личная переписка 1769–1791. – М. : Наука, 1997. – С. 417.
69. Энгельгардт Л. М. Записки, 1766–1836 / Л. М. Энгельгардт. – М., 1868. – С. 117.
70. Долгорукий И. М. Сочинения / И. М. Долгорукий. – СПб., 1849. – Т. 2. – С. 59.
71. Ушаков С. И. Деяния Российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Францией в 1812, 1813, 1814 и 1815 годов с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную / С. И. Ушаков. – СПб., 1822. – Ч. 1. – С. 117–119 ; Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Н. Бантыш-Каменский. – СПб., 1840. – Ч. 3. – С. 160.
72. Полевой Н. А. Русские полководцы, или, Жизнь и подвиги российских полководцев, от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I / Н. А. Полевой. – СПб., 1845. – С. 233.
73. Ушаков С. И. Деяния Российских полководцев и генералов, ознаменовавших себя в достопамятную войну с Францией в 1812, 1813, 1814 и 1815 годов с кратким начертанием всей их службы, с самого начала вступления в оную / С. И. Ушаков. – СПб., 1822. – Ч. 1. – С. 118–119 ; Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Н. Бантыш-Каменский. – СПб., 1840. – Ч. 3. – С. 160 ; Шилов Д. Н. Государственные деятели Российской империи. Главы высших и центральных учреждений, 1802–1917 : биобиблиографический справочник / Д. Н. Шилов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2002. – С. 68.
74. Ольховский Е. А. Тайны и авантюры в российской истории / Е. А. Ольховский. – СПб. : ОЛМА ПРЕСС – Образование, 2003. – С. 171.
75. Письма графа Ф. В. Ростопчина к графу С. Р. Воронцову // Русский архив. – 1876. – Кн. 1, тетрадь 1–4. – С. 80–81.
76. Там же. – С. 83.

Ганкевич В. Ю. Генерал-поручик Виктор Амадей Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм: (призабытая биография генерала екатерининского века) / В. Ю. Ганкевич // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвыпуск «История Украины». – С. 3–22.

В статье рассматриваются вопросы биографии малоизвестного русского генерала В. А. принца Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм (1744 – 1790). Он принимал активное участие в Первой и Второй русско-турецкой войнах и погиб в русско-шведскую войну. Принц отличился во время штурмов Варны, Очакова, Каушан, Аккермана, Бендер и его наградили орденами высоких степеней.

Ключевые слова: Екатерина II, В. А. принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм, русско-турецкие войны, русско-шведская война.

Gankiewicz W. Yu. General-Lieutenant Victor Amadeus von Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym: (slightly forgotten biography of a general of Katharina's epoch) / W. Yu. Gankiewicz // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 3–22.

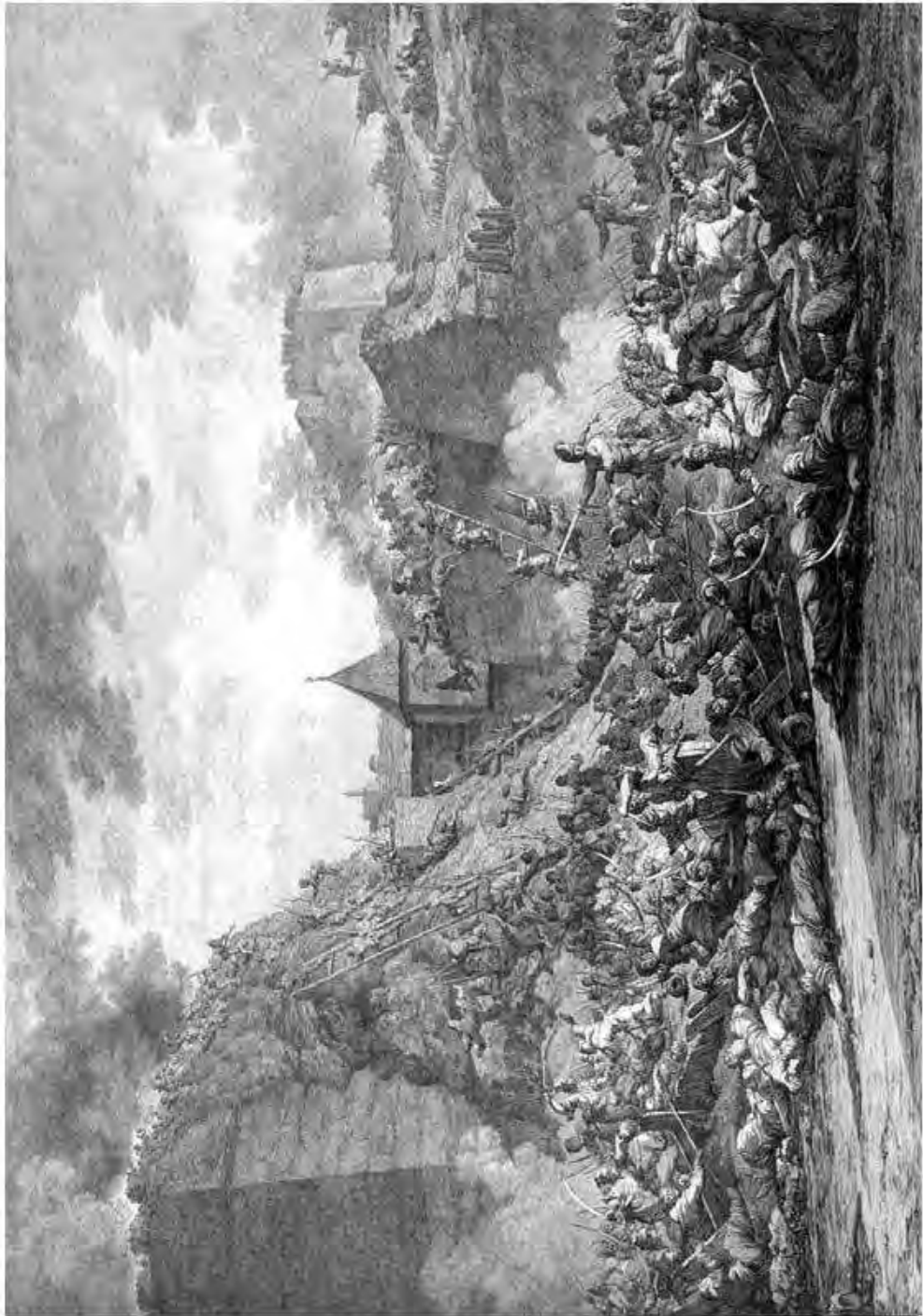
The article reveals the biography of a Russian general, the V. A. Prince of Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym (1744 – 1790). He took an active part in the First and the Second Russian-Turkish wars and died in the Russian-Swedish war. The Prince distinguished himself during the battles for Varna, Ochakov, Caushan, Ackerman, Bender and therefore was awarded with medals of higher degrees.

Keywords: Katharine II, V. A. Prince of Anhalt-Bernburg-Schaumburg-Hoym, Russian-Turkish war, Russian-Swedish war.

Поступила в редакцию 01.02.2011 г.

Віктор Амадей принц Ангальт-Бернбург-Шаумбург-Хойм
(21 травня 1744 - 2 травня 1790)
з гравюри і. Піклера портрета пензля В. Тішбейна

3 гравюрі А. Берга Штурм Очакова (1792 р.)

УДК: 947.7 (=112.2) «19/20»

ВИКОРИСТАННЯ СУЧАСНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ В МАЄТКАХ ФАЛЬЦ-ФЕЙНІВ

Задерейчук А.А.

*Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського, Сімферополь, Україна
E-mail:zadereychukA@yandex.ru*

В статті розповідається про рід Фальц-Фейнів, який майже століття проживав на території Півдня України. Наводяться данні використання представниками цього роду сучасної сільськогосподарської техніки в маєтках, її кількості та якості.

Ключові слова: Фальц-Фейни, німці, сільське господарство, Асканія-Нова, сільськогосподарська техніка.

Рід Фальц-Фейнів відомий в якості «королів вівчарства» з'явився на теренах південного регіону Російської імперії на початку ХІХ ст. Перший представник цього в майбутньому відомого роду Іоганн Фейн прибув у 1807 р. на запрошення таврійського губернатора А.М. Бороздіна до Катеринослава для участі в заснуванні текстильних і суконних фабрик як фахівець цієї справи. Саме він та його син Фридрих, припинивши через деякий час займатися механізацією текстильних фабрик, започаткували вівчарство в родині Фальц-Фейнів. Досить тривалий час Фальц-Фейни залишалися першими в південному регіоні серед тих, хто займався вівчарством. Згодом, а саме на початку ХХ ст. зі зміною становища в галузі вівчарства загалом Фальц-Фейни почали переходити на землеробство, зокрема, хліборобство, садівництво та виноградарство тощо.

Господарювання Фальц-Фейнів завжди відрізняло дбайливе ставлення до свого господарства. Створюючи зразкові маєтки Фальц-Фейни прагнули, аби врожай збирався із мінімальними втратами і максимально не допускалися відходи сільськогосподарського виробництва; проводили різноманітні дослідження і застосовували сучасні наукові досягнення; використовували передову техніку, а також самі удосконалювали різноманітні технічні пристрої. Сьогодні, в умовах активного розвитку фермерського землеволодіння, приклад Фальц-Фейнів та подібних їм господарів може бути досить корисним. Крім того, наведені у роботі данні можуть стати в нагоді при написанні робіт присвячених розвитку сільськогосподарського виробництва в приватних маєтках на Півдні України.

Досить довго ця сторінка господарчої діяльності Фальц-Фейнів не цікавила дослідників. Російські автори обмежувалися лише наведенням прикладів про використання сільськогосподарської техніки в маєтках Фальц-Фейнів при загальному аналізі стану сільського господарства на Півдні імперії. До таких праць можна віднести роботу Н. Шаховського [1]. Крім того, як відомо, в дореволюційній Росії була розповсюджена практика здійснення різноманітних екскурсій для збирання інформації в різних галузях життя. Зокрема, у 1912 році подібна екскурсія проводилася для спостереження за працею сільськогосподарських тракторів в приватних маєтках Півдня

Росії. Звіт, який був опублікований по закінченні цієї роботи, дозволяє не тільки зробити висновки про використання тракторів в маєтках Фальц-Фейнів, але і провести порівняння з ситуацією в інших (сусідніх) маєтках [2]. Приклади використання сільськогосподарського інвентарю та техніки в маєтках Фальц-Фейнів можна зустріти й на сторінках Повного зібрання творів В.І. Леніна [3].

Відомо, що у радянські часи діяльність Фальц-Фейнів або замовчувалося, або використовувалося с негативною характеристикою. Існуючій на ті часи класовий підхід не дозволяв радянським дослідникам об'єктивно оцінювати діяльність представників цього роду в будь-яких галузях об'єктивно. В сучасній історичній науці стало досить актуальним вивчення внеску різних родів в розвиток регіонів Російської імперії. Саме тому з'являлися статті, присвячені оглядам різноманітних документів, які зберігаються в архівосховищах державних, обласних архівів і музеїв. Зокрема, на розкриття теми значний вплив надало ознайомлення з матеріалами статті О.М. Ігнатуші та О.С. Гедеева, в якій досить ретельно проаналізовано наявність матеріалів з теми дослідження в Державному архіві Запорізької області [4].

Перші спроби використання техніки в маєтках родини Фальц-Фейнів здійснилися уже в 50-ті рр. XIX ст. Справа у тому, що в першій половині XIX ст. була винайдена парова молотарка. І усього через кілька років після цього винаходу, вона з'явилася в Асканії-Нова і почала активно використовуватися при молотінні зернових культур [5, с. 155]. Фальц-Фейнів не зупинив навіть той факт, що придбання техніки за кордоном коштувало їм досить недешево. Можливо, купуючи дорогу техніку, Фальц-Фейни не тільки переймалися підвищенням якості аграрного виробництва в своїх маєтках, але й прагнули довести ефективності використання складної техніки в сільському господарстві навколишньому населенню. Треба зазначити, що іноземна техніка при всієї своєї якості не завжди була пристосована до місцевих умов, тому або виходила з ладу, або вимагала певних удосконалень. Фальц-Фейни були уважними та досвідченими господарями і саме тому часто робили подібні вдосконалення самостійно. Так, наприклад, декілька років після придбання молотарки, мова ведеться про 90-ті рр. XIX ст., Фридрих Едуардович Фальц-Фейнів проаналізував роботу молотильного пристрою, зробив деякі удосконалень в ньому. Додаткові пристрої, вигадані Ф.Е. Фальц-Фейном, значно покращували роботу барабана молотарки, а також підвищували його безпеку. Якщо раніше жодні жнива не відбувалися без травмування наладчика біля барабану молотарки, то після застосування згаданого пристрою це припинилося. Навіть відома на той час англійська фірма-постачальник сільськогосподарської техніки «Рустон-Проктор» взяла до уваги це удосконалення Фальц-Фейна. З того часу вона переобладнала цим пристроєм свою модифіковану техніку і ще більш успішно її розповсюджувала [6, с. 156]. Треба зазначити, що саме фірма «Рустон-Проктор» користувалася найбільшою прихильністю на Російському ринку сільськогосподарської техніки. Фальц-Фейни, крім продукції «Рустон-Проктор», використовували також молотарки й інших відомих на той час фірм-виробників: «Ланц» і «Флейшер» [7]. Придбання однієї молотарки обходилося Фальц-Фейнам в середньому у 80 руб., а в деяких маєтках вони знаходилися не в одному екземплярі.

Крім молотарок, Фальц-Фейни активно використовували й інші сільськогосподарські пристрої: різноманітні плуги, снопов'язалки, сівалки, віялки, лушильники тощо. Необхідно зазначити, що весь сільськогосподарський реманент купувався у тогочасних провідних фірм-виробників. Проте, в маєтках Фальц-Фейнів у виробництві використовувалась також й місцева, більш дешева, але не завжди менш якісна техніка. Зокрема, фірми меноніта Классена [8]. Крім того, були випадки, коли Фальц-Фейни наймали робітників зі своєю технікою. І тоді її використання було більш вигідне землевласникам. Так, наприклад, в 1888 р. в Успенській економії Фальц-Фейна працювало 350 осіб зі своїми жатками, в основному виробленими на заводі німецького колоніста Леппа [9, с. 306].

У зв'язку із розширенням орних земель значна роль в господарстві відводилася такому необхідному типу реманенту як плуги. Фальц-Фейни дуже прискіпливо ставилися до підбору цих пристроїв. В маєтки купувалися одно-, дво- і трьохкорпусні плуги. Серед фірм-виробників перевагу надавали фірмам «Сакк» і «Гена». Кількість плугів в економії Фальц-Фейнів була значною. Так, наприклад, в маєтках Асканія-Нова та Успенка використовували в сільськогосподарському виробництві 111 та 80 одиниць відповідно [10]. Крім того, в маєтках досить активно використовували багатолемішні плуги – так звані буккера. Вони були розповсюджені, насамперед, серед німецьких колоністів.

Для своїх численних економій Фальц-Фейни купували також й снопов'язалки. Цей сільськогосподарський реманент купувався у наступних фірм: «Мак-Кормік», «Дірінг», «Асборна», «Мосей Гаріс», і «Трієр Гейда» [11; 12]. Підкреслюю, що марки «Мак-Кормік» та «Дірінг» були найбільш відомими і затребуваними в сільськогосподарському машинобудуванні того часу.

Значна, а можливо, и провідна роль в маєтках Фальц-Фейнів відводилася використанню локомотивів. Відомо, що локомотив – це паросиловий прилад, який застосовували, як у сільському господарстві, так і на промислових підприємствах. Свідченням досить активного використання локомотивів в маєтках Фальц-Фейнів може служити їх кількість. Наприклад, за даними обліково-оціночної відомості технічного інвентарю колишнього маєтку Асканія-Нова, в господарстві застосовували 5 локомотивів, а в сусідньому маєтку Дорнбург – 4. Перевага надавалась локомотивам вже згадуваної фірми «Рустон-Проктор» [13; 14].

Крім того, економії мали парові трактори заводів «Рустон-Проктор», «Клейтон», «Ланц», «Гарр-Скотт», «Адванс», а також бортові вантажівки марок «Покард» і «Делеге» [15]. У 1912 році в приватних маєтках Півдня Російської імперії спеціальною комісією були проведені екскурсійні спостереження за працею сільськогосподарських тракторів. Завдяки роботі саме цієї комісії можна зробити висновок про те, що Фальц-Фейни були одними з перших у використанні сільськогосподарських тракторів. Згідно з даними звіту комісії тільки в одному маєтку Фальц-Фейнів – Преображенка були наявними чотири парових трактори різних фірм. Інші сусідні маєтки мали лише по одній одиниці цієї техніки [16, с. 6]. Підкреслимо, що в звіті мова йшла лише про один маєток, але ж трактори використовувалися також і в інших великих економіях Фальц-Фейнів. Наприклад, в Асканії-Нова їх було – 4, у Дорнбурзі – 2 [17].

Аналізуючи перелік фірм-виробників, чию продукцію купували Фальц-Фейни, треба звернути увагу на те, що їх цікавила лише сама найкраща, а відповідно і досить недешева сільськогосподарська техніка. Наприклад, лише на придбання двох молотарок відомих фірм Фальц-Фейни за документальним свідцтвом не переймаючись витрачали понад 160 карбованців [18]. Можна тільки здогадуватися про розмір витрат Фальц-Фейнів на придбання всієї необхідної в господарстві техніки та реманенту.

Крім того, треба зазначити, що техніка у фальц-фейнівських маєтках постійно, щорічно поновлювалась, про що свідчать роки придбання з обліково-оціночних відомостей, які збереглися в архівах України. Наприклад, у маєтку Асканія-Нова навіть у передвоєнні роки молотарки куплялися у 1912–1914 роках, трактори – у 1913, а два трактора у 1914 та у 1915 році [19].

Загалом, треба зазначити, що практично вся тогочасна сільськогосподарська техніка проходила своєрідну перевірку якості та продуктивності в маєтках Фальц-Фейнів. Один з представників цієї родини – Володимир Едуардович Фальц-Фейн в своїх мемуарах згадував, «якщо ця техніка позитивно оцінювалася тут (маючі на увазі маєтки Фальц-Фейнів. – А.З.) – їй гарантувався попит в багатьох місцях Росії» [20, с. 157].

Фальц-Фейни, завжди крокували в ногу з прогресом. Вони одними з перших активно механізували свої господарства, мали в своїх економіях велику кількість різноманітних сільськогосподарських машин. Від них постійно вимагалася готовність до можливого поточного ремонту. Саме внаслідок цього в їх маєтках засновувалися спеціалізовані майстерні, обладнані передовою технікою. Наприклад, у маєтку Асканія-Нова Ф.Е. Фальц-Фейна існувало 6 майстерень, які розташовувалися в спеціально побудованому для цього цегляному приміщенні [21, с. 144; 22, с. 156]. Аналогічні майстерні були майже у всіх маєтках Фальц-Фейнів. Обладнання цих майстерень також складалося з передових на той час пристроїв відомих, насамперед іноземних фірм-виробників. Крім того, ремонт поламаної техніки міг здійснюватися в спеціальних майстернях та складах відомих зарубіжних фірм-виробників, які знаходилися майже у всіх великих містах імперії.

Таким чином, з всього сказаного можливо зробити наступні висновки: по-перше, маючі великі маєтки Фальц-Фейни з самого початку прагнули до того, аби створити зразкові господарства з високою ефективністю, продуктивністю й врожайністю землеробських культур та збільшеною продуктивністю тваринництва. По-друге, Фальц-Фейни завжди були серед тих, хто першим застосовував у своєму господарстві останні наукові досягнення та новітні технології. Самі Фальц-Фейни часто виступали як ініціатори нововведень, які підвищували якість та сам процес виробництва. Багаторазово їхні маєтки виступали в якості дослідницької бази, своєрідного полігону для опрацювання нової техніки в регіоні. По-третє, в придбанні техніки Фальц-Фейни надавали перевагу якійсь продукції передових фірм-виробників, не звертаючи суттєвої уваги на вартість товару. Кількість сільськогосподарської техніки в їхніх господарствах постійно збільшувалася.

Список літератури

1. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. / Н. Шаховской. – М., 1896. – 253 с.
2. Трейвас А. Б. Отчет об экскурсионных наблюдениях над работой сельскохозяйственных тракторов в частных имениях Юга России в 1912 г. / А. Б. Трейвас – СПб., 1913 г. – 16 с.
3. Ленин В. Развитие капитализма в России / В. Ленин // Полн. собр. соч. В.И. Ленина 5-е изд. – М.: Изд-во политической литературы, 1967. – Т. 3. – 675 с.
4. Ігнатуша О. М. Маловідомі документи про господарчу діяльність родини Фальц-Фейнів / О. М. Ігнатуша, О. С. Тедєєв // Південна Україна XVIII – XIX століття : записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА Тандем «У», 1998. – Вип. 3. – С. 158–167.
5. Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.
6. Фальц-Фейн В. Э. Указ соч.
7. ДАЗО, ф. Р. 4177, оп. 1, спр. 299, арк. 18.
8. Там само, арк. 9 зв.
9. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) / Н.В. Венгер. – Днепропетровск : изд-во Днепропетровского нац. ун-та, 2009. – 696 с.
10. ДАЗО, ф. 253, оп. 1, спр. 509, арк. 128–129, 133–134.
11. ДАЗО, ф. Р-4177, оп. 1, спр. 289, арк. 9 зв.
12. ДАЗО, ф. Р-4177, оп. 1, спр. 745, арк. 48 зв.
13. ДАЗО, ф. Р-4177, оп. 1, спр. 459, арк. 6.
14. ДАЗО, ф. Р-4177, оп. 1, спр. 745, арк. 32, 37, 48 зв.
15. Там само, арк. 32, 37, 38, 48 зв.
16. Трейвас А. Б. Отчет об экскурсионных наблюдениях над работой сельскохозяйственных тракторов в частных имениях Юга России в 1912 г. / А. Б. Трейвас. – СПб., 1913 г. – 16 с.
17. ДАЗО, ф. Р-4177, оп. 1, спр. 745, арк. 32, 37, 48 зв.
18. ДАЗО, ф. Р-4177, оп. 1, спр. 299, арк. 21 зв.
19. ДАЗО, ф. Р-4177, оп. 1, спр. 745, арк. 32, 37, 48 зв.
20. Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.
21. Задерейчук А. А. Аскания-Нова – образцовое хозяйство на Юге России (1828–1919 гг.) / А. А. Задерейчук // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту імені Т.Г.Шевченка. Сер.: «Історичні науки». – Чернігів, 2008. – Вип. 52, № 5. – С. 141–146.
22. Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн – К. : Аграрна наука, 1997. – 348 с.

Задерейчук А.А. Применение современной сельскохозяйственной техники в имениях Фальц-Фейнов / А.А. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвыпуск «История Украины». – С. 23–27.

Статья посвящена деятельности представителей рода Фальц-Фейнов в области сельского хозяйства в целом и использовании для повышения качества производства в последнем современной техники. В статье приведены количественные и качественные данные по применению техники в имениях, а также названы основные фирмы, чью продукцию пользовались Фальц-Фейны.

Ключевые слова: Фальц-Фейны, немцы, колонисты, сельское хозяйство, Аскания-Нова, сельскохозяйственная техника.

Zadereychuk A. The use of modern equipment in Falz-Feins manors / A. Zadereychuk // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 23–27.

In the article the use of modern agricultural machinery in Falz-Feins manors is considered. Names of the firms which equipment Falz-Feins preferred to use are enumerated.

Keywords: Faltz-Feins, Germans, agriculture, Askania-Nova, farming machines.

Поступила в редакцию 01.02.2011 г.

УДК 94 (477)(=112.2) «181/194»

ИСТОРИЯ НЕМЕЦКОЙ КОЛОНИИ КРОНЕНТАЛЬ: К 200-ЛЕТИЮ СО ВРЕМЕНИ ОСНОВАНИЯ

Задерейчук И.А.

*Крымский юридический институт Одесского государственного университета МВД,
Симферополь, Украина
E-mail: zadereychuk@rambler.ru*

Статья посвящена истории одной из самых старых немецких колоний на территории Крыма. Раскрыты проблемы связанные с заселением, развитием сельского хозяйства, религии, образования.

Ключевые слова: немцы, Кроненталь, национальные меньшины.

История Крыма будет неполной, если в ней не найдется место немцам. Именно представители этой нации внесли огромный вклад в изучение, освоение и развитие полуострова. Многим крымчанам известны такие имена как П. Палас, К. Габлиц, Ф. Мюльгаузен и др. Но одновременно из памяти жителей полуострова исчезают знания о многотысячной немецкой этнической группе, которая с начала XIX в. активно заселяла Крым и внесла неопределимый вклад в развитие сельского хозяйства и культуры полуострова. Изучение накопленного ими опыта не потеряло свою актуальность и в наши дни, а особенно в условиях возрастающего интереса к степному и предгорному земледелию, виноградарству, сельскохозяйственной промышленности и т.д.

В 2010 г. отмечала свой юбилей одна из старейших немецких колоний Крыма – Кроненталь, а в наши дни село Кольчугино Симферопольского района. К сожалению, сегодня о былом величии колонии напоминают надгробия на местном кладбище и величественные храмы, немые свидетели былой славной истории селения.

Проблемы связанные с историей немецких колоний Крыма не нашли своего всестороннего изучения. Имеющиеся научные и научно-популярные труды, как правило, в целом характеризуют историю немецкой колонизации полуострова, а история отдельных колоний остается без внимания. Селение Кроненталь также остается малоизученным. Сегодня существует несколько статей принадлежащих Кравцовой Л.П., Минайкину Э.Ю., Звелинской Л.А., в них рассматриваются отдельные стороны истории этого поселения.

Первые жители колонии Кроненталь прибыли в Российскую империю еще в 1809 г. [1, л. 34]. 1 марта 1810 г. Таврический губернатор Андрей Бороздин купил для основания колонии у помещика Константина Кормида его земельный участок в размере 3300 дес. земли, принадлежавший ему на основании указа Екатерины Великой от 29 ноября 1788 г. Согласно купчей были проданы пахотные и сенокосные земли по обеим сторонам реки Булганак, две каменные мельницы, каменный сарай для овец. Сумма сделки оценивалась в 15 000 руб. К 27 июня 1810 г. землемер Симферопольского уезда Чугутов сообщил губернскому землемеру Мухину о проведенном планировании колонии. В частности, планировалось разделить селение на

четыре квартала в длину 180 и в ширину 20 сажень, в каждом квартале по 15 дворов [2, с.8]. В этом же году на купленных землях поселились немцы [3].

В 1811 г. в Кронентале уже проживало 78 семей [4, л. 3] состоявших из 276 человек: 142 человека мужского пола и 134 женского [5, л. 20]. В последующие десятилетия численность населения колонии выглядела следующим образом: 1818 г. – 227 чел.[6, л. 7–10], 1822 г. – 249 [7, л.1] и 1823 г. – 245 [7, л. 30–31]. Указанные цифры подчеркивают значительное сокращение жителей колонии к 1818 г., а с 1822 г. наблюдается тенденция к возвращению численности населения 1811 г. Естественно, что подобное положение дел объясняется рядом причин. Прежде всего, это новые климатические условия (холодные зимы, знойное лето). Помимо этого не следует забывать о различных стихийных бедствиях, состоянии медицины (эпидемии, вирусные болезни и т.п.). Необходимо отметить, что к началу 20-х гг. XIX в. наметилась стойкая динамика прироста и убыли населения. Этот факт может свидетельствовать об адаптации немцев к новым условиям жизни.

В конце XIX в. Кроненталь упоминается уже под названием Булганак и является крупной колонией, в которой в 1892 г. проживало 663 мужчины и 576 женщин [8, л.15]. По состоянию на 1900 г. в селении проживало 648 мужчин и 591 женщин [9, с. 127]. В период Первой мировой войны насчитывалось 1048 жителей с 84 дворами, а сама Колония была центром Булганакской волости, в состав которой входил 31 населенный пункт, в основном это частные хутора и экономии [10, с. 2–4].

В годы советской власти Булганак продолжает оставаться крупным населенным пунктом, в котором компактно проживали немцы. В 30-е гг. XX в. население поселка составляло 928 мужчин и 771 женщин [11].

Общеизвестно, что немцы переселялись на юг Украины с целью экономического освоения региона, улучшения своего материального благополучия и реализации права на свободу вероисповедания. Не стали исключением и жители колонии Кроненталь.

Непосредственно поселение формировалась как один из центров развития сельского хозяйства. В 1818 г. у жителей колонии имелось 3 лошади, 198 голов рогатого скота, 198 – овец, 14 свиней. Помимо этого имелось 18 плугов, 19 борон и 40 телег [6]. Спустя пять лет в 1823 г. в отчетных документах смотрителей Крымских колоний встречаются следующие статистические данные: 74 лошади, 381 рогатого скота, 223 – овец, 94 свиней. Среди сельскохозяйственного инвентаря числилось: 42 плуга, 42 борони и 44 телеги. Также обращает на себя внимание тот факт, что на 245 жителей колонии лишь 4 человека занималось ремеслами, а все остальные посвятили себя сельскохозяйственной деятельности [6, л. 30–31]. К началу Первой мировой войны у хозяев селения насчитывалось: 355 – лошадей, 150 – волов, 384 – коров, 145 – жеребят и телят, 243 – овец, свиней и коз вместе взятых [10, с. 2–4]. Приведенный статистический материал показывает динамику увеличения численности животных, что может свидетельствовать об адаптации населения колонии (т.е. научились работать в климатических условиях Крыма) и укреплении материального положения немцев. Естественно для более полного утверждения этой мысли необходимо будет в дальнейшем выявить динамику за более длительный период времени.

Наряду с развитием животноводства большое внимание уделялось садовым культурам. Например, к 1 января 1823 г. в колонии культивировались следующие

садовые растения: 150 груш, 114 яблонь, 474 сливы, 148 вишен, 231 персиков и 16651 виноградных лоз [7, л. 32–34]. Особое внимание обращает на себя уклон на выращивание винограда. На двор приходилось около 2 дес. под виноградники, а в целой колонии насчитывалось около 103 дес. виноградников [12, с. 30]. По другим данным до 170 дес. земли [2, с. 8]. Наглядным примером масштабов развития виноделия в Кронентале могут служить данные по выработке вина с 1853 по 1862 гг. Так, в 1853 г. было получено 12378 ведер вина, в 1854 г. – 13573, в 1855 г. – 9 116, в 1856 г. – 10350, в 1857 г. – 8540, в 1858 г. – 10655, в 1859 г. – 14323, в 1860 г. – 12259, в 1861 г. – 13117, в 1862 г. – 14462 ведер соответственно [12, с. 11–12].

Фактически среди немецких колоний Крыма именно жители Кроненталья массово занимались виноградарством и в Булганакской долине они являлись монополистами по производству вина. Эта специализация сохранялась вплоть до депортации немцев в августе 1941 г. и была продолжена в послевоенные годы русскими и украинцами.

В целом, ко второй половине XIX в. Кроненталь стал крупным сельскохозяйственным центром. Согласно статистическим таблицам о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда от 1886 г. надельной земли у жителей селения насчитывалось 3123 дес. удобной и 322 дес. неудобной.

Кроме земли, поступившей в надел, колонисты всем обществом в 1869 г. купили при д. Учкуй-Таркане 700 дес. и в 1879 г. при д. Джавджуреке 1298 дес. по 31 руб. за десятину. Отдельные домохозяева дополнительно приобрели в разных местах еще до 2600 дес. Всего в Кронентальской волости немцам к 1915 г. принадлежало 25150 дес. земли, а другим жителям 13987 десятин земли. Среди крупных землевладельцев выделялись братья Шнайдеры В.Н., Ф.Н., В.Ф. – земли 2591 дес., имение «Джавджурек» Франца Францевича Шнайдера 3322 дес. и его же имение «Кояш» 1321 дес.; «Дорт-Куль» имение Шнайдера И.И., Вольфа А.И. и других (общественное владение) 1320 дес.; «Кулумбет-Эли» имение Шнайдера П.Н. – 800 дес. [9, с. 2–4].

Система хозяйства колонистов была залежная – крайне экстенсивная, т.е. несмотря на обилие земли под посевами находилось в среднем лишь по 15 дес. на хозяйство. Залежная земля, подлежащая распашке, делилась на «пайки» и распределялась по жребью между всеми надельными домохозяевами.

В 1884 г. на 1219 дес., находящихся под посевом было: под озимой пшеницей 445 дес. (36,5%); ячменем – 315 дес. (26%); овсом – 300 дес. (24,5%); картофелем – 14 дес. (1,1%).

Табаководством почти не занимались. Своя земля сдавалась под табак по 13 руб. за десятину [13, с. 30].

После установления советской власти в Крыму жители Кроненталья продолжали заниматься в основном зерновым хозяйством. В 1934 г. из общей площади территории – 9160 га под зерновые в Булганакском сельсовете отводилось 6200 га [14, л. 44].

Помимо занятия земледелием в колонии развивались различные промыслы. Например, в 1867 г. насчитывались: 1 шинок, который давал чистого дохода 100 руб. в год; 1 лавка – 20 руб. чистого дохода в год и 2 мельницы, которые давали 200 руб. дохода в год [15, с. 295–305].

Колония Кроненталь была и крупным культурным центром. Особенно необходимо подчеркнуть факт гармоничного конфессионального развития. В поселении мирно сосуществовали католики и лютеране.

Учебные заведения были основаны вместе с колонией, что соответствовало требованиям немцев к образованию. В 1810 г. открыта школа для обучения католиков. В 1881 г. на средства жителей Кроненталь было выстроено для нее новое здание. В 1866 г. в школах Кроненталья работало два учителя и училось 115 человек: 69 мальчиков и 46 девочек [16, л. 10]. К 1901 г. обучалось 37 – мальчика и 40 девочек. По вероисповеданию 2 – православного и 75 католического вероисповедания [17]. В 1906 г. обучалось 47 мальчиком и 43 девочки [18, с.38]. Финансировалось учебное заведение за счет сельского общества – 550 руб., кроме того денежные средства на работу заведения выделяло и Симферопольское земство – 150 руб. [17]. С 1912 г. учителем школы работал выпускник Саратовской духовной семинарии Николай Иванович Вебер [21, л. 8].

В 1876 г. лютеране построили собственное школьное помещение [17, л. 4–5]. Обучалось в лютеранской школе в разные годы следующее количество учеников: в 1891 г. – 47 мальчиков и 37 девочек [19]; в 1901 г. – 42 мальчика и 32 девочки [17, л. 4–5]; в 1906 г. насчитывалось 47 мальчиком и 43 девочки [18, с.38], в 1914 г. – 41 и 32 соответственно [20, л. 27]. Деньги на содержание школы поступали от земства – 150 руб. и от сельского общества 350 руб. [17, л. 4–5]. Учителем с 1907 по 1914 г. работал выпускник Пришибского центрального училища Альберт Иванович Клейн [19, л. 8].

Колония Кроненталь с самого начала формировалась как поликонфессиональная. Она заселялась лютеранами и католиками. При этом за более чем столетнее проживания немцев в долине реки Булганак отмечается веротерпимость и отсутствие явных конфликтов на религиозной почве. Примером тому может свидетельствовать факт осуществления католиками своих религиозных обрядов в лютеранском молитвенном доме, который был построен в колонии Кроненталь первым [22, л. 17]. В 1866 г. лютеране построили новое, добротное здание кирхи. При строительстве использовали камень и жженный кирпич, крышу перекрыли черепицей. Ее длина составляла 8 сажень, ширина 5 сажень, высота 3 сажени, а с южной стороны была башня высотой 3,5 сажени. Непосредственно церковный двор имел 20 сажень. Кирха по периметру была ограждена каменным забором [23, л. 4–17].

Укрепление материального положения жителей колонии привел к строительству католиками своего костела. Он был выстроен в 60-х гг. XIX в. Строительным материалом послужили камень и жженный кирпич, а крыша традиционно перекрывалась черепицей. Непосредственные размеры культового сооружения были следующие: длина составляла 10 сажень, ширина 5 сажень и высота 3 сажени, а церковный двор имел 48 сажень [24, л. 4]. Католическая и лютеранская церковь в колонии Кроненталь являлись главными духовными центрами не только для жителей селения, но и для прилегающих немецких поселений.

С установлением советской власти начинается преследование церкви. 12 июля 1933 г. состоялось заседание членов бригады по сбору подписей граждан о закрытии церковью деревни Булганак под председательством А. Цейслер. В ходе заседания был обсужден единственный «правильный» вопрос о проделанной работе по закрытию церковью. По результатам заслушивания было принято следующее решение: считать работу по сбору подписей, проделанной бригадой, в основном правильной. При этом некоторые члены бригады, как считали власти, допустили ошибку, кото-

рая заключалась во включении в списки подписей граждан, не выживших согласие на закрытие церкви. Такая ситуация была расценена, как невольная агитация со стороны членов бригады за сохранение церкви.

Также на заседании бригады был заслушан протокол общего собрания граждан дер. Булганак от 24 февраля 1933 г., на котором присутствовало 173 человека. Наибольший интерес вызывает принятое постановление. В нем говорилось, что «...религия – враг социализма, в чем убедилось большинство населения (92%). Для завершения нашего социалистического строительства необходимо устранить последнюю опору классового врага – две церкви в Булганаке должны быть немедленно закрыты».

По результатам проведенной работы удалось собрать 230 подписей из 357 возможных от жителей старше 18 лет и 23 марта 1934 г. Президиум ЦИК КАССР принял постановление о ликвидации лютеранской и католической церквей в Булганаке [25, л. 2-26]. Имущество костела было конфисковано, а в помещении организован клуб, в кирхе мрамор вывезли, подсвечники сдали на комиссию для продажи, а помещение передали на потребности сельсовета [26, л. 123].

Со второй половины XIX в. колония Кроненталь стала играть роль крупного медицинского центра. Именно здесь благодаря усилиям земского врача Марии Шлее Симферопольское уездное земство в 1888 г. дало свое согласие на строительство больницы, выделив при этом 7 000 руб. Проект предусматривал помещение для амбулаторного приема, стационарное отделение на 7 мест, кухню, прачечную, квартиры для врачей и фельдшера. Больница в Кронентале открылась 1 июля 1891 г. Первым ее врачом и заведующим стала Мария Матвеевна Шлее [27, с.7]. Также по инициативе Марии Матвеевны и при поддержке гласных Симферопольского уездного земства в 1899 г. для устройства при больнице специального заразного барака было выделено 1200 руб. Такое решение объяснялось как авторитетом самого врача, так и большим количеством больных в районе обслуживания врачебного участка [28, с. 67, 95].

О масштабах деятельности Булганакского приемного покоя говорят следующие цифры: всего с 1 июля 1895 г. по 1 июля 1896 г. лечение проходили 91 человек: из них 73 – выздоровело, 8 – выбыло, 3 – отправлено на лечение в другие лечебные учреждения, 2 – умерло и 5 осталось [29, с. 20]; в 1897 г. лечилось на стационаре 141 человек, а всего за медицинской помощью обратилось 5215 человек [30, с. 48-55]. Стоимость содержания приемного покоя в 1896 г. составила 1742 руб. 83 коп., что включало питание 578 руб., оплата труда прислуги 240 руб., отопление 296 руб. [29, с. 19]. В дальнейшие годы больница продолжала обслуживать население Кроненталья и прилегающих территорий.

Немцы прожили в Кронентале до августа 1941 г. когда были насильственно выселены в трудовую армию.

В заключение следует сказать, что в Крыму немцами было сформировано процветающее селение, которое являлось центром развития виноделия, занятия зерновым земледелием, а также местом развития духовности, о чем свидетельствует деятельность католической и лютеранской церквей, учебных заведений. В перспективе изучения темы необходимо будет конкретизировать достижения жителей Кроненталья в социально-экономической и духовной жизни.

Список литературы

1. ГАДО, ф. 134, оп. 1, д. 489.
2. Кравцова Л. До 200-річчя з дня заснування села Кроненталь / Л. Кравцова // *Hoffnung*. – 2010. – № 5. – С. 8.
3. ГААРК, ф. 377, оп.14, д. 461.
4. ГАДО, ф. 134, оп. 1, д. 306.
5. ГАОО, ф.6., оп. 1., д. 572.
6. ГАДО, ф. 134, оп. 1, д. 547.
7. ГАДО, ф. 134, оп. 1, д. 713.
8. ГААРК, ф. 81, оп.1, д. 2807
9. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1900 г. – Симферополь, 1900. – 568 с.
10. Статистический справочник Таврической губернии. – Ч. 1 : Статистический очерк Таврической губернии. – Ч. 2. – Вып. 6 : Симферопольский уезд / сост. Ф.Н. Андриевский. – Симферополь, 1915. – 186 с.
11. ГААРК, ф. Р-663, оп. 3, д. 394.
12. Кеппен Ф. Заметки о виноделии в Таврической губернии / Ф. Кеппен. – [Б. м.], 1863. – 21 с.
13. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Симферопольского уезда / Стат. бюро Таврического губернского земства. – Симферополь, 1886. – А19, 39 с.
14. ГААРК, ф. Р-663, оп. 16, д. 6.
15. Постановления Симферопольского уездного земского собрания созыва 1867 г. с приложением докладов уездной земской управы. – Симферополь, 1867. – 316, 88 с.
16. ГААРК, ф.61, оп. 1, д. 1.
17. ГААРК, ф. 212., оп. 1, д.45.
18. Перечень начальных школ всех типов Таврической губернии с краткими данными о них за 1905/1906 учебный год. – Симферополь, 1907. – 104 с.
19. Справочная книга Одесского учебного округа по дирекции народных училищ Таврической дирекции на 1891. – Одесса, 1891. – Вып. 3. – 135, XIX с.
20. ГААРК, ф. 212, оп.1, д. 319.
21. ГААРК, ф.212, оп.1, д. 261.
22. ГАДО, ф. 134, оп. 1, д. 717.
23. ГААРК, ф. Р-663, оп. 10, д. 174.
24. ГААРК, ф. Р-663, оп. 10, д. 187.
25. ГААРК, ф. Р-663, оп. 10, д. 1807.
26. ГААРК, ф. Р-663, оп. 18, стр. 46.
27. Комиссарова В. Мария, земский врач / В. Комиссарова // *Hoffnung*. – 2010. – № 5. – С. 7.
28. Постановления Симферопольского уездного земского собрания очередной XXXIV очередной сессии 1899 г. с прилож. – Симферополь, 1900. – 403 с.
29. Постановления Симферопольского уездного земского собрания очередной XXXI очередной сессии 1896 г. с прилож. – Симферополь, 1897. – 261 с.
30. Постановления Симферопольского уездного земского собрания очередной XXXIII очередной сессии 1898 г. с прилож. – Симферополь, 1899. – 530 с.

Задерейчук І.П. Історія колонії Кроненталь. До 200-річчя з моменту заснування / І.П. Задерейчук // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 28–34.

Стаття присвячена історії однієї із найстаріших німецьких колоній на території Криму. Розкриті проблеми пов'язані з заселенням, розвитком сільського господарства, релігії, освіти.

Ключові слова: німці, Кроненталь, національні меншини.

Zadereichuk I.A. The history of Cronental colony. 200-years anniversary / I.A. Zadereichuk // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 28–34.

The article is devoted to the history of one of the oldest colonies on the territory of Crimea. The problems of populating, agricultural development, religion and education are revealed here.

Key words: Germans, Cronental, national minorities.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 94 (477.75)

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АГРАРНОГО СЕКТОРА
КРЫМСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД
В СОСТАВЕ РСФСР: ПРОБЛЕМЫ, ПУТИ РЕШЕНИЯ, РЕЗУЛЬТАТЫ**

Ильницкая О.И.

*Таврический национальный университет им. В.И.Вернадского, Симферополь, Украина
E-mail: ok_s_ana@mail.ru*

В работе рассматривается процесс восстановления и развития аграрного сектора Крыма в составе РСФСР в период с 1946–1953 гг., указаны объективные и субъективные причины, которые негативно влияли на развитие сельского хозяйства в этот период, что и являлось, одной из причин передачи Крымской области из состава РСФСР в состав УССР.

Ключевые слова: аграрный сектор, колхоз, совхоз, восстановление, сельское хозяйство, Крымская область.

Острая полемика вокруг вопроса, касающегося передачи Крыма из состава РСФСР в состав УССР на современном этапе обычно отодвигает «на второй план» подлинные социально-экономические причины этого важнейшего геополитического решения. Был ли это «щедрый подарок Хрущева», приуроченный к 300-летию «воссоединения Украины с Россией» или же навязывание Киеву депрессивной Крымской области, состояние которой находилось в полуразрушенном, плачевно - депрессивном состоянии после немецкой оккупации и массовой депортации крымско-татарского и других народов, населявших ранее полуостров. Актуализация этого вопроса требует глубокого анализа народного хозяйства Крымской АССР, в частности промышленности и аграрного сектора региона, начиная с 1946 по 1953 гг. Поэтому, **цель** данной работы – показать процесс послевоенного восстановления аграрного сектора Крымской области, выявить объективные и субъективные причины, которые негативно отражались на развитии сельского хозяйства Крыма, и его деградирующем положении, что явилось одной из причин, в конечном результате, передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР.

Задачами исследования является анализ последствий в сельском хозяйстве в результате Великой Отечественной войны; рассмотреть процесс восстановления аграрного сектора Крымской области в период четвертой пятилетки; охарактеризовать состояние сельского хозяйства на начало 1950-х гг. Реализация поставленных задач, касающихся в первую очередь аграрного сектора, являющегося частью народного хозяйственного комплекса Крымской области, поможет определить объективные причины передачи Крымской области из состава РСФСР в состав УССР.

Источниковой базой данной исследования являются материалы крымской и центральной прессы, статьи, монографии, книги и сборники. Использовались материалы газет «Крымская правда», «Известия», «Кримська світлиця», книга

И. С. Чирвы «Очерки по истории Крыма» (часть IV); исследование М. М. Максименко «Местные Советы Крыма в послевоенный период» (1945–1958 гг.), монография В. Н. Пашени «Крымская область в советский период (1946–1991 гг.)»; сборник «Крым сквозь тысячелетия»; книга В. Сергийчука «Український Крим».

Делая глубокий анализ использованных материалов этой статьи, можно отметить, что каждый источник обработан критически, так как наряду с объективной и полной информацией статистических данных, авторы невольно или сознательно так или иначе отстаивают пророссийские или проукраинские взгляды крымской проблематики, связанные с развитием народного хозяйства в Крымской области в целом, и, в частности, в аграрном секторе. Авторы книги «Очерки по истории Крыма» (часть IV) под общей редакцией И. С. Чирвы не дают объективного анализа положения дел в сельском хозяйстве, замалчивают о депортации как об одном из решающих факторов проблем данного периода. В книге М. М. Максименко «Местные Советы Крыма в послевоенный период» красной нитью проходит идея о «трудностях», которые существовали в период восстановления сельского хозяйства. Именно этим термином в советский период прикрывались все просчеты и упущения партийно-государственного руководства как СССР, РСФСР, так и Крымской АССР. Достоинством книг является фактологичность, научность, опора на широкую источниковую базу; недостатком – превалирующий не исторический, а компартийный подход.

В период оккупации Крымской АССР в 1941–1944 гг. народному хозяйству автономии был нанесен огромный ущерб как в промышленности, так и в аграрном секторе. Общие размеры потерь по колхозам, совхозам и земельным органам составили 8282 млн. руб. Основной ущерб понесли сельские коллективные хозяйства. Они недосчитались имущества и недополучили сельскохозяйственных продуктов на сумму 8074 млн. руб., что составляет 94% ущерба по всему сельскому хозяйству Крыма, и что в 5 раз превышает сумму доходов, которые получили колхозы Крыма с 1931 по 1941г. По данным Республиканской комиссии, за время оккупации в колхозах и совхозах Крыма было уничтожено крупного рогатого скота – 141 221 голов; рабочих и племенных лошадей – 79 769 голов; свиней – 86 840 голов; овец и коз – 898 624 головы; разной птицы – 510 056 голов; пчелосемей – 32 513 [1, с. 95].

Полностью или частично в период военного лихолетья было уничтожено 9 579 гектаров садов и виноградников, 213 451 гектаров посевов различных сельскохозяйственных культур [2, с. 347]. Из колхозов и совхозов области оккупанты увезли 36 305 сельскохозяйственных машин и орудий, 642 трактора, 22 комбайна, 2 288 070 единиц различного сельскохозяйственного инвентаря. Большой урон был нанесен и личному хозяйству крестьян. У трудящихся Крыма было изъято 6 586 478 ц. зерна, 1 319 252 ц. картофеля, 123 649 ц. фруктов и винограда, тысячи центнеров табака и других сельскохозяйственных продуктов. Из личных хозяйств граждан фашисты забрали 18 030 голов крупного рогатого скота, 5 775 голов свиней и 216 880 шт. разной птицы. Всего гитлеровцы уничтожили и разграбили имущество 63 183 семей на общую сумму в 4 708 652,9 тыс. руб.

Но наиболее тяжелые утраты понесла Крымская АССР в людском потенциале. На время освобождения Крымской области от нацистов количество населения со-

ставляло 615 тыс. жителей, что больше половины от довоенного уровня – 1 127 тыс. Отдельной трагической страницей военной истории Крыма была депортация немецкого населения летом-осенью 1941 г., а в 1944 подразделениями НКВД СССР с полуострова были депортированы татары, болгары, греки, армяне,. В результате депортации состоянием на 1 июня 1944г. население Крыма составляло лишь 420 тыс. жителей [3, с. 189].

Как результат, аграрный сектор Крыма на десятилетия стал одной из главных проблем региона.

В марте 1946 г. Первая сессия Верховного Совета СССР второго созыва приняла «Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг.». Основные задачи этого плана состояли в том, чтобы реанимировать пострадавшие районы страны, восстановить довоенный уровень промышленности, сельского хозяйства и затем превзойти этот уровень. Четвертый пятилетний план ставил большие задачи и относительно развития экономики Крымской области. Перед крымчанами стояли трудные задания в деле возрождения сельского хозяйства.

По отчетам облплана о восстановлении народного хозяйства за годы первой послевоенной пятилетки указывалось, что в выполнении предначертаний пятилетнего плана в области сельского хозяйства достигнуты большие успехи, а именно: посевные площади в совхозах и колхозах за пять лет увеличились более чем в 1,5 раза и выросли на 312 тыс. га; по колхозам превзойдены более чем на 30 тыс. га посевные площади 1940 г.; посадки новых садов достигли за пять лет свыше 1500 га; усиленными темпами шло продвижение в северные районы садов, виноградников, табака. Быстрыми темпами развивалось животноводство. За пятилетие прирост поголовья составил: лошадей – 26,2%, крупного рогатого скота – 50,8%, овец и коз – почти вдвое, свиней – 190%. За годы четвертой пятилетки тракторный парк увеличился на 50%, комбайнов – на 120%, автомашин – на 170% [4, с. 64].

За годы четвертой пятилетки укрепилась материально-техническая база сельского хозяйства. В 1947 г. по плановым поставкам Крым получил более 400 тракторов, 300 комбайнов, 550 тракторных плуга, 400 тракторных культиваторов, 300 грузовых автомашин. 14 марта 1947г. газета «Красный Крым» информировала, что Харьковский и Сталинградский заводы отгрузили 141 трактор, из них хозяйства уже получили 118 единиц. Прибывшие трактора были распределены по местным МТС области. Например, Зуйская МТС получила 10 машин, Черноморская - 6, Фрунзенская – 8 и т.д. С Челябинского завода было отгружено 300 плугов; с Московского автозавода – 85 автомашин для МТС, а с Горьковского автозавода – 117, в том числе 30 для МТС и 87 для крымских колхозов [4, с. 37].

В 1950 г. эта помощь была еще более ощутима и составляла 700 тракторов, 500 комбайнов, 20 грузовых автомашин. Мощность тракторного парка МТС в конце 1950 г. составляла 4 499 тракторов и превосходила довоенный уровень на 36%. В 1950 г. уровень механизации сельскохозяйственных работ в Крыму на 25% превышал уровень 1940 г., работы по возделыванию земли и уборке зерновых культур были механизированы на 95% [1, с. 134].

В начале 1950 года в области начинается процесс по укрупнению колхозов. К концу 1950 г. в области из 962-х осталось 384 колхозов, что дало возможность сократить 1 998 человек, или, 32,4%, административно-управленческого персонала, на содержание которого затрачивалось ежегодно 447 тыс. трудодней, или 1,3% всех трудодней, начисленных в артелях за год [4, с.408]. В крупных колхозах создавались условия для развития многоотраслевого хозяйства, строительства и благоустройства сел.

Однако, в реальности, ситуация выглядела совсем по – другому. Состоявшаяся в феврале 1948 года Первая послевоенная конференция проанализировала ход восстановительных работ во всех отраслях народного хозяйства, в т.ч. и в аграрном секторе. В докладе 1-го секретаря Н. В. Соловьева, выступлениях участников указывалось, что к концу 1947 года посевные площади восстановлены на 73,3% к довоенному уровню. Сбор хлеба за 1946–1947 годы составляет 1/3 к довоенному уровню [2, с. 405]. Денежные доходы колхозников составили в среднем по области 52% от довоенного уровня. Из 48 МТС только 4 справляются со своими производственными планами. В 1947 году ежедневно простаивало 450 тракторов, 84 совхоза области освоили в 1947 году только 67% закрепленной за ними пашни. Себестоимость в них продукции в 3 раза дороже, чем до войны. Убытки от хозяйственной деятельности составили 9 млн. рублей [2, с. 405].

В 1950 г. посевные площади составили лишь 881 900 гектаров (или 89,3% от довоенного уровня, когда они достигали 987 400 га.). За пятилетку только в 1948 г. в области собрали в среднем по 14 центнеров зерновых с гектара, а в 1950-м – лишь по 3,9 ц. по причине сильных зимних морозов, приведших к гибели озимых. Среди причин низкой урожайности зерновых можно назвать и то, что не везде были установлены правильные севообороты и далеко не всегда соблюдалась агротехника, колхозы и совхозы не полностью были обеспечены сортовыми семенами и нерегулярно вносили удобрения в почву, слабо внедрялся в производство передовой опыт выращивания высоких урожаев [5, с. 150]. Не были восстановлены площади табачных плантаций, садов и виноградников. К концу пятилетки посевы табака занимали 5 600 гектаров, или 64% довоенного уровня площадей, сады – 19 800 гектаров и виноградники – 9930 гектаров, или 85% довоенных насаждений [1, с.135] .

Не достигло довоенного уровня по всем категориям и животноводство. Если в 1940 г. крупного рогатого скота насчитывалось 234,8 тыс. голов, в том числе 115,4 тыс. коров, то к концу четвертой пятилетки крупного рогатого скота было лишь 216 тыс. голов, а коров – 86,3 тыс. поголовье свиней составило лишь 62% довоенного уровня, а овец – 47%.

Не секрет, что именно в частном секторе животноводство всегда отмечалось высокой эффективностью и давало больше продукции и лучшего качества. Однако, поголовье скота в личных хозяйствах тружеников села также значительно сократилось. Так, если до войны в частном секторе содержалось 72% коров, 40% свиней, 25% овец и коз, то в 1951 г. – соответственно 60%, 15% и 13%, что привело к снижению рентабельности животноводства, негативно отображалось на обеспечении крымчан продуктами этой отрасли.

Отставание сельского хозяйства Крыма в первую очередь было порождено как объективными, так и субъективными причинами. Во-первых, наше государство главное внимание обращало на восстановление промышленности, и не могло в полной мере обеспечить сельское хозяйство необходимыми средствами. Во-вторых, на развитии сельского хозяйства сказывались субъективные причины, связанные с просчетами в руководстве сельским хозяйством Крыма, в частности с ошибками в практике планирования государственных поставок и заготовки сельхозпродуктов, в налоговой политике, с промашками, связанными с нарушением принципа материальной заинтересованности колхозников, рабочих совхозов, МТС и др.

Практика жесткого планирования сверху сдерживала развитие колхозов и совхозов. Часто облисполкомы и райисполкомы доводили до хозяйств планы выращивания культур, которые были невыгодными, но тем не менее, хозяйства обязаны были ими заниматься даже себе в убыток. Так, в 1949 году местные Советы Крыма по-волюнтаристски, без научного обоснования начали жестко ориентировать колхозы и совхозы Крыма на выращивание цитрусовых и массовые посадки эвкалиптов [5, с.148]. За 1948–1949 годы было посажено 100 тысяч штук лимонов, мандарин; 75 тысяч эвкалиптов. Однако, климатические условия Крыма для этих культур были неблагоприятными. Деревья массово вымерзали, колхозы и совхозы не получали никакого возмещения. Сельские предприятия понесли большие убытки, не получив их возмещения. В 1950г. доходы колхозов Крыма составили 169,8 млн. рублей вместо 282,7 млн. рублей в 1940 г. [1, с.136]. В годы четвертой пятилетки, за исключением 1948 года для всего сельского хозяйства Крыма были крайне неблагоприятными в климатическом отношении. В 1946 г. область была подвержена сильной засухе.

Усугублялось положение в сельскохозяйственном комплексе и ощущимой нехваткой рабочих рук. Вследствии оккупации, депортации татарского, армянского, болгарского, греческого населения в 1944 г., а еще раньше в 1941 г. крымских немцев – особенно пострадало сельское население Крыма, которое сократилось более чем наполовину. Общие потери крестьян автономной республики, учитывая эвакуацию 83 еврейских колхозов (около 20 тыс. чел.) и выселение 121 немецких колхозов (около 40 тыс.) достигли 170594 человек. В результате этой акции приостановил свое существование 421 колхоз – треть всех коллективных хозяйств [3, с. 189]. Как результат, в 7 из 26 сельских районов почти не осталось жителей (!), 8 требовало немедленного заселения (!).

Чтобы улучшить ситуацию, в Крым направляли переселенцев прежде всего с Украины и России. На начало 1945 г. на полуостров было переселено более 17 тыс. семей, а в 1950–1954 гг. – еще 57 тыс. чел. Однако тяжелые бытовые условия жизни и труда, во многом вызванные неспособностью местных властей обеспечить прием новых жителей, засуха 1946 г. и неурожай 1947 г. приводили к большому и стремительному оттоку переселенцев обратно, в прежние места проживания.

Таким образом, для восстановления сельского хозяйства Крымская область не имела ни материальных, ни трудовых ресурсов. Это была чрезвычайно трудная, непосильная задача как для крымчан так и для новых переселенцев из других областей страны. И, как следствие, сельское хозяйство Крыма в четвертой пятилетке так и не достигло довоенного уровня.

Не изменилась ситуация и в начале пятой пятилетки. На конец 1953 г. посевные площади в Крыму занимали 696,7 тыс. гектаров – 90% от уровня 1940 г., урожайность крымских садов – всего 20 центнеров с гектара, тогда как в 1940 г. она достигала 55 центнеров, то есть была почти втрое больше; урожайность винограда составляла 12 центнеров с гектара, что на 8 центнеров меньше по сравнению с 1940 г. (20 ц), в то время, когда в 1940 г. этот показатель достигал 55 центнеров, то есть был в три раза выше. Значительно сократились площади под садами и виноградниками. В январе 1954 г. они составляли: по садах – 86,8%, по виноградниках – 79,2% от уровня 1940 г. Сбор винограда был на 8 центнеров ниже – соответственно 12 и 20 центнеров [3, с. 203].

По валовым показателям не вышло на довоенный уровень и животноводство. Колхозы и совхозы были обеспечены кормами только на 37%, планы строительства коровников и телятников в 1953 г. удалось выполнить всего на 36,5%, птичников – на 43%. Поголовье овец составляло лишь 83% от уровня 1940 г.

Общими проблемами начала пятилетки были: слабое развитие севооборота, перекосы в его использовании; упрощенство в использовании агротехники возделывания сельскохозяйственных культур; не принятие эффективных мер к ликвидации крайней изреженности садов и виноградников; не восстановлены довоенные площади табаков, что не позволило ни разу выполнить план их сдачи; низкая продуктивность скота, отсталое ветеринарное обслуживание; продолжающаяся убыточность совхозов, когда за 1951 год в них незаконно было списано 1 140 голов животных, а хищения средств составили 350 тысяч рублей; низкий уровень работы МТС [2, с. 409]. При возделывании целого ряда культур слишком большой удельный вес занимал ручной труд (при катастрофической нехватке человеческого ресурса), что влекло за собой повышение себестоимости продукции.

Но были и другие серьезные причины, которые негативно отражались на развитии сельскохозяйственного комплекса Крыма, выразившиеся в неправильном руководстве этой отраслью со стороны партийных и сельскохозяйственных органов. А отдаленность Крыма от территории РСФСР, фактическое отсутствие хозяйственных связей между ними, недостаточное внимание руководства республики к проблемам полуострова привели к тому, что именно крымский регион стал одним из наиболее отстающих. Зная реальное положение дел в депрессивном народном хозяйстве Крыма, лидеры страны понимали, что преодолеть существующие трудности можно было только в условиях интеграции народного хозяйства Крымской области в экономику Украины. Руководство ЦК КПСС осознавало, что именно одна из наиболее экономически развитых в стране Украинская ССР сможет поднять и промышленность, и сельское хозяйство Крымской области.

Таким образом, исходя из удручающих реалий, которые сложились в Крыму на начало 50-х гг. не только в сельском хозяйстве, но и в промышленности, было принято решение передать Крымскую область в состав Украинской ССР. Косвенно это подтверждает и сам текст Указа Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 г., который гласил: «Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской областью и Ук-

раинской ССР, Президиум Верховного Совета СССР считает целесообразным передать Крымскую область в состав Украинской ССР».

Включение Крымской области в состав Украинской ССР способствовало более быстрому и энергичному экономическому развитию полуострова. Первый шаг по оказанию поддержки экономики Крыма был сделан уже 7 апреля 1954 г., когда по поручению Компартии Украины специальная комиссия в составе Н.Подгорного, Н.Гречухи, И.Сенина и Д.Полянского подготовила проект постановления Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства Крымской области Украинской ССР». В результате доработки и совершенствования этого документа 26 июля 1954 г. было принято постановление Совета Министров СССР «О мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства, городов и курортов Крымской области Украинской ССР», ставшее основой масштабной работы руководства Украины и ее тружеников по целенаправленному энергичному подъему экономики Крыма.

1 января 1954 г. газета «Красный Крым» информировала: «Нерушимыми узами дружбы связаны все народы нашей великой многонациональной Родины. Они оказывают друг другу братскую помощь и поддержку».

Именно такую помощь оказала Украины полуострову в осуществлении решения сентябрьского Пленума ЦК КПСС «Об укреплении кадров сельского хозяйства...». Если за 1950–1954 годы из обескровленной после фашистской оккупации Украины в Крым переехало 24968 семей, то за 1955–1957 годы – уже 39878. Области наиболее массового выезда переселенцев были: Тернопольская, Черкасская, Львовская, Винницкая, Хмельницкая и другие области. Переселение колхозников из других районов страны создавало условия для экономического и организационного укрепления колхозов и совхозов Крыма, способствовало росту интенсивности ведения хозяйства.

В докладной записки Крымского обкома партии в Центральный Комитет Компартии Украины о развитии народного хозяйства области 27 июля 1957 г. указывалось, что капитальные вложения в народное хозяйство за последние три с половиной года увеличились против соответствующего периода предшествующих лет на 227 млн. руб. и составил более 3 млрд. руб. В 1955 году только в колхозах и совхозах на строительство животноводческих помещений, механизацию трудоемких работ и на закладку садов, виноградников было затрачено 13 514 тыс. рублей. К концу 1958 года капитальные вложения в колхозах возросли до 39 536 тыс. рублей [1, с.156]. В совхозах и колхозах в 1956 г. по сравнению с 1953 г. возросло производство молока на 69%, мяса – на 42%, овощей – на 62%, фруктов и винограда – на 32%. В 1956 г. по сравнению с 1953г. поголовье крупного рогатого скота по всем категориям хозяйств увеличилось на 20%, в том числе коров на 29%, поголовье свиней возросло на 56%.

26 октября 1958 г. газета «Известия» информировала об успехах тружеников сельского хозяйства в области садоводства и виноградарства: «По сравнению с 1953 г. в колхозах и совхозах области увеличилась площадь виноградников и садов на 71,8 тыс. га. В среднем на каждый колхоз и совхоз области сейчас приходится 370 га виноградников и садов» [4, с. 118].

Такие успехи – результат самоотверженного труда колхозников и рабочих совхозов, предприятий Крыма. Партия и Советское правительство высоко оценили труд работников сельского хозяйства. Семи лучшим труженикам села присвоено звание Героя Социалистического Труда. 1500 передовых колхозников, работников совхозов и МТС Крыма были награждены орденами и медалями, в том числе 114 человек – орденом Ленина, 262 – орденом «Знак Почета», 731 человек – медалями «За трудовую доблесть» и «За трудовое отличие». А 25 октября 1958г. Президиум Верховного Совета СССР наградил Крымскую область орденом Ленина за большие успехи в развитии сельского хозяйства [5, с. 13].

Таким образом, следует признать, что находясь до 1954 г. в составе РСФСР, депрессивная Крымская область не смогла выйти из состояния стагнации и упадка экономики. Это касается как аграрного сектора, так и промышленности в целом. В последующий период «подаренный» Крым пришлось напряженно, многозатратно, но эффективно восстанавливать за счет ресурсов Украинской ССР.

Список литературы

1. Очерки по истории Крыма / под ред. И. С.Чирвы – Симферополь: Крым. – 1967. – ч. 4. – 318 с.
2. Пашеня В.Н. Крымская область в советский период (1946–1991г.г.) / В. Н. Пашеня. – Симферополь: ДИАЙПИ, 2008. – 520 с.
3. Серійчук В. Український Крим / В. Сергійчук. – К. : Українська видавничка спілка. – 2001. – 304 с.
4. Социалистическое народное хозяйство Крымской области (1945–1970 гг.) : сб. док. и мат-лов. – Симферополь: Таврия, 1980. – 288 с.
5. Максименко М.М. Местные Советы Крыма в послевоенный период (1945–1958 гг.) / М. М. Максименко. – К. : Наукова Думка, 1972. – 266 с.
6. Народное хозяйство Крымской области : статистический сб. – Симферополь : Крымиздат, 1957. – 326 с.

Ильницька О.І. Відновлення і розвиток аграрного сектора Кримської області в післявоєнний період в складі РРФСР: проблеми, шляхи рішення, результати. / О.І.Ільницька // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 35–42.

В роботі розглядається процес відновлення і розвитку аграрного сектору Криму в складі РРФСР в період з 1946 – 1953 рр., вказані об'єктивні і суб'єктивні причини, які негативно впливали на розвиток сільського господарства в цей період, що і являлося, однією из причин передачі Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.

Ключові слова: аграрний сектор, колгосп, радгосп, відновлення, сільське господарство.

Initskaya O. I. Restoration and developing of agricultural sector of Crimean area as a structural part of the RUFSSR in the post-war period: problems, ways, decisions, results / O. I. Initskaya // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 35–42.

The process of restoration and developing of agricultural sector Crimea as a part of the RUFSSR during 1946 – 1953 pp. is being examined in the project . The objective and subjective reasons that had a negative influence on the development of agriculture have been mentioned . That caused the transmission of Crimea from the RUFSSR to the USSR .

Keywords: agricultural sector, collective farms, joint farms, restoration, agriculture, Crimean area.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 910.4:001.891.7:[177.72-05](477.75)«1837»

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ А. Н. ДЕМИДОВА В ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОМ ПОЗНАНИИ КРЫМА

Каушлиев Г. С.

*Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, Симферополь, Украина
E-mail: genasimf@mail.ru*

Реконструирован ход научно-исследовательской экспедиции А. Н. Демидова в Крым. Доказано, что путешествие сыграло ключевую роль в историко-краеведческом освоении Тавриды в первой половине XIX в. Представлен историографический обзор данной проблемы, в ходе которого было установлено, что в современной историографии отсутствует объективная оценка вклада мецената в историко-культурное изучение полуострова.

Ключевые слова: Крым, А. Н. Демидов, научно-исследовательская экспедиция, краеведение.

ВВЕДЕНИЕ

Одной из наиболее актуальных крымоведческих проблем современности является история изучения Тавриды отечественными и зарубежными путешественниками в конце XVIII – первой половине XIX вв. Среди выдающихся вояжеров, сделавших весомый вклад в историко-культурное освоение полуострова, фигура Анатолия Николаевича Демидова (1813–1870) занимает особое место. Именно этому меценату принадлежит заслуга организации крупнейшей научно-исследовательской экспедиции на территорию Крыма в первой половине XIX ст.

Биография, благотворительная и коммерческая деятельность А. Н. Демидова являются объектом пристального внимания как со стороны российских, так и отечественных исследователей. Интерес к династии Демидовых возник в научной среде еще в досоветский период. Так, в 1881 г. известный российский краевед и общественный деятель Константин Дмитриевич Головщиков (1835–1900) подготовил обстоятельный труд «Род Демидовых», в котором осветил историю жизни Анатолия Николаевича Демидова [1, с. 239–242]. Информацию о жизни и наследии Анатолия Николаевича можно почерпнуть в авторитетных справочных изданиях «Русская родословная книга» А. Б. Лобанова-Ростовского [2, с. 183], «Энциклопедический словарь», изданный Ф. А. Брокгаузом и И. А. Ефроном [3, с. 363–365] и др.

Наиболее обстоятельно жизненный путь промышленника и мецената был реконструирован уже в постсоветский период доктором исторических наук, профессором кафедры истории и культурологии Тульского государственного университета Игорем Николаевичем Юркиным, который посвятил истории жизни и деятельности рода Демидовых три монографии и серию научных публикаций. Наиболее интересным для нас является его труд «Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: опыт науковедческой просопографии», где подробно изложены основные вехи биографии Анатолия Николаевича [4].

Крымские исследователи обратились к изучению хода и результатов научной поездки А. Н. Демидова по Северному Причерноморью в начале XXI в. Из общей массы работ, в которых затронута эта проблематика, отметим публикации А. А. Галиченко и Г. Г. Филатовой [5; 6] и Т. А. Прохоровой [7–9]. Данные статьи носят компилятивный характер, не отличаются глубиной анализа произведений отечественных вояжеров о Крыме. Так, публикации Т. А. Прохоровой представляют собой банальный пересказ крымского этапа маршрута экспедиции А. Н. Демидова [7; 8]. При этом автор полностью проигнорировала важнейшие архивные источники (в т.ч. и личный фонд Демидовых), а также рецензии, изданные в досоветской России, на сочинение «Путешествие в Южную Россию и Крым». Такой примитивный подход не позволил ей полноценно и объективно раскрыть значение путешествия европейских ученых, которых собрал в своей экспедиции А. Н. Демидов, в историко-краеведческом освоении Тавриды в 30-е гг. XIX ст. Заметим, что другие публикации Т. А. Прохоровой, посвященные экспедиции А. Н. Демидова, также содержат ряд существенных недостатков. Так, одна из ее работ носит название «Фредерик Ле-Пле: Опыт французского социолога из «Путешествия в Южную Россию и Крым» [9]. В статье, опирающейся на источники, почерпнутые из сети Internet, отсутствуют как ссылки на работы самого Ф. Ле-Пле, который не посещал Крымский полуостров в ходе экспедиции 1837 г., так и на монографии или научные публикации об этом ученом. Кроме того, во время путешествия француз, являвшийся выпускником Парижского горного института, выполнял обязанности инженера, а к социологическим исследованиям обратился лишь к середине XIX ст. Соответственно, взаимосвязь его разработок в сфере обществоведения и сочинения «Путешествие в Южную Россию и Крым» весьма сомнительна.

Таким образом, в современной украинской историографии история изучения Крымского полуострова представителями западноевропейского ученого мира во главе с А. Н. Демидовым так и не получила должного освещения. Без объективного анализа вклада данной экспедиции в историко-культурное освоение края осуществить комплексную реконструкцию хода исследования Тавриды отечественными и зарубежными путешественниками не представляется возможным.

1. ЭКСПЕДИЦИЯ А. Н. ДЕМИДОВА В 1837 ГОДУ.

В 1837 г. из Парижа в Российскую империю направилась научная экспедиция, ведомая известным филантропом и общественным деятелем Анатолием Николаевичем Демидовым. Сведения, собранные в рамках этого масштабного исследовательского проекта, представляют собой ценнейший источник для изучения истории, этнографии, экономики как украинских земель, так и Крыма, в первой половине XIX века. Труд, получивший название «*Voyage dans la Russie meridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie, execute en 1837*» («Путешествие в Южную Россию и Крым, через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году») [10], изначально написанный на французском языке, был опубликован в Англии, Германии, Италии, Мексике, Польше, России и Франции [11, с. 671–672], и оказал значительное влияние на популяризацию историко-культурного наследия Тавриды не только в Российской империи, Западной Европе, но и Северной Америке.

Анатолий Николаевич Демидов родился 12 марта 1813 г. в знаменитой дворянской семье. Его родителями были известный промышленник и меценат Николай Никитич Демидов и Елизавета Александровна Строганова. Детские и юношеские годы он провел в Париже, где жил до кончины матери. В Россию юноша вернулся лишь в 1830 г. Согласно завещанию отца будущий путешественник получил колоссальное состояние – два миллиона рублей годового дохода. После вступления в наследственные права он пожертвовал полмиллиона рублей на основание в Санкт-Петербурге Демидовского дома призрения трудящихся [4, с. 210]. В 30-е гг. XIX ст. А. Н. Демидов активно занимался меценатством. В этот период он совершил свои крупнейшие пожертвования: на основание Николаевской больницы он и его брат Павел выделили 200 000 рублей; также Анатолий Николаевич учредил при Академии наук в Санкт-Петербурге премию в 5000 рублей за лучшее произведение на русском языке; активно спонсировал деятелей культуры и искусств. За щедрую филантропическую деятельность он получил должность камергера и был причислен к российскому посольству в Вене [3, с. 364].

Меценат, заинтересованный развитием горного дела в Российской империи, сыграл выдающуюся роль в научном освоении Юга Украины (главным образом бассейнов рек Дона и Донца) и Крымского полуострова, снарядив в 1837 г. крупную исследовательскую экспедицию. Состав её А. Н. Демидов подбирал лично из числа ведущих западноевропейских специалистов того времени. В общей сложности в путешествие отправились двадцать два ученых: топографы, штейгеры, химики, палеонтологи, медики и художники во главе с профессором горной парижской школы Фредериком Ле Пле (1806–1882). На месте к ним присоединились российские исследователи и рабочие. Отметим также, что новороссийский генерал губернатор Михаил Семенович Воронцов (1782–1856) оказал экспедиции значительную поддержку, организовав переезд и размещение её членов во время их продолжительных поездок [12, л. 3–7 об.].

Поскольку экспедиция А. Н. Демидова отправилась изучать Крым по морскому пути из Одессы, первыми описанными достопримечательностями Тавриды являются Южный берег и Ялта. Исследование Ялты и её окрестностей в сочинении «Путешествие в Южную Россию и Крым» представляет особый интерес, поскольку именно в 1837 г. населенный пункт оказался связан с Симферополем гравийной дорогой и получил городское управление [13, с. 645]. Произведение содержит следующее описание: «Все дома в этом местечке, или лучше сказать городе, совершенно новые и прислонены к высокому горному хребту. Ялта, выстроенная очень недавно на месте какого-то Греческого города, довольно обширного, занимает весь северный берег большой бухты, простирающейся между мысами. В ней есть таможня, почтамт, архитектор, аптека и аптекарь, лавки, наполненные гастрономическими предметами» [14, с. 285–286].

Посетив Ялту, экспедиция направилась в Алупку, где князь М. С. Воронцов развернул строительство своего дворца по проекту британского архитектора Эдварда Блора (1787–1879). Несмотря на то, что возведение здания продолжалось до 1848 г., уже в 1837 г., по свидетельству авторов, на территории имения Михаила Семено-

вича был разбит великолепный парк, который уже тогда превратился в одну из главных достопримечательностей Южного берега Крыма [14, с. 289].

В целом, произведение, подготовленное участниками экспедиции благодаря содействию и материальной поддержке Анатолия Николаевича Демидова, содержит значительное количество ценных сведений, которые характеризуют процесс развития различных населенных пунктах Крыма. Так, из описания Симферополя мы можем почерпнуть информацию о количестве и национальном составе населения губернского центра, особенностях его архитектурной планировки, экономическом развитии, а также стремительных темпах строительства города [14, с. 292–293].

Рассказ о Бахчисарае также представляет интерес, поскольку содержит очерк не только об этнокультурных особенностях города в первой половине XIX века, но и повествует о ханском дворце, который был реставрирован в 1824–1831 гг. По мнению членов экспедиции, Филипп Фёдорович Эльсон, руководивший реконструкцией и капитальным ремонтом комплекса, «возвратил обветшавшему дворцу весь его первобытный блеск, всю оригинальность» [14, с. 332]. «Путешествие в Южную Россию и Крым» детально характеризует состояние народного образования в бывшей столице Крымского ханства. В сочинении описываются как начальные школы, так и медресе (мусульманское учебное заведение, выполняющее роль средней школы и мусульманской духовной семинарии), построенные Менгли Гиреем и Табанджи Амет агой [14, с. 345].

Согласно произведению А. Н. Демидова, многие крымские города пребывали в состоянии бурного экономического роста к 1837 г. Особенно активным развитием выделялись Севастополь и Керчь-Еникале, которые превратились в развитые порты в первой половине XIX века. Описывая Севастополь, авторы остановились урбанизационных процессах, улучшении благосостояния граждан, а также на стремительном превращении этого населенного пункта в крупнейшую военно-морскую базу российского флота. В окрестностях города были проведены колоссальные инженерные и фортификационные работы, позволявшие осуществлять ремонт боевых кораблей и их переоснащение в короткие сроки [14, с. 356]. Во время посещения Севастополя, экспедиция также изучила и руины Херсонеса, описав его планировку и охарактеризовав его положение относительно Гераклейского полуострова. В сочинении содержится призыв исследовать этот древний памятник, который на тот момент остро нуждался в мероприятиях, направленных на защиту античных древностей, изучении и реставрации [14, с. 362].

Отметим также, что в работе А. Н. Демидова имеются описания населенных пунктов, переживавших период значительного экономического упадка. К таким городам авторы отнесли Эски-Крым и Евпаторию. Участники путешествия отметили, что многие строения этих городов превратились в руины, торговля велась весьма вяло, ремесла пребывали в упадке. В бедственном состоянии пребывали выдающиеся памятники крымскотатарской архитектуры, расположенные на их территории. Так, описывая жемчужину зодчества Крымского ханства мечеть Джума-Джами, члены экспедиции обратили внимание на разрушения, которым подвергся комплекс: «При мечети находятся два минарета, но верхушки их сломаны ветром и обломки еще валяются вокруг них» [14, с. 427–428].

Посетив Южный берег Крыма, Бахчисарай, Евпаторию, путешественники направились в Феодосию. Согласно описанию, оставленному нам в произведении «Путешествии в Южную Россию и Крым», которое было подготовлено по результатам поездки, уже в конце 30-х гг. XIX ст. данное учреждение обладало обширной коллекцией античных и средневековых произведений искусства, золотых и серебряных украшений, керамических изделий. В то же время, гуляя по городу вояжеры увидели массу древних памятников, находившихся вне стен музея, подобрали большое число фрагментов расписной античной керамики. Варварское отношение к памятникам старины возмутило европейских интеллектуалов: в здания в качестве украшений вделывались генуэзские гербы, в то время как сотрудники музея не предпринимали каких-либо мер, дабы предупредить поступки подобного рода. Такая ситуация была обусловлена тем, что у истоков создания музея стояли любители, у каждого из которых имелось основное место занятий, далекое от проблем охраны культурного наследия [14, с. 463–464].

Коллекции Керченского музея древностей также вызвали интерес у членов экспедиции А. Н. Демидова. Описание учреждения представляет особую ценность, поскольку во время Крымской войны оно было разрушено войсками союзников. С 1835 г. музей размещался в новом здании, выстроенном в виде храма дорического ордера (копия храма Тезея в Афинах) на склоне горы Митридат. В нём хранилось огромное количество античных предметов старины, которые были собраны во время археологических раскопок П. А. Дюбрюксом и И. А. Стемповским [15, с. 10]. Следовательно, к концу 30-х гг. XIX ст. устроители местного древлехранилища, опиравшиеся на поддержку столичных и одесских ученых, добились некоторых успехов в деле сохранения предметов античности.

Экспедиция А. Н. Демидова сыграла значительную роль в изучении народов полуострова. Во время поездок в различные районы Крыма исследователи, которые входили в её состав, составили ряд описаний различных национальностей: караимов, крымских татар, ногайцев, цыган. Важнейшим элементом этих описаний является серия рисунков, которые подготовил график и живописец Денис-Огюст-Мари Раффе (1804–1860), изображающих быт, одежду, обычаи и традиции этносов Крыма.

Особое внимание в произведении «Путешествие в Южную Россию и Крым» уделено крымским татарам. Труд содержит уникальные сведения о татарской духовной церемонии, а именно «танце» дервишей (приверженцев суфизма, исповедующих аскетический образ жизни) [14, с. 449]. Кроме того, в сочинении находится информация о быте и ремеслах как городского, так и сельского татарского населения. Так, горожане в основном занимались изготовлением повозок, хлопчатой бумаги, работали в мясных лавках и цирюльнях, а деревенские жители скотоводством и разведением садов [14, с. 331]. Подробно описаны и ногайцы, которые проживали в степной части Крыма, Северной Таврии и близ Феодосии. Этот народ так и не перешел к оседлому образу жизни, постоянно кочуя в больших деревянных повозках (можарах), занимаясь мелкой торговлей и частным извозом [14, с. 456].

Караймам Крыма авторы труда также уделили достаточно много внимания. Из произведения мы узнаем, что они трудолюбивы, зажиточны, опрятны в быту, гостеприимны и честны. В «Путешествии в Южную Россию и Крым» подробно описаны

религиозные традиции и обряды этого народа: «Караимы следуют буквально тому, что написано в Библии, отвергая Талмуд и все другие толкования раввинизма, а также не соглашаются в некоторых обрядах и степени родства, при которых дозволен и не дозволен брак» [14, с. 339–340].

Отметим также, что сочинение А. Н. Демидова имеет значение в контексте антропологических исследований, поскольку содержит описание физиологических признаков населения полуострова, их сравнительную характеристику: «У армян вообще цвет лица темнее, нежели у татар, они дороднее, бороду имеют длиннее и глаже, во взорах у них больше кротости [14, с. 446]. В произведении можно встретить рассказ о внешности армян, евреев, караимов, крымский татар, ногайцев и цыган.

ВЫВОД

Научно-исследовательская экспедиция А. Н. Демидова, а также публикация «Путешествие в Южную Россию и Крым, через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году» сыграли выдающееся значение в истории научного и культурного освоения Тавриды в первой половине XIX века. Именно благодаря стараниям российского мецената ряд европейских и отечественных ученых получили возможность не только изучить историю, минералогию, экономику, флору и фауну Крыма, но и опубликовать свои материалы в популярном издании. Данный труд являлся одним из известнейших сочинений о полуострове в XIX веке, свидетельство тому – перевод книги на английский [16], испанский [17], немецкий [18], а также многие другие европейские языки. Российский перевод книги, подготовленный через шестнадцать лет после французского издания, также был весьма популярен, долгое время представлял собой едва ли не единственное справочное издание, в котором можно почерпнуть ценные научные сведения о южно-украинских землях и Крымском полуострове. Членам экспедиции удалось собрать уникальные антропологические, археологические, ботанические, географические, палеонтологические, зоологические, этнографические сведения, благодаря чему темп культурного и экономического освоения Крыма, как со стороны Российской империи, так и европейских государств существенно ускорился. Кроме того, Анатолию Николаевичу удалось привлечь внимание властей к социально-экономическим проблемам региона, таким как водоснабжение, народное образование, повышение производительности сельского хозяйства, необходимость охраны культурного наследия полуострова. На публикацию работы А. Н. Демидова откликнулись ведущие издания того времени [19; 20], отметившие важность этого труда и экспедиции в изучении и развитии Крымского полуострова.

Таким образом, на данный момент «Путешествие в Южную Россию и Крым, через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году» является одним из наиболее значимых исторических источников по истории и этнографии Крымского полуострова эпохи правления Николая I. Именно экспедиция Анатолия Николаевича Демидова стала наиболее крупным научно-исследовательским проектом, посвященным Тавриде, который был успешно реализован в первой половине XIX в. Без привлечения материалов, изложенных в произведении А. Н. Демидова, не возможно объективно проанализировать особенности хода историко-культурного освоения

Северного Причерноморья отечественными и иностранными вояжерами, после его инкорпорации в состав Российской империи.

Список литературы

1. Головщиков К. Д. Род дворян Демидовых / К. Д. Головщиков. – Ярославль : тип. Губ. правл., 1881. – [4], IV, 268, 106 с.
2. Лобанов-Ростовский А. Б. Русская родословная книга : в 2 т. / А. Б. Лобанов-Ростовский. – СПб., 1873–1876. – Т. 1. – С. 183.
3. [Рудаков В.] Демидовы / В. Рудаков // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1893. – Т. 8. – С. 363–365. – Изд. под псевд.: В. Р.
4. Юркин И. Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства : опыт науковедческой просопографии. – М. : Наука, 2001. – 334 с.
5. Галиченко А. А. Первое паломничество Демидовых в Крым / А. А. Галиченко, Г. Г. Филатова // Пилигримы Крыма : путешествия по Крыму, путешественники о Крыме : межд. V науч.-практ. конф. : мат-лы : в 3 вып. / редкол. : В. П. Казарин и др. / Крымский гуманитарный центр. – Симферополь : Крымский архив, 2003. – Вып. 1(6) – С. 4–12.
6. Галиченко А. А. Демидовы в Крыму / А. А. Галиченко, Г. Г. Филатова // Мир усадебной культуры : III – V Крымские межд. науч. чтения : сб. докладов. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – С. 35–44.
7. Прохорова Т. А. Анатолий Николаевич Демидов и его «Путешествие в Южную Россию и Крым»...» / Т. А. Прохорова // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 152. – С. 92–97.
8. Прохорова Т. А. История одного путешествия : Анатолий Николаевич Демидов и его «Путешествие в Южную Россию и Крым»...» / Т. А. Прохорова // Воронцовский сб. / Отв. ред. И. Н. Шкляев. – Одесса : студия «Негоциант», 2010. – [Вып. 1]. – С. 127–142.
9. Прохорова Т. А. Фредерик Ле-Пле : Опыт французского социолога из «Путешествия в Южную Россию и Крым» / Т. А. Прохорова // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. сер. : «исторические науки». – 2008. – Т. 21 (60), № 1. – С. 21–26.
10. Demidoff A. Voyage dans la Russie meridionale et la Crimée, par la Hangrie, la Valachie et la Moldavie, execute en 1837 : in 3 vol. / A. Demidoff. – Paris, 1840–1842.
11. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Доля, 2001. – 816 с.
12. Российский государственный архив древних актов, ф. 1267, оп. 5, д. 5, л. 1–24.
13. Ялта // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1904. – Т. 41. – С. 644–647.
14. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым, совершенное в 1837 году Анатолием Демидовым, членом имп. Санкт-Петербургской Академии Наук и Искусств, имп. Санкт-Петербургского Университета, и Академий Парижской, Мюнхенской и Стокгольмской, украшенной рисунками художника Рафе / А. Н. Демидов. – М., 1853. – 543 с.
15. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века) : библиографическое исследование / А. А. Непомнящий; Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2000. – 360 с.
16. Demidoff A. Travels in southern Russia and the Crimea ; through Hungary, Wallachia, and Moldavia during the year 1837 : in 2 pt. / A. Demidoff. – London, 1853. – Pt. 1. – XVIII, 370 p. ; Pt. 2. – 335 p.
17. [Demidoff A.] Viage por la Russia Meridional y la Crimea la Hungaria, la Valagnia y la pot el principe de Demidoff : in 2 t. / A. Demidoff. – Barsezona, 1855. – Т. 1. – XVI, 343 s. ; Т. 2. – 311 s.
18. Demidoff A. Reise nach dem südlichen Russland und der Krim, durch Ungarn, die Walachei und die Moldau in Jahre 1837 : in 2 bd. / A. Demidoff. – Breslau, 1854. – Bd. 1. – XV, 197 s. ; Bd. 2. – 185 s.
19. [Рецензия] // Москвитянин. – 1854. – № 17, отд. 4. – С. 18. – Рец. на кн.: Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым, совершенное в 1837 году. – М., 1853.
20. [Рецензия] // Северная пчела – 1854. – 28 июня. – Рец. на кн.: Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым, совершенное в 1837 году. – М., 1853.

Каушлиєв Г. С. Роль науково-дослідницької експедиції А. Н. Демидова в історико-краєзнавчому опануванні Криму / Г. С. Каушлиєв // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 43–50.

Реконструйовано хід науково-дослідницької експедиції А. М. Демидова в Крим. Доведено, що подорож зіграла ключову роль у науково-краєзнавчому опануванні Тавриди в першій половині XIX ст. Представлено історіографічний огляд даної проблеми, у ході якого було встановлено, що в сучасній історіографії відсутня об'єктивна оцінка внеску мецената в історико-культурне дослідження Тавриди

Ключові слова: Крим, А. М. Демидов, науково-дослідницька експедиція, краєзнавство.

Kaushliev G. S. The role of A. N. Demidoff's research expedition in case of historical and regional studies of Crimea / G. S. Kaushliev // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : "History of Ukraine". – P. 43–50.

The course of A. N. Demidoff's research expedition in Crimea has been reconstructed. It was proved that this journey played key role in case of historical and regional studies of Crimea in the first half of 19th century. The historiographical review of this issue has been represented. During this review it was established that there is no objective assessment of the contribution of A. N. Demidoff in historical and cultural study of the peninsula in the modern historiography.

Key words: the Crimea, A. N. Demidoff, research expedition, regional studies.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 94(477.75)“1941/1944”:35.083.1

АДМИНИСТРАТИВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В КРЫМУ В ПЕРИОД НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ (1941–1944)

Кохан А. А.

*Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского
E-mail: a_kokhan@mail.ru*

Статья посвящена основным моментам создания и функционирования органов местного управления в Крыму в 1941–1944 гг. Характерные черты и различия в формировании городских управ рассматриваются в контексте осуществления германскими оккупационными войсками политики "нового порядка". Так же освещаются проблемы взаимодействия местных органов управления и немецких оккупационных властей.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, оккупация, коллаборационизм, органы управления.

Проявившийся в последнее десятилетие интерес к изучению немецкого оккупационного режима в годы Великой Отечественной войны дал позитивный толчок для появления исследований по данной проблеме. Они затрагивают основные моменты издания и распространения периодических изданий в годы оккупации [1], проблемы создания медицинских учреждений, работы школ [2], формирования добровольческих батальонов и деятельности национальных комитетов. Однако практически отсутствуют работы, характеризующие деятельность органов местного управления на оккупированной немецко-румынскими войсками территории. Аналогичная ситуация складывается и в Крыму. Пожалуй, единственной работой, затрагивающей вопросы формирования и деятельности городских управ и их отделов, является статья О. В. Романько, посвященная созданию горуправ и их связям с немецкими военными комендатурами [3]. Таким же образом складывается ситуация и с публикацией источников, характеризующих деятельность органов местного управления. Среди опубликованных источников следует отметить сборник «Окупационный режим у Криму», в который включены приказы коменданта и городского головы Симферополя, размещавшиеся на страницах газеты «Голос Крыма» [4].

Ситуация, связанная с отсутствием публикаций исследовательских работ и источников по данной тематике, объясняется рядом объективных причин: документы делопроизводства городских управлений практически не сохранились и за время Великой Отечественной войны целенаправленно уничтожались дважды: при эвакуации немецких частей с полуострова в 1943 году, а затем, в апреле 1944 года, накануне освобождения Крыма. Именно поэтому, источниками, служащими для изучения данной проблемы являются периодические издания 1941–1944 гг., выходившие в крупных городах Крыма и архивно-следственные дела в отношении работников городских управлений. Газетные публикации являются малоинформативным источником, в котором достоверные факты сливаются с пропагандистскими мате-

риалами, строящимися на восхвалении «нового порядка». Архивно-следственные дела, в свою очередь, более информативный источник по изучению данной проблемы, однако, и по сей день, они являются труднодоступными. Основной их массив сконцентрирован в Архиве Главного Управления Службы безопасности Украины в Автономной Республике Крым, Государственном архиве в Автономной Республике Крым, Отраслевом архиве Службы безопасности Украины.

Целью данной работы является освещение структуры и функций городских управлений на территории оккупированного Крыма в 1941–1944 гг. Задачи, поставленные в работе – воссоздание структуры и деятельности органов управления на местах, выявление взаимосвязей между горуправами и немецкими комендатурами.

К ноябрю 1941 г. практически вся территория Крымского полуострова, за исключением Севастополя, оборона которого продолжалась до июля 1942 г. [5, с. 79], была оккупирована немецко-румынскими войсками. Период оккупации продолжался до апреля 1944 г. Таким образом, с 1941 г. по 1944 г. Крым находился в полном подчинении немецкого командования, которое формировало на полуострове органы управления, налоговую систему [6]. Все проводимые мероприятия осуществлялись под лозунгами «Нового порядка» и «Новой Европы»*.

Согласно распоряжению Гитлера, административное управление захваченной территории по мере продвижения войск, должно было передаваться из рук начальников военной администрации в руки гражданских рейхскомиссаров, подчинявшихся непосредственно Гитлеру и получавших распоряжения от имперского министра по делам оккупированных восточных областей [7, с. 261]. Согласно планам министерства Розенберга, Крым и южные части Запорожской и Николаевской областей должны были войти в генеральный округ «Таврия» – составную часть рейхскомиссариата «Украина». К 1943 г. округ «Таврия» в административном отношении включал 4 штатдкомиссариата: Симферополь, Севастополь, Керчь, Мелитополь и 14 районных областей с центрами в Евпатории, Джанкое, Курман-Кемельчи, Симферополе, Ялте, Севастополе, Ичках, Судаке, Керчи, Урюпинске, Каховке, Геническе, Акимовке и Мелитополе, которые, в свою очередь, состояли из районного центра и близлежащих населенных пунктов [8, с. 102–103]. Данная административная структура существовала только на карте, т. к. Крым до момента его освобождения находился под двойным управлением: номинально – под гражданским и фактически – под военным, что было связано с обороной советскими войсками Севастополя, партизанским движением, а к 1943 г. – приближением линии фронта.

Крым находился под контролем группировки армий юг, которой подчинялись отделение по лесозаготовкам и ВИКО (военно-хозяйственное управление), военная администрация на местах [9]. Во главе аппарата военной администрации находился командующий войсками Вермахта в Крыму. Командующий должен был осуществлять как военные функции, так и административные [10, с. 6]. В Крыму Командующему были подчинены все войска действующей армии, все командиры немецких и

* Идеология «Нового порядка» стала одним из ключевых лозунгов немецкой пропаганды в войне на Востоке. Фактически она сводилась к установлению нового тоталитарного режима, поддерживаемого немецким оружием в борьбе с Советской Россией. Впоследствии появились ее всевозможные вариации: «Новая Европа», «Новая Россия», «Новая школа» и т.д.

румынских штабов, вся береговая оборона* [11]. При Командующем был создан штаб, состоявший из отделов, главными из которых были первый и седьмой. Через первый отдел шло управление охранными войсками, а через седьмой – руководство военно-административными органами, состоявшими из полевых комендатур (фельдкомендатур) и подчиненных им местных комендатур (ортскомендатур) [12, с. 6–7]. Руководство комендатурами осуществлялось не непосредственно командующим войсками, а через начальника управления тыла. В подчинении начальника тыла кроме комендатур находились подразделения, обслуживающие склады боеприпасов, предприятия, изготавливающие снаряжение для немецких частей, авторемонтные мастерские, рабочие команды, состоящие из добровольцев и военнопленных Красной армии [13]. Всего за время оккупации крымского полуострова, с 1941 по 1944 гг., на его территории дислоцировалось 4 полевых комендатуры и 23 местных комендатуры. Они могли менять свое расположение, в зависимости от нужд германской армии. При этом несколько местных комендатур могло дислоцироваться в одной районной области, но в разных населенных пунктах [14, с. 8].

Полевой комендатуре подчинялись несколько комендатур, входивших в данный район. В непосредственные задачи полевых комендатур входили охрана железных и шоссейных дорог, борьба с партизанами и советскими парашютистами, а так же, карательные функции [15]. В момент оставления немецкими войсками отдельных населенных пунктов или районов, в задачи полевой комендатуры и ортскомендатур входили вывоз всех складов и оборудования военного значения или их уничтожение [16; 17].

Ортскомендатуры осуществляли всю военно-административную власть в конкретном населенном пункте. Они имели в своем распоряжении квартиры и другие постройки, используемые воинскими частями. В состав ортскомендатуры входило порядка 15 человек, включая жандармский отряд. Однако численность сотрудников могла варьироваться. По показаниям Ган Адама Йоганеса, военнослужащего германской армии, Бахчисарайская ортскомендатура насчитывала около 40 человек, среди которых были ортскомендант, его помощник, адъютант, руководитель 7-ого отдела, военный советник, 10 человек полицейских немцев и 25 добровольцев [18]. В населенных пунктах размещались жандармские посты ортскомендатур, целью которых был сбор информации о партизанских отрядах, членах их семей. Кроме этого, перед жандармерией ставилась задача содействия комендатурам ВИКО* [19].

В местах, где не было ортскоменданта, он мог выделяться из воинских частей, дислоцировавшихся в районе. Например, командир батальона мог выделить в качестве ортскоменданта командира роты и придать ему необходимый личный состав [20]. Помимо ортскоменданта, в состав комендатуры входили адъютант, офицер по особым поручениям, военная администрация, хозяйственно-административная часть. Адъютант замещал ортскоменданта, ведал всем делопроизводством, в его подчинении находились все писари. В комендатурах был офицер по особым пору-

* В подчинение Командующего не входили военно-морской флот, действовавший непосредственно на море, авиация, части СС.

* ВИКО – сельскохозяйственные управления, осуществлявшие контроль над госимениями, хозяйственной жизнью сельхозобщин, артелей и промышленных предприятий.

чениям. Определенных задач не имел, выполняя приказы ортскоменданта, главным образом по обеспечению транспортом, вооружением комендатуры. Военная администрация и военный советник, главной задачей которой был контроль над местными гражданскими органами управления. Военный советник занимался подбором кандидатур на руководителей городских и районных управ, ведал их хозяйственной деятельностью. Все вопросы военный советник согласовывал с комендантом. Хозяйственно-административной частью руководил старший казначей, занимавшийся исключительно вопросами обеспечения комендатуры [21].

В задачи ортскомендатур входили: охрана тыла и военных объектов, несение патрульной и караульной службы в селах и городах, учет и паспортизация всего гражданского населения на оккупированной территории, проведение мобилизации населения для работ в Германии [22], допросы, аресты и задержания граждан, заподозренных в сопротивлении «новому порядку», установленному в Крыму [23]. Помимо этого, ортскомендатуры решали вопрос расквартирования немецких солдат на оккупированной территории [24]. Ортскоменданты находились в тесном сотрудничестве со Штабом пропаганды Крым, о чем свидетельствуют совместные выступления на массовых собраниях [25], ортскомендатурами обеспечивалась сохранность пропагандистских материалов карательными методами. Так, в одном из распоряжений ортскоменданта по Евпаторийскому районному округу, говорилось следующее: «...если мне еще раз будет сообщено о таком случае [порче плакатов – А.К.], а виновники не будут пойманы или установлены, то я наложу репрессивные наказания на всех граждан города» [26; 27].

С момента оккупации Крыма, начинается формирование органов городского местного управления, начало которому положила служебная инструкция для комендатур «О первоочередных задачах бургомистров города, находящегося в освобожденном районе» [28]. Согласно этой инструкции, власть в городах возлагалась на городских голов, или бургомистров. Назначение на пост городского головы осуществлялось военным комендантом. Городской голова должен был регулярно делать отчет о мероприятиях, проводимых горуправой перед комендантом (так, в Феодосии – 2 раза в неделю). Городской голова имел право комплектовать аппарат городской управы, который так же утверждался комендантом [29].

В обязанности городского головы входили: разбор как мировых судей* «споров и ссор жителей на почве гражданского судопроизводства» [30], донесение до населения города информации о приказах и постановлениях городской управы или немецких административных органов. Получателем и передатчиком распоряжений Военного управления Ортскомендатуры, ортскоменданта и ВИКО являлся городской голова [31]. Эти приказы бургомистр по распоряжению ортскоменданта отсылал для печатания в местной газете, в более редких случаях, приказы расклеивались на стенах домов и заборах. Приказы ортскоменданта для отделов горуправы приво-

* Судья находился в непосредственном подчинении немецких оккупационных властей, подчинялся Военному управлению при Ортскомендатуре, а не горуправе. Власть мирового судьи распространялась на город с районом и близлежащие районы, как правило, в пределах одной ортскомендатуры (Архив ГУ СБУ в АРК, д. 10118, т. 1, л. 180). Мировые суды занимались примирением народных исков и вопросами усыновления (Архив ГУ СБУ в АРК, д. 10118, т. 2, л. 45).

дились двумя основными путями: либо напрямую начальнику отдела, либо через городского голову. Кроме этого, через городского голову решались вопросы жилищного фонда, бургомистр играл роль посредника в случаях выдачи патентов на занятие частной торговлей, каким-либо ремеслом, содержанием магазинов, скупочных ларьков, кафе-ресторанов [32]. Устав вновь созданных предприятий мог разрабатываться юрисконсультами горуправ [33].

Структура управ должна была быть идентичной во всех городах и включать в себя 11 отделов: общий отдел, полицейское управление, финансовый и налоговый отдел с кассой, медицинское управление (городской врач), ветеринарное управление (ветеринарный врач), отдел школ и культурно-просветительной работы, отдел торговли, отдел дорожного и уличного строительства, сельскохозяйственный отдел (городской агроном), жилищный отдел, отдел социального обеспечения [34].

Однако, на практике, создать идентичные структуры не удалось: так, в Карасубазарском городском управлении было создано всего 5 отделов [35], в то время как в Евпаторийской городской управе их насчитывалось 9. Различия в структуре отделов городских управ можно объяснить довольно частой сменой ортскомендантов и городских голов, формировавших местное управление; созданием отделов в условиях необходимости разрешения того или иного вопроса. Так, в Симферопольской горуправе в 1941–1942 гг. был создан отдел печати, возглавил который В. В. Соколов. Шефом отдела стал доктор Маурах – сотрудник Штаба пропаганды Крым. В полномочия отдела печати при горуправе вошли создание редакции газеты «Голос Крыма» и восстановление работы типографии. Следует отметить, что в других органах местного управления аналогичные отделы не создавались [36].

Общий отдел, представлял собой канцелярию. Руководил ей секретарь городской управы. К общему отделу Горуправы относились ЗАГС и ревизорская служба по финансово-хозяйственной службе (в Симферопольской горуправе ЗАГС первоначально относился в отделу культуры и просвещения, а затем был выделен в самостоятельный отдел [37]);

Финансовый отдел, через который проходили ассигнование и распределение средств, отпускавшихся для городской управы;

Торговый отдел, через который осуществлялись все торговые операции с другими населенными пунктами и снабжение германской армии;

Квартирно-жилищный отдел, в ведении которого находился весь жилищный фонд города, который занимался расселением немецких военнослужащих по квартирам [38]. Также в его ведении находился мебельный склад, однако, горуправа не могла распоряжаться этим имуществом без ведома Ортскоменданта;

Отдел городского хозяйства и благоустройства, который находился в ведении заместителя Евпаторийской городской управы. На отдел возлагались функции по проектированию домов и усадеб, сдаче в аренду огородных и полевых участков и садов, разборке рушащихся строений для получения строительного материала. Так же отдел руководил работой пожарной команды;

Отдел здравоохранения, руководивший работой поликлиник и больниц города [39].

Отдел социального обеспечения, который ведал работой детдомов, домов для инвалидов и престарелых людей, выдачей им пенсий. Кроме этого, отдел в своем

распоряжении имел несколько ларьков, магазинов и столовую, где работали инвалиды и старики;

Отдел питания, который значился в подчинении городской управы, однако фактически им ведал немецкий военный чиновник (зондерфюрер или инспектор). В его подчинении находились столовая, хлебопекарня, хлебные ларьки;

Отдел культуры и просвещения, который включал в себя школьный подотдел, руководивший исключительно работой школ [40], подотдел попечения молодежи, ведавший детскими домами, детскими садами и абонементом юного зрителя, церковный подотдел, подотдел искусства [41]. Подотдел искусства находился под абсолютным контролем Штаба пропаганды [42].

Структура и форма подчинения отдела культуры была, пожалуй, наиболее сложной среди всех перечисленных отделов. Так, он ведал культурно-просветительской работой в городе, напрямую подчиняясь, как и другие отделы, городскому голове и курировался целым рядом немецких оккупационных органов: Штабом Розенберга, Штабом пропаганды Крым (в Симферополе), либо его представительскими «внешними пунктами» (в других городах), а так же 3-м отделом СД. Это объяснялось тем, что основной расчет немцы делали на молодежь, т.е. на ту часть населения, которая «являлась наиболее жизнеспособной и здоровой и которую можно было направить по любому назначению», в соответствии с потребностями данного момента. Практически руководство работой с молодежью представляется в следующем виде: главные руководящие указания давались высшим германским командованием в Крыму. Наблюдение за выполнением этих указаний и директив принадлежало Ортскоменданту. Что же касается практической работы, то она проводилась отделом пропаганды, СД и культотделом городской управы, при котором даже существовал специальный подотдел юношества. Кроме того, для руководства и практической работы по тому или иному вопросу, из Германии на полуостров прибывали специальные военные комиссии. Эти комиссии по выполнению того или иного задания, уезжали обратно в Германию, а на смену им приезжали новые. Так, например, можно указать на комиссию по вербовке молодежи в Германию, работавшую при бюро труда [43].

Вся практическая деятельность городских управ сводилась к обеспечению германо-румынских войск, располагавшихся в регионах. В срочном порядке должны были восстанавливаться водопроводная система, электростанции, бани, больницы. Горуправы должны были обеспечивать немецкое командование гужевым транспортом, топливом, продуктами питания и фуражом [44]. В тоже время, в Феодосии, городским головой Андржиевским, в декабре 1941 г. было достигнуто соглашение с немцами об оплате всех услуг, которые они получали от города [45].

При всем этом, необходимо отметить, что городским управам не подчинялись такие предприятия, как электростанции, радио, водопровод, мельницы, рыбзаводы, маслозаводы, винзаводы, ветеринарные учреждения, городские банки [46; 47, с. 22].

Помимо хозяйственных вопросов, городской голова от немецкой комендатуры так же получал и поручения политического характера, которые включали в себя следующие установки: организация работы без коммунистов и евреев; открытие церквей; организация полицейского управления; организация переписи населения,

где основной графой была «национальность» [48]. В целом, мы не можем говорить о какой-либо самостоятельной деятельности городских управ. Вся их работа осуществлялась под непосредственным контролем комендатур [49].

При горуправах Крыма издавались газеты, которые значились их официальными органами и печатались в городских типографиях [50]. Так в Симферополе – «Голос Крыма», в Евпатории – «Евпаторийские известия» (в июле 1943 г. переименована в «Освобождение»), в Старом Крыму – «Официальный бюллетень Старо-Крымского района», в Феодосии – «Феодосийский вестник», в Ялте – «Бюллетень Ялтинского городского управления» (с 1944 г. переименован в «Южный Крым») [51, с. 36]. Тем не менее, принадлежность перечисленных печатных органов к горуправам была формальной. Фактически «Голос Крыма» подчинялись Отделу печати Штаба пропаганды Крым, который последовательно возглавляли доктор Маурах [52], а затем, с 1943 г. доктор Шулле [53]. Остальные районные газеты до 1943 г. находились под контролем Ортскомендатур, сотрудничая с «внешними пунктами» Штефельпропаганда. В юбилейном номере газеты «Евпаторийские известия» говорилось, что орган основан «благодаря исключительному содействию Ортскомендатуры» [54]. С 1943 г. газеты перешли в полное подчинение органа немецкой пропаганды [55; 56; 57]. Помимо этого, Штаб пропаганды контролировал выпуск таких газет, как «Земледелец Тавриды», «Последние новости», журнал «Современник» [58].

Кроме создания немецким командованием в Крыму официальных органов управления, осуществлялись попытки формирования организаций «свободной русской общественности». Одной из таких организаций стала созданная 21 апреля 1942 года в г. Симферополе Русско-Германская комиссия по выявлению зверств большевиков над ранеными красноармейцами, военнопленными и мирным населением. В ее состав вошли представитель германской армии – майор фон Гентиг, он же представитель Министерства Иностранных Дел, фон Римша, главный редактор газеты «Голос Крыма» А. И. Булдеев, ответственный секретарь газеты «Голос Крыма» В. В. Соколов, а так же Вишняков, Богомятков, Сундстрем, Тушмалов [59]. Однако данная комиссия не достигла своих целей [60]. На практике она оказалась временным явлением, которое носило пропагандистский характер.

Характеризуя органы городского управления, необходимо отметить несколько основных моментов их деятельности: во-первых, они не имели фактической власти, а являлись скорее марионеточными формированиями, которые должны были связывать немецкое командование с гражданским населением полуострова; во-вторых, городские управления должны были создавать видимость легитимности власти, образованной «новым порядком», подчеркивая тот факт, что во главе органов управления на местах стоят не представители немецкого командования, а представители местного населения.

Список литературы

1. Дубсон В. Нацистская антисемитская пропаганда в Центральной России (1941–1943 гг.) / В. Дубсон // Тень Холокоста. – М., 1998. – С. 133–136; Клец В. Днепропетровская пресса оккупационного периода в русле осуществления оккупационной политики / В. Клец // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара; ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск, 2002. – С. 112–119; Романько О.В. Газета «Голос Крыма» как источник по изуче-

- нию немецкой оккупационной политики на советских территориях / О. В. Романько // Культура народов Причерноморья. – 2004. – № 43, т. 2. – С. 199–202; Романько О. В. Немецкая пропаганда в Крыму: 1941–1944 : органы, их структура и деятельность / О. В. Романько // Романько О. В. Крым, 1941–1944 : Оккупация и коллаборационизм : сб. ст. и мат.-лов. – Симферополь : Антиква, 2005. – С. 36–67; Титаренко Д. Висвітлення взаємовідносин України та Німеччини на сторінках окупаційної преси Донбасу (1941–1943 рр.) / Д. Титаренко // Вопросы германской истории : сб. науч. ст. / Днепропетровский национальный университет им. О. Гончара ; ред. С. Бобылева. – Днепропетровск, 2000. – С. 43–49; Тяглый М. И. К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР : новые источники / М. И. Тяглый // Голокост і сучасність. – 2000. – № 4. – С. 6–7.
2. Борисов Д. А. Школьное образование в оккупированном Симферополе: 1941–1944 гг. / Д. А. Борисов // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 3/4. – С. 80–86.
3. Романько О. В. Органы управления на оккупированной территории Крыма: 1941–1944 / О. В. Романько // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 11. – С. 5–13.
4. Окупаційний режим в Криму: 1941–1944 : за матеріалами преси окупаційних властей / упор. В. М. Гуркович. – Симферополь : Таврія, 1996. – 120 с.
5. Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне, 1941–1945 / А. В. Басов. – М. : Наука, 1987. – 335 с.
6. О проведении немецкими властями налоговой политики в Крыму см.: Мельников А. В. Предпринимательство на оккупированной немецко-фашистскими войсками территории крымского полуострова / А. В. Мельников // Ялта 1945–2005 : от bipolarного мира к геополитике будущего : мат.-лы международного научного симпозиума / Ливадийский дворец-музей. – Симферополь : Магистр, 2005. – С. 53–60.
7. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии, 1933–1945 / Б. Мюллер-Гиллебранд. – М. : Изографус, Эксмо, 2002. – 832 с.
8. Frauenfeld A. E. Die Krim: Ein Handbuch / A. E. Frauenfeld. – [Б. м.], [1943]. – 104 s.
9. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 6, л. 93.
10. Романько О. В. Органы управления... – С. 6.
11. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 1, л. 165.
12. Романько О. В. Органы управления... – С. 6–7.
13. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 1, л. 193.
14. Романько О. В. Органы управления... – С. 8.
15. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 2, л. 91 об.
16. Там же, т. 1, л. 193 об.
17. Там же, т. 5, л. 76.
18. Там же, т. 14, л. 16–17.
19. Там же, л. 253.
20. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 1, л. 252.
21. Там же, т. 6, л. 81–82.
22. Филтрационные дела в отношении граждан, угнанных в Германию, сконцентрированы в фонде Р–4787 Государственного архива в Автономной Республике Крым.
23. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 4, л. 77.
24. Там же, т. 14, л. 17.
25. Феодосийский вестник. – 1943. – № 25 (57). – 10 апр.
26. Евпаторийские известия. – 1942. – № 82. – 21 окт.
27. Аналогичный приказ Комендатуры размещен и в газете Феодосийских вестник, однако в газете он подписан городским головой Харченко (Феодосийский вестник. – Феодосия., 1943. – № 1 (33). – 6 янв.).
28. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 15, л. 2266.
29. Там же, д. 03717, л. 9, 29, 34.
30. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 15, л. 225а.
31. Там же, ф. 7, оп. 1, д. 14987, л. 16.
32. Там же, д. 10118, т. 1, л. 115–116.
33. Там же, ф. 8, оп. 1, д. 03717, л. 110.
34. Там же, д. 2262, т. 15, л. 2266.

35. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 7, оп. 1, д. 14987, л. 12.
36. Там же, д. 4568, л. 18).
37. ГААРК, ф. Р-4808, оп. 1, д. 021202, л. 13 об.
38. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 2262, т. 6, л. 102.
39. Больницы и поликлиники находились под абсолютным контролем городских управлений. Управы обеспечивали больницы продуктами питания, топливом для обогрева помещений, устанавливали таксы для оплаты услуг (См.: Голос Крыма. – 1942. – № 3 (9). – 8 янв.).
40. Борисов Д. А. Указ. соч. – С. 80–86.
41. ГААРК, ф. Р-4808, оп. 1, д. 021202, л. 13 об.
42. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 7, оп. 1, д. 10118, т. 1, л. 103–106.
43. Там же, ф. 8, оп. 1, д. 022581, т. 5, л. 88 об.
44. Там же, д. 03717, л. 19.
45. Там же, л. 26.
46. Там же, ф. 7, оп. 1, д. 10118, т. 1, л. 115.
47. Симонов К. Разные дни войны : дневник писателя. – Т. 2 : 1942–1945 / К. Симонов. – М. : Молодая гвардия, 1977. – 688 с.
48. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 03717, л. 37.
49. Там же, ф. 7, оп. 1, д. 10118, т. 1, л. 23 об.
50. Там же, т. 2, л. 40 об.
51. Романько О. В. Немецкая пропаганда в Крыму... – С. 36–67.
52. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 7, оп. 1, д. 19080, л. 12.
53. Там же, д. 9131, л. 29.
54. Евпаторийские известия. – 1942. – № 102. – 30 дек.
55. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 022734, л. 13.
56. Там же, ф. 7, оп. 1, д. 10118, т. 1, л. 264.
57. Там же, т. 2, л. 6.
58. ГААРК, ф. Р-1466, оп. 1, д. 1, л. 96.
59. Голос Крыма. – Симферополь, 1942. – №36(42). – 3 мая.
60. Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 7, оп. 1, д. 4568, л. 21 об.

Кохан А. А. Адміністративне керування у Криму під час німецької окупації (1941–1944) / А. А. Кохан // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 51–59.

Стаття присвячена основним моментам створення і функціонування органів місцевої влади у Криму у 1941-1944 рр. Характерні риси і розбіжності у формуванні міських управ розглядаються у контексті впровадження германськими окупаційними військами політики «нового порядку». Також висвітлюються питання взаємодії місцевих органів керування і німецької окупаційної влади.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, окупація, колабораціонізм, органи керування.

Kokhan A. A. Administration managerial control in Crimea in German occupation / A. A. Kokhan // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 51–59.

The article is devoted the basic moments of creation and functioning of organs of local government in Crimea in 1941-1944 The personal touches and distinctions in forming of city justices are examined in the context of realization of policy the German of occupation troops "new order". Similarly light up the problems of co-operation of local organs of management and German of occupation authorities.

Key words: The Great Patriotic War, occupation, collaboration, controls.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 94(477)“192/193”:369.03

“КООПСТРАХ” УСРР – ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ У 20-Х РР.

Латишева О.В.

Актуальність даної наукової роботи полягає в детальному аналізі процесу формування та діяльності “Коопстраху”, тобто самобутньої кооперативної спілки з страховими функціями, яка залишилась поза увагою істориків. Система кооперативного страхування, функціонально та організаційно об’єднувала інші кооперативні спілки, на жаль випала з поля зору дослідників, потому заслуговує уважного вивчення.

Ключові слова: кооперативного руху, сільськогосподарська кооперація, система страхування, страхове поля, страхова премія.

Історія українського кооперативного руху, яка у 30-80-х рр. висвітлювалася в контексті здійснення ленінського кооперативного плану та суцільної колективізації сільського господарства, набула нового теоретичного переосмислення у 90-х - на початку ХХІ ст. В українській історіографії з’явилася низка монографічних та дисертаційних досліджень, присвячених історії становлення і функціонування сільськогосподарської, кредитної, споживчої кооперації, починаючи з їх виникнення у другій половині ХІХ ст. та зміцнення організаційно-господарських форм і соціально-економічних позицій протягом першої третини ХХ ст. Необхідно назвати праці А.Г.Морозова, В.І.Марочка, І.В.Мазура, В.Є.Паскаленка, І.А.Фаренія та інших, у яких показано різні аспекти суспільно-політичної та господарсько-економічної діяльності української кооперації, її ролі і місця в розвитку селянських господарств України [1]. Предметом їхніх студій є внутрішні закономірності розвитку кооперації, взаємодія спілок і товариств, внесок в розвиток економічного життя суспільства, роль і місце лідерів кооперативного руху, участі окремих соціальних груп селянства. Створення та діяльність “Коопстраху”, тобто самобутньої кооперативної спілки з страховими функціями, залишилась поза увагою істориків. Система кооперативного страхування, яка функціонально та організаційно об’єднувала інші кооперативні спілки, випала з поля зору дослідників.

Література з проблем кооперативного страхування, яка виходила у 20-х рр., мала інструктивно-агітаційний та просвітницький характер, про що свідчать праці К.Г.Воблого, М.Г.Матвеева, М.Федулова[2], навіть інспектора “Коопстраху” І.Д.Личка, хоча він присвятив низку статей і брошур обґрунтуванню специфіки кооперативного страхування саме в системі сільськогосподарської кооперації [3]. Статті про умови страхування майна сільськогосподарських кооперативних товариств в Україні 20-х рр. друкували “відповідальні співробітники” “Коопстраху” – голова правління М.О.Толкунов, його колеги - Г.І.Кириченко, Д.С.Третяк [4]. Перелічені публікації виконували агітаційно-пропагандистську функцію, розповідали про техніку кооперативного страхування, закликали сільськогосподарські товариства ставати пайовиками “Коопстраху”. Вони не були аналітичними дослідженнями,

поступаючись цією складовою навіть річним звітам “Коопстраху”, які вирізнялися узагальненням статистичного матеріалу, виділенням тенденцій розвитку.

Відсутність в літературі 20-х рр. методологічних підходів вивчення особливостей кооперативного страхування майна сільськогосподарської кооперації, зумовлює необхідність їх напрацювання шляхом здійснення конкретно-історичного дослідження. Маємо показати загальну кількість кооперативних товариств сільськогосподарської кооперації в Україні, створення спеціальних виробничо-збутових спілок, їх відношення до кооперативного страхування, роль і місце “Коопстраху” в системі селянської кооперації, відтак виявити динаміку об’єктів страхування за галузями сільськогосподарського виробництва, тобто посівних площ під зерновими культурами, поголів’я великої рогатої худоби, коней, будівель, складного реманенту, транспортних засобів. Для історичного дослідження важливо виокремити явище, зафіксоване в джерелах, розкрити його структуру, тенденції розвитку, трансформацію, уникаючи упередженого ставлення та ідеологізації, тому, на мою думку, усталений в радянській історіографії класово-формаційний підхід до з’ясування соціальних відносин періоду 20-х рр. є непридатним для нашої конкретної проблематики. Хронологічний метод є загалом класичним, але найоптимальнішим нам видається структурно-системний, гносеологічних параметрів і складових якого маємо дотримуватись.

Організаційна структура системи сільськогосподарської кооперації в Україні 20-х рр. висвітлена істориками, яка мала поступальний розвиток: у 1922 р. діяло 4084, у 1923 р. 8104, у 1924 р. 10037, у 1925 р. 12273, у 1926 р. 15939, у 1927 р. 19342, у 1928 р. 25455, у 1929 р. 25646 кооперативних товариств, артілей, комун, товариств спільного обробітку землі (тсоз) [5]. Таке бурхливе зростання їхньої кількості було зумовлене тим, що у 1922 р. колгоспам було надано право і можливість членства в кооперації, але і без них динаміка первинної ланки сільськогосподарської кооперації виглядала перконливо. Так, у 1922 р. налічувалося 2416, у 1925 р. 6973, у 1929 р. 9777 універсальних та збутово-виробничих кооперативів, які гуртувалися довкола центральних кооперативних об’єднань: Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації (“Сільський Господарь”), Всеукраїнського кооперативного скотарсько-молочарського товариства на паях (“Добробут”), Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту й експорту продукції птахівництва (“Коопптах”), Всеукраїнського кооперативного цукрового товариства (“Укрсільцукор”), Всеукраїнської спілки садово-городньої, виноградно-виноробної та пасічницької кооперації (“Плодоспілка”), Українського союзу насінницької кооперації (“Насіннесоюз”) та інших. Вони виникли упродовж 1922-1928 рр., долучаючись до формування “Коопстраху”, котрий також мав статус кооперативної спілки, однак її розвиток вирізнявся від решти об’єднань. Засновниками “Коопстраху” у 1922 р. були “Сільський Господарь”, “Вукоопспілка”, “Українкустарспілка”, “Книгоспілка”, “Воєнкооп”, “Українбанк”, “Уцербкооп” [6], тобто центральні спілки споживчої, кустарно-промислової, робітничої, кредитної, видавничої кооперації, тобто стали його пайовиками, а також конкретні їхні районні спілки та окремі товариства. Якщо між суб’єктами галузевих видів кооперації – сільськогосподарської та споживчої існував організаційно-системний та функціональний зв’язок, тобто товариства формували спілки, а остан-

ні підпорядковувалися центральним кооперативним установам, то “Коопстраху” і його пайовиками був притаманний суто функціональний контакт, пов’язаний винятково із страхуванням їхнього майна тощо. Наприклад, з “Сільським Господарем” його об’єднували спільні страхові зобов’язання, передбачені генеральною угодою, а з товариствами договори місцевих агентств “Коопстраху”. Страхователя, тобто кооперативне товариство чи колективне господарство, а з другого боку страховика – установи “Коопстраху”, поєднували правила та принципи майнового страхування, взаємна комерційна вигода. Сільськогосподарська кооперація була партнером і клієнтом системи кооперативного страхування одночасно, позаяк спілка чи товариство укладало з нею договір на страхове забезпечення, а візитною картою страхователя було його номерне страхове свідоцтво, на зворотньому боці якого були виписані його права та обов’язки. Він мав укласти до 1 жовтня, тобто до офіційного початку господарського року, угоду на страхування засіву під зерновими культурами від можливого градобоя, продуктивної та робочої худоби від різних причин загибелі. Дозволялося страхувати в одному кооперативному органі, пайщиком якого було те чи інше кооперативне товариство. “Коли в осені майно застраховане в Коопстрасі, - писав інспектор по страхуванню Д.С.Третяк, - тоді, згідно з законом, його вже не страхують у Держстрасі, а коли ні, то вийде так, що частково буде застраховане в Держстрасі, а частково в Коопстрасі”[7]. Страхові організації прагнули, щоб майно кооперативних спілок і товариств було стовідсотково застраховано. Його перевірка, тобто стану посівного клину, кількості худоби, городини, садків відбувалася весною, після чого здійснювалося дострахування.

Критерієм формування організаційної мережі сільськогосподарської кооперації було дві ознаки: кількість створених низових кооперативних товариств і залученого “кооперованої людності”, тобто членів кооперації – артілей, комун, тсозів, селянських господарств. Для системи кооперативного страхування вони також мали значення, але як розширення страхового поля, тому вирішальними були інші показники: конкретні страхові угоди, вартісне охоплення майна шляхом його страхування, кількість страхових випадків, отримання премії і відшкодування страхових збитків. Перші десять місяців діяльності “Коопстраху”, тобто з січня по листопад 1923 р., засвідчили стартові можливості кооперативної системи страхування. Вдалося укласти 1922 страхові угоди з майном кооперативних організацій та 829 угод з орендованим кооперацією майном, а також 3019 страхових випадків по страхуванню товарів [8]. Матеріали доповіді ревізійної комісії “Коопстраху” за звітний період, які зберігаються в архівному фонді цієї установи, свідчать про те, що з 14954 кооперативних товариств не мали майна 4448, а з 10506 майно застрахували лише 1856, тобто близько 18% [9], що загалом добре для початкового періоду. Спостерігалось недостатнє страхування державного майна, яке перебувало в оренді кооперативних товариств та спілок. Так, з 982 об’єктів державного майна, яке було застраховане, на Київ припадало 44% страхових випадків, на Харків, Одесу, Чернігів, Полтаву, Катеринослав 21%, решта на сільські райони [10]. Зазначу, що саме орендоване кооперацією майно було основною причиною серйозного протистояння між Укрдержстрахом та “Коопстрахом” протягом 20- х рр.

Виявлення статистики охоплення кооперативним страхуванням майна сільсько-господарської чи будь-якої іншої кооперації є справою складною, тому що річні звіти “Коопстраху” були побудовані за іншою схемою, яка враховувала більшою мірою страхові операції (страхова сума, премії, збитки). Узагальнююча статистика з’являється в опублікованій доповіді М.О.Толкунова, виголошеній на нараді працівників “Коопстраху” у 1927 р. в Харкові. Він говорив про причини неповного відшкодування збитків, яких зазнала сільськогосподарська кооперація. “Неповне через те, - наголошував голова правління, - що на сьогодні майно й господарство сільсько-господарської кооперації застраховане: союзами та с.-г. товариствами не більше, як на 50 відсотків, а с.-г. комунами, артілями та різними колективами – лише на 30 відсотків, тимчасом, коли споживча кооперація забезпечила себе страхуванням на 80 відсотків, а робітнича до 85-90 відсотків. У тих 70 відсотків не застрахованих с.-г. комун, артілів, різних колективів, товариств, було не мало збитків, що їх ніхто їм не сплатив.” [11] Він пояснював це недостатнім охопленням низової кооперації відповідними галузевими спілками. Наприклад, сільськогосподарські товариства покривалися лише на 69%, спеціальні виробничо-збутові товариства на 13%, колгоспи на 40% [12], тобто решта виявилася поза спілками, тому не мала страхових угод з “Коопстрахом”. Вихід бачили у “суцільному” кооперативному страхуванні майна кооперації, тобто у розширенні страхового поля, крім існуючих видів (від вогню, страхування худоби, засіву, транспорту, коней), на працюючих по найму робітників тощо. Голова правління М.О.Толкунов закликав учасників наради “... вжити рішучих заходів, щоб усе майно кооперативної системи й, особливо, с.-г. кооперації, було в найближчому часі цілком забезпечене страхуванням, щоб відповідальність за незастраховане майно була покладена на керівників організацій, щоб страхову дисципліну було зміцнено, щоб страхові апарати на місцях були удосконалені, витрати на них зменшені, щоб пільги на страхування давались виключно страхователям – пайщикам Коопстраху, та щоб страхування взагалі було здешевлене, а права кооперативного страхування були поширені” [13]. Страхування в кооперації було добровільним, а в системі державного страхування окладним та обов’язковим, хоча добровільне теж практикувалося. Максимальне охоплення майна кооперації страховими зобов’язаннями, до якої закликали працівники “Коопстраху”, збільшувало страхові суми, відтак і надходження премії, тобто його “чистого прибутку”. Суцільне кооперативне страхування майна, яке було далеким від принципів примусової колективізації, обов’язкового страхування, а тим паче оподаткування, залежало не від закликів, а від матеріального зацікавлення, тобто норми відшкодування втраченого майна, врожаю з десятини, вартості зерна, худоби, коня тощо. Колгоспи та кооперативні товариства діяли за принципом собезу, тобто сподівалися на матеріальну допомогу від “Коопстраху” за фактом втрат, але кооперативна страхова установа не була благодійною організацією, а госпрозрахунковою з виразними комерційними ознаками. “Досі, - наголошував І.Д.Личко, - застраховано не більше, як 40 відсотків с.-г. кооперативних організацій. Не більше, як *третю частину* свого майна, худоби, коней, овець, свиней, с.-г. кооперація, і не більше, як *п’яту частину* с.-г. колективи забезпечують страхуванням у Коопстрасі. Тимчасом, майно споживчої кооперації забезпечене на 85 відсотків числа організацій і на 75 відсотків вартості належного

їм майна, а збитковість за 1926-1927 рік по споживчій системі складає лише 13,8 відсотків зібраної премії, проти 50,8 відсотків по с.-г. кооперації і проти 99,5 по с.-г. колективах” [14]. Отже, судячи з цієї системної і доволі критичної оцінки головного інспектора “Коопстраху”, 60% кооперативних товариств залишалося поза структурно-функціональним охопленням системою страхування, а одним із її показників була питома вага застрахованого майна у вартісному еквіваленті. Для чотирьох років діяльності “Коопстраху” на суперечливому страховому полі, яким була система сільськогосподарської кооперації, досягнення чималі. Вони безумовно були б значно вищими, аби дозволили самостійно здійснювати страхування майна селянським господарствам. Кооперативна солідарність, на яку сподівалися засновники “Коопстраху”, не дуже спрацьовувала, якщо брати до уваги показники охоплення страховими операціями його фундаторів та пайовиків, проте не була безнадійною. На початку лютого 1927 РНК РСІ УСРР, обстеживши роботу “Коопстраху”, виявив той факт, що робітничою кооперацією було застраховано 85%, споживчою 77,2%, сільськогосподарською 65%, кустарно-промисловою 51%, іншими видами 97% вартості належного їм майна [15]. Ефективність роботи агентств системи “Коопстраху” демонстрували не лише цифри про охоплення страхового поля, але також результативність страхування конкретних галузей сільськогосподарського виробництва.

Страхування сільськогосподарської худоби розпочалася у 1923 р. з укладення шести добровільних угод, які принесли “Коопстраху” премії 396 крб., що дорівнювало у твердій валюті одному червінцю [16]. Недорід зернових культур 1924 р. спонукав селян до страхування великої рогатої худоби та коней, тому надходження премії за ці страхові операції порівняно з попереднім роком значно виросли. Так, у 1924/25 р. вона становила 4410 крб. від страхування продуктивної худоби та 21800 крб. за коней, у 1925/26 р. відповідно 27300 та 44200 крб., у 1926/27 р. 134672 і 117825 крб. [17] Для суб’єктів господарювання був вибір форм страхування худоби: державне обов’язково-окладне і добровільне та кооперативне. Протягом 1922-1925 рр. страхувалися велика рогата худоба та коні, а з 1925/26 господарського року загальні збори “Коопстраху” визнали за потрібне страхування овець, свиней, кіз, навіть бджіл. Згідно звітних матеріалів 4-х зборів уповноважених “Коопстраху”, які заслухали роботу правління за 1925/26 р., тоді було застраховано 38827 голів худоби на 5,8 млн крб., що дало 85200 крб. премії, а також 5172 коней із страховою сумою 687000 крб. та премією 44200 крб. [18] Аналізуючи страхові операції з худобою, І.Личко визнав, що державне страхування не виконує основну функцію – відшкодування її повної вартості, яке становило 21 крб. за голову великої рогатої худоби і 27 крб. за коня, тобто одну шосту їх базарної ціни, відтак господарство мало доплатити за придбання коня 150-160 крб. [19] Зазначу, що в Україні було від 3,7 млн коней у 1923 р. до 5,3 млн у 1928 р., а великої рогатої худоби відповідно 7,2 млн голів у 1923 р. та 8,5 млн у 1928 р., [20] тому за кількісними параметрами страхування худоби системою “Коопстраху” було мізерним, яке можна порівняти з першими кроками. Відсутність належної ветеринарної служби та нормованої відгодівлі худоби, за підрахунками І.Личка, приносило щорічно збитки від її падіжу на 20 млн крб. [21], яких “Коопстрах” разом з Укрдержстрахом не могли б компенсувати. Держава намагалася підвищити окладні норми забезпечення по страхуванню худо-

би, але це не вирішувало справи, навіть з’явився так званий “падіж на папері”, тобто приписки. Високі тарифи добровільного страхування робили його не вигідним для селянських господарств. “Так, наприклад, страхування селянського робочого коня, середня базарна вартість якого не менше 150 крб., - писав І.Личко, - коштує, за тарифами добровільного державного страхування, 12 крб. на рік, тобто складає для господарства більший видаток за весь сільгосподаток (на Україні на одно господарство с.-г. податок, без видатків на страхування, 1925/26 операційного року склав 10,6 крб.). Не дивлячись на такі високі тарифи, страхові операції на худобу та коні дали Держстрахові за останні три роки збитки” [22]. Для поліпшення страхової справи в цій галузі він пропонував: здійснювати прийом худоби в здоровому стані, правдиво встановлювати її справжню страхову вартість, забезпечити нормальну відгодівлю та санітарно-гігієнічні умови утримання, забезпечити своєчасне і повне страхове відшкодування. Згідно “Положення про державне страхування” від 18 вересня 1925 р. застрахована в кооперативних організаціях худоба, звільнялася від обов’язкового страхування в державних страхових установах. Норми забезпечення при страхуванні тварин в кооперативних агентствах були дещо вищими від державних, але і вартість худоби коливалася залежно від врожаю та сезону: за хорошого врожаю – підвищувалася, за недороду – падала, навесні – зростала, восени – зменшувалася. Все це впливало на фінансовий стан страхових організацій, які втрачали на премії, мали збитки. Враховуючи ці обставини, “Коопстрах” спочатку своєї діяльності не страхував рогату худобу вище 75% її страхової оцінки, а коней не більше двох третин [23]. Починаючи з 1927 р., кооперативні страхові установи почали операції з стовідсоткового забезпечення страхової суми худоби. Вони зменшили протягом 1926/27 р. тариф для рогатої худоби з 3 крб. 76 коп. до 2 крб. 50 коп на 100 крб. страхової суми, а для коней скасували тарифну шкалу, яка мала 12 градацій, встановивши єдину ставку – 6 крб з сотні страхової оцінки. Ці заходи позначилися на зменшенні страхової суми, відтак і премії. У 1926/27 р. “Коопстрах” не добрав 50% премії за страхові операції рогатої худоби та 52% по страхуванню коней [24]. Повернення відшкодування страхової суми було дуже забюрократизованою справою, яке розтягувалося на півроку і більше, що також відсахувало селян.

Кількість застрахованих рогатої худоби та коней, яка за даними НК РСІ УСРР становила разом у 1926/27 р. 33020, а у 1927/28 р. 52470 голів, свідчила про своєрідне експериментування в галузі кооперативного страхування, про набуття відповідного досвіду, а страхові суми понад 6 млн крб. у 1926/27 р. та 9,6 млн крб. у 1927/28 р. [25] про загальну вартість худоби за ринковими цінами періоду непу. Премії, тобто чистий прибуток “Коопстраху”, по відношенню до страхової суми становили 1,7-1,8%, тому кооперативна система не прагнула надкомерційної вигоди, а намагалася компенсувати селянам збитки від падіжу худоби, але їй бракувало коштів. Не спрацьовувала і кооперативна солідарність, тобто соціальна активність кооперованого сільського населення, яке не поспішало страхувати худобу, особливо на таких кабальних умовах. “Коопстрах” підписав 6 квітня 1927 р. навіть генеральну угоду з “Добробутом” взяти на себе страхову відповідальність за транспортування свиней від місця збуту до беконної фабрики [26], але вона лише свідчила про розширення страхового поля. Були розроблені спеціальні інструкції по страхуванню кожного

виду худоби, але камнем спотикання залишалися тарифи, тобто вартісне відшкодування об'єкту страхування. На 1 жовтня 1927 р. тариф становив 2 крб. 70 коп. на 100 крб. страхової суми худоби для районів Білоцерківської, Волинської, Вінницької, Сумської, Коростенської, Лубенської округ, а для Артемівської, Запорізької, Старобільської, Херсонської, Миколаївської 3 крб. 20 коп., який не покривав ринкової вартості коня чи корови. Загиблу худобу селянин не міг продати та повернути кошти, але 27-30 крб. відшкодування через страхове агентство не рятували його від понесених збитків. Виявляється, що волова шкіра коштувала 20 крб., коняча 15 крб., а молодняка 10 крб. [27], тобто суттєву суму порівняно з так званою “страховкою”. Восени 1927 р. було застраховано 105 тис. голів рогатої худоби та 22 тис. коней [28], тобто мізер до їх загальної кількості в сільському господарстві України. 10 січня 1928 р. “Коопстрах” надіслав до всіх страхових агентств “обіжника”, тобто циркуляр такого змісту: “Обіжником №38 ми встановили право агентствам приймати до страхування тварин до повної їх вартості, але попередили, що це право треба агентствам використовувати з належною обережністю, аби unikнути випадків застрахування вище фактичної дійсної вартості” [29]. Ні кооперативні, а тим паче державні страхові організації не наважувалися переглянути тарифи, щоб збільшити норму відшкодування, тобто переслідували певну комерційну мету.

Річні звіти “Коопстраху”, які були опубліковані протягом другої половини 20-х рр., зафіксували кількісні показники його страхових операцій. Так, у 1926/27 р. було застраховано 83877 голів різної худоби, з них лише рогатої 64 тис., коней близько 12 тис., тобто дрібна худоба фактично не страхувалася, враховуючи її значну наявність в сільському господарстві. Сума страхових відшкодувань господарствам становила 11,5% до одержаної агентствами премії за операції по страхуванню худоби [30], тобто “Коопстрах” також мав матеріальну вигоду на різниці між премією та відшкодуванням страхової суми, граючи тарифами страхування. Із 3060 страхувань, тобто договорів, а не голів худоби, на правління “Коопстраху” припадало 485, на “Добробут” 686, на Мелітопольське агентство 149, на Тульчинське 206, на Одеське 110, на Миколаївське 106, а решта агентств мала від 9 до 64 угод [31], що свідчило про їх слабку організаційно-функціональну роботу з різних причин, відтак про невичерпані до кінця можливості і потенціал кооперативного страхування худоби. “Коопстрах” тішився з того, що йому вдалося виконати план по страхуванню великої рогатої худоби на 142%, а його збільшення у 1926/27 р. порівняно з попереднім сягнуло 64%, але ці показники могли задовольнити лише управлінську номенклатуру. Основний тягар по страхуванню худоби брали на себе осередки сільськогосподарської кооперації. Якщо взяти за 100% загальну кількість застрахованої худоби у 1924/25 р., то на долю споживчої кооперації припадало 33,7%, сільськогосподарської 56,8%, у 1925/26 р. відповідно 10,5% та 78,4%, у 1926/27 р. 2,8% та 84,4% питомої ваги страхувань [32]. Серед страхового портфеля сільськогосподарської кооперації провідне місце посідали страхові операції фахових товариств системи “Добробуту”: 75,6% кількості застрахованих голів, 86,7% страхової суми та 66,6% одержаної премії [33]. На колгоспи припадало 12,8% застрахованої кооперацією худоби, в страховій сумі 7%, по премії 17,5%, а по кількості страхувань займали 37%. Між “Коопстрахом” та “Добробутом” діяла генеральна угода по страхуванню худоби.

Тарифи дещо зменшилися, але несуттєво, тому норма забезпечення відшкодування також залишалася сталою: не вище 75% для великої рогатої худоби та 50% страхової суми для коней [34]. Кооперативна страхова система виконувала власні плани по страхуванню худоби, навіть перевиконувала їх, тому успішно звітувалася перед Укдержпланом, однак економічно-господарська ефективність була недостатньою, яка не задовольняла реального стану тваринницької галузі, що мала величезні збитки від падіжу худоби. Страхування коней у 1924/25 р. здійснювалося на дві третини їхньої кількості через сільськогосподарську кооперацію, а починаючи з 1925/26 р. через комуни та артїлі, тобто колективний сектор користувався певними пільгами, тому його частка переважала і протягом наступного року.

Наприкінці 20-х рр. радикальних зрушень в страхових операціях “Коопстраху” щодо страхування сільськогосподарських тварин не відбулося, беручи до уваги кількісні показники. Якщо у 1926/27 р. було застраховано 63654, то у 1927/28 р. 69240 голів великої рогатої худоби, а застрахованих свиней збільшилося у 5 разів, овець і кіз у 2,5 рази [35]. За два роки загальна страхова сума застрахованої худоби в Україні зросла на 5,2 млн крб., а премії на 60 тис. крб. Страхові операції з “Добробутом” та “Укрсільцукром” відбувалися централізовано за генеральними угодами, а загалом вони зростали, однак питома вага застрахованої худоби до її загальної кількості була мізерною. Наприклад, кількість застрахованих коней за 1926/27 - 1927/28 р. зросла на 56,4%, але це становило 1376 голів, що зовсім неспівставно з мільйонами голів кінського стада в Україні. Реальний курс на масову колективізацію, який почав здійснюватися у 1928/29 р., позначився на кількісних змінах в кооперативному страхуванні худоби. Тоді було застраховано 177 тис. голів великої рогатої худоби, 37 тис. коней, 24 тис. свиней, 124 тис. овець, навіть близько 1,1 млн свійських птахів. Сільськогосподарська кооперація мала близько 1,5 млн крб. премії, сума відшкодування становила 660 тис. крб., а в колгоспах страхова премія сягала 723 тис. крб., однак вони виплатили 923 тис. крб. страхових відшкодувань [36]. Збільшення поголів'я худоби відбувалося переважно за рахунок колективних форм, тобто артїлей і комун, які користувалися певними пільгами, а з другого боку виявляли зразки “соціалістичної дисципліни”, організовано страхуючи наявних сільськогосподарських тварин.

Кооперативне страхування посівних площ під зерновими культурами та багаторічними травами розпочалося одночасно з іншими видами, але поштовхом було обов'язкове державне страхування рослин від градобою, яке за 1922-1924 рр. охопило 70% посівної площі в союзних республіках [37]. За десять місяців 1923 р. в УСРР було укладено 9 договорів про кооперативне страхування посівів, а страхова премія склала тоді 2681 крб. “совзнаками”, тобто 6 червінців твердою радянською валютою [38]. Це була перша спроба кооперативного страхування зернових культур, яка розпочалася планово і послідовно лише з 1925/26 р., позаяк недорід 1924 р. виявився несприятливим для проведення страхових операцій, але застережливим для селянських господарств і кооперативних організацій. Сума премії “Коопстраху” по страхуванню посівних площ під культурами у 1925/26 р. становила 46 тис., у 1926/27 р. 116 тис. крб, тобто майже на одному рівні з показниками за страхування великої рогатої худоби та коней [39]. В абсолютних цифрах картина була менш оп-

тимістичною. У 1925/26 р. було застраховано 43 тис. га [40], у 1926/27 р. 119 тис. га, а за даними НК РСІ УСРР у 1927/28 р. було застраховано 165188 десятин [41]. Навіть 200 тис. десятин застрахованих кооперативами посівів восени 1927 р. [42] становили мізерну частку порівняно з 20 млн десятин селянської землі в Україні. Тариф становив тоді 1 крб. 15 коп за 100 крб страхової суми, а забезпечення пересічно сягало 17 крб. на гектар. Страхуванню підлягали лише зернові та технічні культури, сільськогосподарська кооперація запланувала на 1928/29 р. охоплення технічних культур та городини і садовини на площі понад 2 млн га [43]. У 1928 р. “Коопстрах” розпочав кампанію у справі страхування кооперативної контрактації цукрового буряка, якого тоді було засіяно товариствами буряківничої кооперації до 460 тис. га [44]. Колгоспи застраховували через кооперацію лише п’яту частину посівної площі. Теорія і практика кооперативного страхування зернових культур, а також технічних (буряк, хміль, тютюн, соняшник тощо), які в Україні почали лише розвиватися протягом 1926-1929 рр., мали вагоме соціально-економічне підґрунтя: організовану мережу кооперативних товариств, мільйони десятин землі селянської землі, але у них була досить незначна мотивація, що залежала від багатьох фінансово-господарських факторів (тарифів страхування, страхової суми та відшкодування збитків, від цінової та податкової політики). Селяни сприймали виробниче страхування як додатковий податок, тому стримувалися від укладання угод, а кооперативні товариства не мали значних площ власної землі, інша справа колгоспи. За річним звітом “Коопстраху” можна встановити наступну квотність кооперативного страхування у 1927/28 р.: з 348338 десятин застрахованих посівів на колгоспи припадало 93920, на сільськогосподарські товариства 44994, кредитові 57784, на буряківничі 206475, на долю “Укрсільцукру” 27184 десятини [45]. Отже, судячи з наведених статистичних даних, основним страхувателем посівів в системі кооперативного страхування були товариства буряківничої кооперації. У 1928/29 р. застрахована “Коопстрахом” площа сягнула 864813 га, що дало йому понад 1 млн крб. премії, але з цієї суми було виплачено 694322 крб. страхового відшкодування [46]. Вперше за всі попередні роки було проведено кооперативне страхування площ від вимержання, але винятково в якості експерименту у двох округах.

Таким чином, підсумовуючи досвід становлення системи кооперативного страхування майна сільськогосподарської кооперації, слід зазначити практику її галузевого розвитку. Державна монополія майнового страхування охопила сільське господарство, а кооперативне страхування обслуговувало лише кооперацію – сільськогосподарську, споживчу, кредитну, кустарно-промислову, центри якої були пайовиками “Коопстраху”. Вони ставали членами кооперативні спілки, а також вільно залишали її. Страхування майна “Коопстрахом” та його агентствами відбувалося на добровільних засадах, що також впливало на охоплення ним кооперативних товариств. Державне страхування здійснювалося за обов’язковим принципом, тобто мало ознаки своєрідного додаткового податку, що загалом відштовхувало ідею кооперативного страхування. 1 жовтня 1929 р. система кооперативного страхування мала 16333 пайовика, кількість яких порівняно з 1928 р. збільшилася на 38%, а питома вага кожного виду кооперації в пайовому капіталі виявилася наступною: споживчої, робітничої, транспортної 49,7%, сільськогосподарської 18,7, кредитної 20,7%, кустарно-

промислової 5,4%, житлової 3,7%, інвалідної 0,9%, видавничої 1,9% [47]. Споживчу кооперацію представляли 40 районних спілок та 6172 товариства, робітничу 408, транспортні секції 29, а сільськогосподарську 232 буряківничих, 178 скотарсько-молочарських, 49 плодо-овочевих товариств, 2229 колгоспів. З огляду на таке повноважне представництво можна говорити про наявність організаційно-функціональних ознак системи кооперативного страхування. Вона була рухливою і гнучкою, фундатори якої самостійно переглядали тарифну політику, виробляли правила і принципи страхування. Організаційно “Коопстрах” був також кооперативною спілкою, а функціонально цементував всю кооперативну систему, додававши їй господарсько-економічної самодіяльності і досконалості. Страхування майна товариств сільськогосподарської кооперації свідчило про початок формування саме такої системи, а можливо і укладу господарювання в українському селі.

Список літератури

1. Морозов А.Г. Кредитна сільськогосподарська кооперація УСРР в роки непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук по спец.: 07.00.01 – історія України / А.Г.Морозов. – К.,1994. – 35с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В.І.Марочко. – К.: М.Р.Publishing,1995. – 216с.; Мазур В.М. Кооперативний рух у національних районах Української РСР (1921–1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук по спец.: 07.00.01 – історія України / В.М.Мазур. – Х.,2000. –20с.; Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. кандидата історичних наук по спец.: 07.00.01 – історія України / В.Є.Паскаленко. – Черкаси,2006. – 20с.; Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / І.А.Фареній. – Черкаси: Відлуння-Плюс,2008. – 432с.; Історія українського селянства . Нариси в 2-х томах. Т. 2. / Ред. рада: В.М.Литвин (голова). – К.: Наукова думка, 2006. – 652 с.; Подолян В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах голодомору 30-х років XX століття / В.Подолян, В.Рекрут. – Вінниця: ПП Балюк, 2008. – 420с.
2. Вобльїй К.Г. Основы экономии страхования / К. Г. Вобльїй. – М. : изд. центр «Анkil», 1995. – 228 с. ; Матвеев Н. Г. Кооперативное страхование в прошлом и настоящем / Н. Г. Матвеев. – М. : изд-во Центросоюза, 1923. – 46 с. ; Федулов М. Краткий популярный курс кооперативного страхования / М. Федулов. – М. : Книгосоюз, 1928. – 159 с.
3. Личко І. Кооперативне страхування в системі с.-г. кооперації // Коопероване село. – 1927. – № 24. – С. 91–94 ; До «проблеми» об’єднання кооперативного та державного страхування в УСРР // Там само. – 1928. – №7/8. – С. 93–100 ; Що таке кооперативне страхування та як ним користуватись?. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 96 с.
4. Толкунов М. О. Кооперативне страхування в системі с.-г. кооперації // Коопероване село. – 1927. – № 16. – С. 50-55 ; Кириченко Г. Договір гарантійного страхування // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 23. – С. 68-70 ; Третяк Д. С. Що повинні робити кооперативи в справі страхування // Кооперована громада. – 1928. – № 5. – С. 19-21.
5. Марочко В.І. Зазнач. праця. – С. 108.
6. П-ко П. Всеукраїнське кооперативне страхове товариство «Коопстрах» // Сільський Господарь. – 1922. – № 3/4. – С. 60–62.
7. Третяк Д.С. Що повинні робити... – С. 20.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 400. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 24.
9. Там само. – Арк. 17.
10. Там само.
11. Толкунов М.О. Кооперативне страхування ... – С. 52.
12. Там само.
13. Там само.

14. Личко І. Кооперативне страхування в системі ... – С. 92.
15. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1058. – Арк. 21.
16. Там само. – Ф. 400. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 45.
17. Там само. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1515. – Арк. 172.
18. IV збори уповноважених Коопстраху // Коопероване село. – 1927. – №11/12. – С. 80-81.
19. Личко І. Роля кооперативного страхування с.-г. худоби в інтенсифікації селянського господарства // Коопероване село. – 1927. – № 11/12. – С. 76-80.
20. Недорід, хлібозаготівлі та чергові завдання розвитку сільського господарства. Цифрові матеріали до доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 1 листопада 1928 року. – Х., 1928. – С. 3.
21. Личко І. Роля кооперативного страхування ... – С. 77.
22. Там само.
23. Личко І. Що таке кооперативне страхування ... – С. 75.
24. Там само. – С. 76.
25. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1515. – Арк. 37.
26. Там само. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 665. – Арк. 34.
27. Там само. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1515. – Арк. 116.
28. Личко І. Кооперативне страхування на 10-ті роковини Червоного Жовтня // Кооперативне будівництво. – 1927. – № 21. – С. 54-56.
29. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1515. – Арк. 126.
30. Звіт Всеукраїнського кооперативного страхового союзу «Коопстрах» за 1926-1927 операційний рік. – Х., 1928. – С. 16.
31. Там само. – С.11.
32. Там само. – С.22.
33. Там само.
34. Там само. – С. 25.
35. Звіт Всеукраїнського кооперативного страхового союзу «Коопстрах» за 1927/28 р. – Х., 1929. – С. 13.
36. Там само. – С. 7.
37. Словарь страховых терминов / под ред. С. А. Рыбникова и В. С. Гохмана. – М., 1925. – С. 117.
38. ЦДАВО України. – Ф. 400. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 34.
39. Там само. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1515. – Арк. 172.
40. Личко І. Що таке кооперативне страхування ... С. 37.
41. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 5. – Спр. 1515. – Арк. 37.
42. Личко І. Кооперативне страхування на 10-ті роковини ... С. 54.
43. Личко І. Що таке кооперативне страхування ... – С. 83.
44. Там само.
45. Звіт Всеукраїнського кооперативного страхового союзу «Коопстрах» у 1927/28 р. ... С. 40.
46. Звіт Всеукраїнського кооперативного страхового союзу «Коопстрах» за 1928/29 операційний рік. – Х., 1930. – С. 8
47. Там само. – С. 3.

Латышева Е. В. “Коопстрах” УССР – формирование и деятельность в 20-х гг. / Е. В. Латышева // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвыпуск «История Украины». – С. 60–71.

Актуальность данной научной работы состоит в детальном анализе процесса формирования и деятельности “Коопстраха”, то есть самобытного кооперативного объединения со страховыми функциями, которая оказалась вне внимания историков. Система кооперативного страхования, функционально и организационно объединяла другие кооперативные общества, но к сожалению выпала из поля зрения исследователей, поэтому заслуживает внимательного изучения.

Ключевые слова: кооперативное движение, сельскохозяйственная кооперация, система страхования, страховое поле, страховая премия.

Latysheva O. V. “Koopstrah” USSR – formation and activity in the 20-ies / O. V. Latysheva // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 60–71.

Topicality of this research consists in detailed analysis of process of formation and activity of “Koopstrakh” (Co-operative Insurance), an original co-operative association with insurance functions that appeared to be out of attention of historians. The system of co-operative insurance, functionally and organizational united other co-operative societies, but unfortunately it dropped out of view of researchers, therefore deserves attentive study.

Keywords: co-operative movement, agricultural cooperation, insurance system, insurance field, insurance premium.

Поступила в редакцію 01.02.2011 з.

УДК 94 (567) : 327.2 (410) “192”

**СТВОРЕННЯ КОРОЛІВСТВА ІРАК – НАСЛІДОК ЧАСТКОВОЇ НЕВДАЧІ
ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ ПЛАНІВ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ
(З ДОСВІДУ ПРАКТИЧНОГО СХОДОЗНАВСТВА
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО ВІДОМСТВА УКРАЇНИ)**

Макаров Р. В.

*Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна
E-mail: rmakarov@mail.ua*

В роботі розглядається тема створення королівства Ірак у 1921 р. як наслідку часткової невдачі експансіоністських устремлінь Великобританії та відмови від початкових планів анексії території Месопотамії. А потім і повної відмови від прямого контролю над нею, пов'язаною із різким посиленням національно-визвольного руху в країні, та заміною його на непрямую форму контролю шляхом створення залежної держави.

Ключові слова: Месопотамія, Великобританія, Ірак, нафта, мандат, араби, курди, суніти, шіїти.

Протягом 2009–2010 рр. Україна докладала активних зусиль за для розширення та зміцнення двосторонніх відносин з Республікою Ірак.

Так 23 червня 2009 р. у Міністерстві закордонних справ відбулися політичні консультації між міністерствами закордонних справ України та Республіки Ірак, під час яких головну увагу було приділено розвитку співпраці у торгівельно-економічній сфері. А 8 липня 2010 р. заступник міністра закордонних справ Євген Микитенко прийняв посла Республіки Ірак в Україні Шорша Халіда Саїда, під час зустрічі з яким були обговорені питання, пов'язані із роботою нещодавно створеної міжурядової українсько-іракської комісії з питань торгівельно-економічного співробітництва та підготовка до наступного раунду консультацій на рівні МЗС.

Те, що Україна має інтерес до співробітництва з Іраком, не є дивним, адже, як відомо, ця країна володіє одними з найбільших в світі запасів нафти, тому, наприклад, співробітництво в галузі її видобутку та переробки могло б стати надзвичайно ефективним та взаємовигідним для обох країн.

Але на сьогоднішній день Ірак залишається політично нестабільною країною, досі не врегульованими залишаються міжрелігійні та міжетнічні протиріччя, свідченням чому є нові теракти, які забирають життя десятків ні в чому не повинних жителів країни, що влаштовуються ворогуючими сунітськими та шіїтськими угрупованнями. А Іракський Курдистан все більше відмежовується від Багдада, адже прагне до повної незалежності від Іраку.

Все це у сукупності породжує багато запитань стосовно майбутнього Іраку як єдиної держави та реальних перспектив співпраці з офіційним Багдадом.

Відповісти ж на ці питання не можливо, якщо не звернутися до історії Іраку і в першу чергу до питання появи цієї держави на мапі світу.

Саме тому метою даної роботи і є розгляд питання про появу країни з арабською назвою Ірак (що походить від давньосемітського «Урук» – топонім, який означав міжріччя Тигру та Євфрату), яка вперше з'явилася у 1921 р. як королівство, що до 1932 р. перебувало під управлінням Великобританії, яке передбачалося мандатом міжнародної організації Ліги Націй.

Розглянувши це питання, ми дійдемо висновку про те, що поява такої держави на теренах поліетнічного та поліконфесійного регіону Міжріччя є з одного боку наслідком реалізації Великобританією своїх експансіоністських устремлінь, а з іншого боку активного спротиву населення регіону їх реалізації. І що саме це послугує формуванню підґрунтя для сучасних проблем Іраку.

Задачами даної роботи будуть:

1. Розгляд причин, з яких Міжріччя потрапило до кола інтересів британських імперіалістів, як регіон, що мав надзвичайно важливе стратегічне значення для територіального розширення та зміцнення Британської імперії;

2. Розгляд процесу реалізації Великобританією своїх експансіоністських задумів та причин їх часткової невдачі, наслідком чого і стала поява королівства Ірак.

Українськими дослідниками, як за радянських часів, так і за часів незалежності, дана проблема майже не розглядалася, проте значну увагу їй приділяли інші радянські дослідники, наприклад, такі як А. Ментешашвілі, якому належить монографія «Ірак в роки англійського мандату», присвячена загальному розгляду цієї проблеми. Або Л. Котлов, який детально розглянув проблему національно-визвольного руху в Іраку та антибританської боротьби населення країни в монографії «Національно-визвольне повстання 1920 року в Іраку».

Окремим аспектам проблеми присвячені фундаментальні дослідження сучасних російських науковців: О. Тихонової, Г. Валіахметової, М. Сапронової та ін. Так О. Тихонова детально досліджує становище та взаємовідносини етнорелігійних спільнот Іраку в період британського мандату. Г. Валіахметова, питання про політичну боротьбу провідних держав світу за іракську нафту в 20 – 40 рр. ХХ ст., а М. Сапронова, проблему конституційного та державного будівництва в Іраку в 20 – 30 рр. ХХ ст. Праці цих та інших авторів активно використовувалися в даній роботі.

Попри значний вклад радянських та російських науковців в розробку даної проблеми, на відміну від західних країн, на пострадянському просторі ця проблема ще не досліджена в повній мірі та має подальшу перспективу свого вивчення.

У другій половині ХІХ ст. починає загострюватися боротьба між ведучими державами світу, такими як Великобританія, Франція, Росія та Німеччина за контроль над регіонами, які являли собою найбільш перспективні ринки, та торговельними шляхами, що з'єднували їх з промисловими районами та іншими територіальними володіннями цих держав.

Німецька імперія, що утворилася як єдина держава у 1871 р. внаслідок Франко-пруської війни, де Пруссія та її союзники завдали принизливої поразки Франції, відразу почала стрімко виходити на позицію світового лідера у соціально-економічному розвитку, та стала на шлях світової економічної та військово-

політичної експансії, внаслідок чого почала поступово тіснити з лідерських позицій «володарку морів» – Великобританію. Як зазначає російський дослідник А. Уткін: «Берлін, що загнав у тінь Францію та домінував у торгівлі з Росією, обігнав Лондон в якості лідера економічного розвитку Старого Світу. На 1914 р. Німеччина виробляла 17,6 млн. т сталі – більше, ніж Росія, Британія і Франція, взяті разом. Німецький «Сіменс» домінував в західній електротехнічній промисловості, «Байер» та «Хехст» виробляли 90% світових фарбників... За часткою у світовому промисловому виробництві (14,8%) Німеччина обійшла Англію» [1, с. 103].

Серед регіонів світу, які найбільше цікавили Німеччину, як ринки збуту її товарів, були Китай, а також Центральна та Південно-Східна Азія. Але наприкінці XIX – початку XX ст. позиції Німеччини у цих регіонах були не надто сильними. За розміром концесій у Китаї Німеччина значно поступалася Великобританії, Росії та Франції. Центральна Азія була фактично розмежована на британську та російську сфери впливу. Німеччина не мала економічно-вигідного шляху сполучення з азійськими країнами на відміну від Великобританії, яка у 1882 р. встановила контроль над Єгиптом, а разом з цим отримала і прямий контроль над відкритим у 1869 р. Суецьким каналом, та майже володіла монополією на торговельні шляхи в Аравійському морі, Індійському океані, Бенгальській затоці, контролюючи ряд стратегічно важливих портів на просторі від Адену до Сінгапуру. Таким чином, пошук альтернативного існуючому морському торговельного шляху з Центральної Європи до Центральної та Південно-Східної Азії стає для Німеччини надзвичайно важливим завданням.

Вигідною альтернативою морському шляху, що проходив з Середземного моря крізь Суецький канал, Червоне море та Баб-ель-Мандебську протоку до Індійського океану, міг стати сухопутний залізничний шлях, що пролягав би з Центральної Європи крізь Балкани та територію Османської імперії до її портів у Перській затоці, яка прямо вела до Індії.

Дипломатичне сприяння Османській імперії у конфлікті з Грецією, візит Вільгельма II до Стамбулу та Єрусалиму, допомога у реорганізації та переозброєнні збройних сил Порту та підготовка їхнього офіцерського корпусу у німецьких військових академіях, забезпечили Німеччині міцні позиції при султанському дворі. І чим більше посилювався вплив Німеччини на Османську імперію, тим відвертіше виступала вона на підтримку внутрішньо- та зовнішньополітичних заходів султанського уряду та на захист територіальної цілісності Османської імперії.

Така політика мала на меті створення нового поля для продуктивної діяльності німецького торговельного та промислового капіталу, та тим самим давала змогу послабити на Близькому Сході позиції Великобританії і Франції, що вперто прагнули до отримання контролю над протоками Босфор і Дарданелли та оволодіння арабськими територіями Османської імперії, що в решті решт наближувало Німеччину до реалізації її планів стосовно отримання власного економічно-вигідного торговельного шляху до Південно-Східної Азії та Китаю.

Надзвичайно важливе значення для реалізації німецьких планів по оволодінню виходом до Перської затоки набуває Месопотамія (так в Європі здавна іменували міжріччя Тигру та Євфрату), яка наприкінці XIX – початку XX ст. входила до складу Османської імперії та іменувалася Турецькою Аравією і де, власне, і знаходилися

стратегічно-важливі порти Басра та Фао. Також ще одним постійно діючим месопотамським портом з великою пропускнуою здатністю у перспективі могло стати і крихітне містечко Умм-Каср, що знаходилося на кордоні з Кувейтом.

Месопотамія входила до складу Османської імперії з 1534 р. До 1869 р. на її території існувала єдина адміністративна одиниця – Багдадський пашалик, яка пізніше була розділена на три вілайети: Багдадський (утворено у 1869 р.), Мосульський (виділено зі складу Багдадського у 1879 р.) та Басрський (утворено у 1884 р.), які керувалися валі (губернаторами) [2, с. 11].

В силу того, що у другій половині XIX – на початку XX ст., дослідження чисельності населення, як усієї Османської імперії, так і Месопотамії окремо, особливо торкаючись чисельності представників окремих етнічних та релігійних спільнот, проводилися або з метою виправдання національної та релігійної політики Стамбулу, або в інтересах його контрагентів. Встановлення точної чисельності населення регіону наприкінці XIX – початку XX ст. вкрай складне завдання. Але загальний аналіз даних з різноманітних джерел дає можливість зробити припущення, що напередодні Першої світової війни населення Месопотамії коливалося від приблизно 2, 500 міл. до 2, 700 міл. осіб [2, с. 11. 3, с. 37].

Месопотамія була місцем проживання арабів, курдів, туркменів (туркоманів), турок, черкесів (так звали мусульман-переселенців з Кавказу), персів, вихідців з Індії, євреїв, вірмен, асирійців та лурів [4, с. 3].

Найбільшою етнічною спільнотою в регіоні були араби, їх кількість складала приблизно 75% від населення [2, с. 38]. Курди склали близько 18%, а інші, серед яких найбільш чисельними були туркмени, асирійці, євреї та вірмени склали не більше 7% від населення Месопотамії. На думку декотрих сходознавців, кількісна перевага арабів та курдів у складі населення регіону, робила його фактично біетнічним [5, с. 12]. Проте, не дивлячись на домінування у гуманітарному просторі Месопотамії арабської та курдської мови, населення регіону являло собою синкретичну масу відокремлених соціумів, що знаходилися у протиріччях один з одним.

За способом життя арабське, курдське, асирійське та туркменське населення поділялося на кочове, напівкочове та осіле [2, с. 15].

Наприкінці XIX – початку XX ст. усе кочове, осіле сільське та переважна більшість міського населення все ще зберігали племінний поділ, чітко ідентифікуючи себе з приналежністю до того чи іншого племені. За твердженням російської дослідниці етнорелігійних спільнот Іраку періоду британського мандату О. Тихонової, для арабських кочівників (бедуїнів) та землеробів (фелахів) приналежність до племені була еквівалентом етнічної спільноти, що у сукупності із міжплемінною солідарністю, зазвичай слугувало основою для сумісних політичних та соціальних дій, завжди граючи в Іраку першоступеневу роль [3, с. 39 – 40]. Це в значній мірі сприяло тому, що між різними племенами та племінними об'єднаннями часто спалахували збройні конфлікти. Особливо це стосувалося бедуїнських племен, які головним чином займалися розведенням коней та верблюдів, що змушувало їх постійно кочувати по регіону свого проживання у пошуку води та пасовищ, що були для них життєво необхідними. Тому цілком природно, що за володіння ними племена доволі часто ворогували між собою. До того ж, ще одним головним заняттям бедуїнів було

так зване «газу» – збройні набіги на інші кочові та осілі племена, які додатково призводили до зтяжних кровопролитних міжплемінних війн [2, с. 15, 16]. Інколи племінний фактор мав вагомий вплив навіть на міжнародні відносини. Так, під час одного з інцидентів у прикордонному з Кувейтом районі, шейх племені Мунтафік на ім'я Абдаллах ас-Саадун, аби помститися за вбивство свого родича, був готовий зібрати та виставити 10 тис. вояків проти емірату Кувейт. Збройне протистояння вдалося владнати лише завдяки посередницькій діяльності британського консула в Насірії – полковника Берклі, внаслідок чого шейху ас-Саадуну були принесені персональні вибачення на офіційному рівні [6, с. 662].

Курди Месопотамії склали частину великого курдського народу, що населяв території Османської імперії та Персії, які іменувалися Курдистаном та були розділені між цими державами ще починаючи з 1514 р. Нескінченні турецько-персидські війни, що тривали до XIX ст. як правило відбувалися на території Курдистану за невід'ємною участю воєвничих курдських племен, що створювало в курдському регіоні постійну атмосферу кривавих міжусобиць, смут та нестабільності, та серйозно заважало консолідації курдів, перешкоджало їх соціально-економічному, політичному та культурному розвитку. Тому курдські райони Османської імперії, в тому числі і Месопотамії (Мосульський вілайет), були найбільш відсталими [7, с. 170, 171]. Через це курдське населення ненавиділо Османську імперію, що з часом, в решті решт, послугувало формуванню в межах Курдистану осередку природної опозиції імперській владі [3, с. 44 – 45]. Також, як чуже та вороже оточення, курдами сприймалися майже усі народи, що проживали поруч, в першу чергу турки, араби, вірмени та ассирійці.

Що стосується ассирійців, то їх становище в регіоні було найважчим. Ассирійці (айсори), самоназва яких «атуран», були далекими нащадками народу-творця стародавньої ассирійської імперії та арамеїв і сповідували християнство, належачи переважно до Давньосхідних та східно-католицьких церков. Ще з VII ст. до н. е., коли Ассирійська імперія була знищена коаліцією Вавилонського та Мідійського царств, ассирійці були змушені жити в умовах панування інших народів. Вони пережили Перську державу Ахеменідів, державу Александра Македонського та Селевкідів, Парфію, державу Сасанідів, Візантійську імперію та Арабський халіфат, але так і не змогли відтворити власну державу та продовжували приносити користь своєю життєдіяльністю усім завойовникам Месопотамії, що змінювали одне одного. За часів, коли Сирія та Мала Азія перебували під владою Константинополя, ассирійці піддавалися утискам, що послугувало прийняттям ними несторіанства та монофізитства, а коли монгольські завойовники Месопотамії прийняли іслам, ассирійці перетворилися в найбільш гноблену частину населення. Під владою османських султанів життя ассирійців стало ще важчим, особливо після затвердження в якості державної молодотурецької ідеології пантюркізму, згідно якої боротьба з інородцями вважалася єдиним засобом спасіння Туреччини від розвалу [3, с. 59].

На теренах Месопотамії проживала і доволі велика спільнота вірмен. Вони жили здебільшого в містах. На відміну від інших провінцій Османської імперії вірменської різанини у Месопотамії ніколи не було [2, с. 36]. Тим не менш, мусульманське населення регіону відносилось до них негативно, розглядаючи їх як чужинців. Осо-

бливою ворожістю, як вже було зазначено, до представників вірменської діаспори відзначалися курди, адже верхівка курдських племен побоювалася можливості створення автономного вірменського утворення в месопотамському Курдистані. Кочові курди та бедуїни часто здійснювали збройні набіги на мирні поселення вірмен [3, с. 64].

Ще більшої мозаїчності складу населення Месопотамії та внутрішніх суперечностей додавав релігійний фактор.

Найбільшою релігійною спільнотою регіону були мусульмани. За різними даними вони складали від 94 до 96% населення Месопотамії. Чисельність умми за станом на 1914 – 1920 рр. згідно приблизних підрахунків, складала від 1, 800 міль до 2, 65 міль осіб [3, с. 68. 8, с. 50].

Населення північної та північно-східної Месопотамії сповідувало іслам сунітського толку, а більшість населення півдня та центру – шиїзм [2, с. 15].

Суніти Месопотамії, здебільшого, були арабами. Разом з тим, до цієї спільноти належали черкеси, туркмени, частина курдів та турки. Більшість арабів-сунітів (понад 65%) належала до ханафітського мазхабу, релігійно-правової школи в ісламі, яка була визнана державною в Османській імперії [3, с. 68. 9, с. 273]. Тоді як курди-суніти дотримувалися шафіїтського мазхабу. В зв'язку із тим, що ханафітське спрямування відрізнялося відносною терпимістю до інакомислення та значно більшою ніж інші мазхаби толерантністю по відношенню до християн та юдеїв, в той час як Шафіїтський мазхаб вкрай обережно ставився до новацій та був нетерпимим до спроб вільного толкування Корану, у сунітській спільноті існувала певна напруженість, адже шафіїти хизувалися особливою святістю у порівнянні з ханафітами [3, с. 68].

Проте в цілому мусульмани-суніти займали привілейоване становище в країні, адже цей напрямок ісламу був офіційною релігією Османської імперії. Відповідно, прибічники сунізму (турки, араби, курди, черкеси) домінували у держапараті, жандармерії та армії.

Але більшість мусульман Месопотамії (понад 56%) все ж таки належала до шиїтської гілки ісламу.

Суніти відрізняються від шиїтів тим, що не заперечують твердженню, згідно з яким халіфом (спадкоємцем пророка) може бути звичайна людина, яка є визнаною головою умми (титул халіфа на той час належав турецькому султану). У той час як шиїти вважають, що халіфом може бути лише «посланець Бога», людина, яка отримала власну сутність завдяки таємничій еманції «вічному божому світлу», що передається за родовою лінією праведного халіфа Алі. Слово шиїзм походить від арабського *شيعة* (шиїа) – спільнота. Під чим розуміється спільнота прибічників по-справжньому догодних Богу імамів (араб. *إمام* – керівник) вартих зайняти місце халіфа. Поява шиїтів відноситься до моменту вбивства халіфа Алі та захоплення влади в халіфаті родиною Омеядів. Особливо вшановують шиїти імама Хусейна – сина Алі, що загинув у месопотамському місті Кербела від рук омеядського халіфа Язіда. Як Алі так і Хусейн поховані на території Месопотамії у містах Ен-Наджав та Кербела, тому ці міста є священними для шиїтів [10, с. 79].

Шіїти не користувалися довірою османської влади, адже в них бачили агентів перського шаха, що головним чином проявлялося в тому, що вони мали доволі обмежений доступ до керування як імперією в цілому, так і адміністративним апаратом місцевого рівня, вони могли обіймати лише найнижчі посади. Такий стан речей зберігався і в армії. Так, наприклад, у військових частинах османської армії, що були розквартировані на території Месопотамії, офіцерський корпус складався лише з мусульман-сунітів (турок, арабів, курдів, черкесів), у той час, як солдатська маса формувалася з шіїтів. І як свідчить російський військовий розвідник в Месопотамії Б. Шелковников, солдати-шіїти звали офіцерів-сунітів по за очі собаками та вважали нечистими на кшталт християн [3, с. 94].

В цілому ж, район проживання шіїтів, так само як і Курдистан був осередком природної опозиції османській владі.

Християни Месопотамії були представлені як халкідонськими, так і нехалкідонськими церквами, прибічниками яких входили до конгрегації православних та східно-католицьких церков. Халкідонською була Антіохійська православна церква. Нехалкідонські церкви Месопотамії включали Сиро-яковитську та Вірменську григоріанську церкви. Також у Месопотамії проживала велика кількість представників Ассирійської (несторіанської) церкви, яка заперечувала також і постанови Єфеського собору та не мала євхаристичного спілкування з жодною іншою церквою. Окрім стародавніх східних церков у Месопотамії існували і церкви, які виникли у наслідку діяльності європейських місіонерів, серед яких були Халдейська католицька, Сирійська католицька та Вірменська католицька церкви [3, с. 78].

Відтоді, як проблема християнських спільнот стала складовою частиною політики європейських держав у відношенні Османської імперії, ці спільноти потрапили у становище, за якого їх держава постійно знаходилася під пресингом їх єдиновірців (західно-християнського світу та Росії). Це сприяло посиленню підозрливості умми мусульман по відношенню до християн, бо під час безперестанних війн імперії з європейськими державами поставало питання, кому вірні християни: своїй державі чи своїм братам у Хресті? Це ж в свою чергу сприяло і тому, що у стосунках між християнами та мусульманами постійно зростало напруження, яке доходило майже до відвертої ненависті [4, с. 5, 6].

Також на теренах Месопотамії проживала значна спільнота юдеїв та представників специфічних релігій: езидів та мандеїв (сабеїв). І якщо юдеї почували себе доволі вільотно та відносно легко контактували з мусульманським та християнським населенням, то езиди та мандеї були доволі ізольованими спільнотами та мали значну долю антагонізму у відносинах з представниками переважаючих релігій Месопотамії. Особливо напруженими були стосунки езидів та шіїтів, адже останні вважали езидів нащадками омеядського халіфа Язіда, що вбив імамів Хасана та Хусейна тим самим незаконно захопивши халіфат [3, с. 85].

У соціально-економічному відношенні Месопотамія була відсталим районом Османської імперії. Основу його економіки складало сільське господарство, при цьому на селі панували устої подібні до феодальних. Більш того, при невеликій щільності населення та сприятливих умовах для таких форм землеробства, як вирощування зернових культур, фініків, бавовнику, тютюну та винограду. Сільське гос-

подарство регіону на рубежі XIX – початку XX ст. знаходилося в стані занепаду. Врожаї були низькими та нестійкими. Так, наприклад месопотамський землероб отримував не більше за 8 ц пшениці с гектару. Таке положення місцевого землеробства було викликано: браком посівної площі (напередодні британської окупації з 12, 5 мільйонів га придатної до обробки землі оброблялося лише не більше за 0, 5 мільйонів га тобто приблизно 4%), занепадом зрошувальної системи (нічого не робилося як заради відбудови старовинних дамб, що регулювали періодичні повені річок та їх течію, так і мережі каналів, по яких вода потрапляла до посівів), відсталістю знання для праці та методів обробки землі, високими урядовими податками, важкими умовами оренди, жахливим станом шляхів сполучення та незахищеністю селян від набігів кочівників.

Турки не проявляли жодного інтересу щодо використання місцевих природних та людських ресурсів та майже не робили реальних кроків які були б спрямовані на підняття місцевої економіки (виключення складає невеликий комплекс реформ Мідхат-паши які проводилися у XIX ст.). Що на думку радянського дослідника А. Ментешашвілі: «Заважало їм пустити глибоке коріння в Іраку. Внаслідок чого, вони склали враження тимчасових правителів, що задалися метою вижати з країни якомога більше соків, поки вона ще під їх владою» [2, с. 21, 58].

Віддаленість Месопотамії від Стамбулу, ворожість по відношенню до нього з боку місцевого населення та несприятливий клімат призводили до того, що регіон був заповнений погано освіченими та некомпетентними турецькими посадовцями або тими, кого висилали зі столиці імперії з тих чи інших міркувань. Жалування більшості посадовців, починаючи від валі та закінчуючи останнім жандармом, було низьким та виплачувалося нерегулярно, тому у регіоні процвітала корупція [2, с. 13]. У зв'язку з цим османські посадовці користувалися стійкою нелюбов'ю населення. Російський консул в Мосулі Ю. Карцев зауважував з цього приводу: «Населення дивиться на турецьких посадовців, як на кару небесну» [3, с. 92].

Все це у сукупності породжувало вкрай несприятливу для ефективного державного управління ситуацію, що змушувало турецького султана шукати нові фактори впливу на становище в регіоні. В цих обставинах будівництво залізної дороги до Багдаду дозволило б султану зміцнити контроль над Месопотамією. Абдул Хамід II, що був султаном у 1876 – 1909 рр. підкреслював, що завдяки цій залізниці можливо буде встановити прямий зв'язок між столицею його імперії та військами, що дислокувалися у далекій та важливій провінції. Не випадково військове міністерство Османської імперії розробляло свого часу проект спорудження за рахунок казни дороги Ангора – Кайсері – Багдад. На її будівництві планувалося використовувати війська, але цей проект так і залишився нереалізованим [11, с. 190].

24 грудня 1899 р. німецька Спілка Анатолійських залізниць, що керувалася Німецьким банком, підписала з османським урядом попередню угоду про проведення залізничної траси до Багдада та Басри. Не дивлячись на активну протидію з боку Росії, отриманню Спілкою Анатолійських залізниць кілометричних гарантій за рахунок десятичних зборів у вілайетах, де повинна була пролягати Багдадська залізниця. Тиск на Стамбул з боку німецького уряду прискорив процес остаточного оформлення концесії [12, с. 500 – 502], внаслідок чого її було видано у 1903 р.

Хоча Великобританія, через загрозу дипломатичної ізоляції у питанні збільшення своєї присутності в Єгипті, не змогла жодним чином серйозно зашкодити отриманню Німеччиною концесії на будівництво Багдадської залізниці, а лише прийняла міри (у першу чергу в Кувейті) для закриття їй виходу до Перської затоки [12, с. 497. 11, с. 195]. У Лондоні добре усвідомлювали загрозу британським інтересам, яку ніс цей проект Німеччини та її присутність в регіоні в цілому, адже Великобританія вже давно та поступово зміцнювала свої торгівельно-економічні та політичні позиції в міжріччі Тигру та Євфрату, тому значення Месопотамії для «Володарки морів» було не меншим ніж значення Єгипту.

Разом з усіма колоніями і в першу чергу Індією, Великобританія впевнено утримувала перше місце в експорті Месопотамії, напередодні Першої світової війни її доля буде складати приблизно 60% [13, с. 269]. З продуктів землеробства до Англії ввозили ячмінь, пшеницю та рис, до Індії ввозили переважно рис, кукурудзу, чечевицю та боби. Торгівля зерновими з портами Червоного моря та Індії була зосереджена в руках місцевих багдадських та басрійських фірм, які були переважно єврейськими та мали свої представництва в Лондоні, Манчестері, Бомбеї, Каїрі та інших великих торгівельних центрах Британської імперії [2, с. 36, 54, 55. 3, с. 100, 103]. Проте монополія на вивіз фініків належала лише британським торгівельним компаніям, що мали філії в Багдаді та Басрі. Фініки користувалися широким попитом в Америці, Європі, Індії та Східній Африці [2, с. 54]. Що до продуктів тваринництва, то до Індії ввозили арабських коней та відчищений жир, до Англії та Західної Європи – шкіри та ангорське хутро, до Єгипту – велику рогату худобу [14, с. 29].

Для Месопотамії Великобританія виступала і в якості головного імпортера різноманітних товарів промислового виробництва. Так три чверті імпорту займали бавовняні тканини [14, с. 28], більшість яких везли з Манчестера та Індії. З Індії до Месопотамії також везли джутові мішки, чай, пряжу та індиго, з Уельсу до Месопотамії постачалося вугілля, з Єгипту – цукор, з Персії – тютюн. Британські фірми також здійснювали постачання на месопотамський ринок товарів з інших країн, що мали значний попит місцевого населення. Так з Бразилії та Ємену імпортували каву, з США – керосин, з Франції та Австро-Угорщини – деревину, з інших країн Європи та Азії – папір, фарби, свічки, фески та інші товари [2, с. 54].

В регіоні вели активну діяльність британські компанії братів Лінч, Грей, Маккензі, Стрік, Басрська торгівельна компанія та фірма бомбейського купця Сассуна.

90% вантажів з імпортними товарами проходило через порт Басри, звідки вони постачалися до Багдаду, а потім розподілялися по регіону [2, с. 54, 55]. Це в свою чергу робило Басру одним з ключових пунктів морського шляху: Британські острови – Гібралтар – Суец – Червоне море – Баб-ель-Мандебська протока – Аравійське море – Індійський океан, що був найкоротшим маршрутом з Європи до Індії та знаходився під контролем Великобританії, власне проти якого і був спрямований німецький план Багдадської залізниці [15, с. 148]. Втрата цього надзвичайно важливого в стратегічному значенні морського шляху, могла привести до суттєвого зменшення впливу Великобританії у Південно-Східній Азії, а в довгостроковій перспективі навіть до повного витиснення її з регіону. Окрім цього Великобританія вперто прагнула здійснити будівництво залізничної магістралі від Капштадту (Кейптауну) на пів-

дні Африки через Каїр до берегів Гангу в Індії. Цей «залізний обруч» повинен був стягнути усі британські колонії, що мали вихід до басейну Індійського океану. Месопотамія при вирішенні цієї грандіозної задачі повинна була стати одним з найважливіших кіл в загальному ланцюгу підконтрольних Великобританії територій [15, с. 147 – 148].

Окрім вищезазначеного, у кінці XIX ст. в ряді районів Месопотамії передусім на півночі, поблизу міста Мосул, були виявленні великі родовища нафти [13, с. 269]. Враховуючи те, що на початку XX ст. з усіх великих держав лише Росія та США мали власні нафтові родовища, а всі інші відомі на ту мить джерела вже перебували у власності переважно американських компаній, боротьба за видобуток нафти на нововідкритих родовищах стала справою не тільки крупного капіталу, а і самих держав які він представляв. Оскільки відкриття нових родовищ відбувалося у слабборозвинутих країнах, передусім на Близькому Сході та в Латинській Америці, де володарями надр ставали уряди цих держав, а не приватні власники, державиволодарі нафтових ресурсів в силу власної економічної відсталості були змушені звертатися до провідних західних комерційних закладів за допомогою у створенні національної нафтової промисловості. З цієї причини останні, отримавши концесії, не тільки встановлювали майже повну монополію на розробку родовищ, але й призводили своєю діяльністю до значного посилення політичного впливу своїх держав на державу-власника родовищ [16].

У 1901 р. британський фінансист Вільям Нокс д'Арсі, що був власником успішної компанії з видобутку золота в Австралії, отримав нафтову концесію в сусідній з Месопотамією Персії. На базі цієї концесії у 1909 р. була створена Англо-Перська нафтова компанія, створення якої пов'язувалося з перспективними військово-стратегічними планами Форін офісу та британського Адміралтейства. Справа у тім, що на рубежі XIX – XX ст. у Великобританії постала проблема «паливного переозброєння» флоту – переходу військових кораблів з двигунів, що працювали на вугіллі на більш швидкісні, що працювали на нафтопродуктах. Проте нафтових запасів Великобританії було явно недостатньо за для забезпечення потреб модернізованого флоту, а питання про перехід флоту на нафту дебатовалося в умовах наростаючого британо-німецького антагонізму. Тому Адміралтейство, багато в чому завдяки активним зусиллям свого першого лорда У. Черчилля та допомозі з боку Форін офісу сприяло створенню Англо-Перської нафтової компанії та отриманню нею монополії на розробку родовищ Персії та сусідньої Месопотамії. В той самий час, Німецький банк, що отримав контракт на будівництво Багдадської залізниці, також намагався домогтися від османського уряду передачі йому концесії на розробку нафти у Месопотамії. Проте британці у квітні 1909 р. створили Національний банк Туреччини, на чолі із Г. Бабінгтоном-Смітом – представником Великобританії в Адміністрації оттоманського боргу, що був знайомий із головою Німецького банку А. Гвиннером, а через нього з німецьким канцлером Т. фон Бетманом-Гольвегом. Внаслідок важких переговорів за посередництва відомого нафтового маклера Г. Гульбенкяна в жовтні 1912 р. було досягнуто згоди, що до створення Турецької нафтової компанії, яка і повинна була вести розробку надр Месопотамії. Акціонерний капітал компанії склав 80 тис. фунтів стерлінгів, з яких Німецький банк отримав 25%, Національний

банк Туреччини – 35%, Г. Детердінг – голова британо-нідерландської компанії Royal Dutch Shell – 25%, та Г. Гульбенкян – 15%. В кінці 1913 р. за «пропозицією» британського уряду Національний банк Туреччини передав свою долю Англо-Перській нафтовій компанії, а після спеціальної конференції у Лондоні у 1914 р. капітал компанії подвоювався, з якого вже 50% відходило Англо-Перській нафтовій компанії та по 25% залишалось Royal Dutch Shell та Німецькому банку. Після підписання угоди про створення компанії османський уряд офіційно оголосив, що надасть Турецькій нафтовій компанії концесію. Це в свою чергу викликало надзвичайне роздратування у Німеччині, так кайзер Вільгельм II розійшовся критикою на адресу голови Німецького банку Гвіннера, звинувативши його в тому, що той сприяє забезпеченню цінним нафтовим паливом іноземні флоти [17, с. 117, 119, 123 – 124, 129 – 130]. Тим не менш через початок Першої світової війни компанія не встигла почати свою роботу.

В Великобританії вважали, що крах Османської імперії – питання часу, тому активно готувалися до вступу у боротьбу за «османську спадщину». Але оскільки боротьба за Месопотамію та інші близькосхідні території Османської імперії це зіткнення в першу чергу з Німеччиною – державою, що володіє колосальним військовим потенціалом та вагомим політичним впливом, як у світі в цілому так і в даному регіоні. В Лондоні чудово розуміли, що заради перемоги необхідно використати всі можливі людські, матеріальні та фінансові ресурси міжріччя та всього близькосхідного регіону.

У боротьбі з Османською імперією за Месопотамію, Великобританія могла зробити ставку на підтримку серед арабів, курдів, вихідців з Індії, християн (в першу чергу вірмен) та євреїв.

Як вже було зазначено, єврейська спільнота Месопотамії була пов'язана дуже тісними економічними зв'язками з Великобританією, а тому солідаризувалася з британськими політичними устремліннями [4, с. 9]. Сприяла зміцненню цих зв'язків і підтримка Великобританією сіоністського руху з його ідеєю створення «єврейського національного дому», хоча більшість євреїв Месопотамії не бачили потреби створення його на території Палестини, та вважали можливим його створення на території міжріччя Тигру та Євфрату [3, с. 58]. Так само Великобританія поступово зміцнювала свої позиції і у вірменському середовищі [4, с. 7].

Ці спільноти могли надати Британії у першу чергу суттєву фінансову та політичну підтримку.

Що стосується арабської спільноти, то британці мали намір спровокувати загальне повстання на усіх арабських територіях Османської імперії. Вже у ході Першої світової війни арабам було обіцяно сприяння в утворенні незалежної арабської держави на більшій частині арабських вілайетів Османської імперії після перемоги держав Антанти. Ця обіцянка містилася у переписці верховного комісара Великобританії в Єгипті – Г. Мак-Магона з правителем Меккі шерифом Хусейном аль-Хашимі, що велася з червня 1915 до березня 1916 рр. Керуючись цією обіцянкою Хусейн підняв у липні 1916 р. масове повстання арабів проти османського панування [18, с. 30]. Але на території Месопотамії воно жодним чином не відгукнулося, хоча в ньому і брала участь значна кількість вихідців з міжріччя.

Проте Великобританії вдалося заручитися підтримкою верхівки декотрих арабських племен, завдяки визнанню за шейхами землі, яку ці племена використовували. Під час війни це не вплинуло корінним чином на покращення становища британських військ на Месопотамському фронті, але забезпечило певну лояльність до них з боку значної частини місцевого населення.

Ще 15 жовтня 1914 р. тобто більш ніж за пів місяця до офіційного вступу Великобританії у війну, на Бахрейнські острови з Індії було перекинуто Індійський експедиційний корпус «D» на чолі із Артуром Барретом, який складався з шостої піхотної дивізії. Політичним офіцером (комісаром) при корпусі був сер Персі Кокс. Вже 6 листопада одна з її бригад зайняла порт Фао, а 22 листопада британські війська комбінованим ударом з суші та моря захопили Басру. Але завоювання Месопотамії далось британцям нелегко. Почата ними у 1915 р. широкомасштабна операція по захопленню Багдада скінчилася невдачею. Британські війська під керівництвом генерала Туаншенда, що брали участь у наступі, були оточені турками в Кут-ель-Амаре та після 147-денної облоги здалися у полон в кінці квітня 1916 р. [13, с. 270].

Багато в чому цій невдачі британців послугувала консолідація ісламської умми міжріччя, яка відбулася не дивлячись на існуючі глибокі протиріччя. Так, коли британські війська висадилися у Басрі, в багатьох шийтських мечетях почали лунати заклики до джихаду проти невірних. Емісари священних міст відправилися у племена з метою підняти їх на боротьбу з британцями в ім'я ісламу. Найбільший відгук заклики до джихаду знайшли в племенах району Євфрату, де близько 18 тис. арабів-шиїтів добровільно приєдналися до османських військ [10, с. 98].

Лише зосередивши к весні 1917 р. на Месопотамському фронті 160-тисячну армію, британське командування змогло здійснити генеральний наступ та 17 березня 1917 р. взяти Багдад [13, с. 270]. Загалом на момент укладення Мудроського перемир'я (30 жовтня 1918 р.) британські війська змогли просунутися лише до Тікриту, Рамаді та південних районів Курдистану. Деякі ж райони Середнього Євфрату у їх тилу окуповані не були. Тільки остаточна перемога Антанти дозволила британським військам повністю окупувати Месопотамію [19, с. 66 – 67].

При цьому експедиційний корпус, що нараховував у 1914 р. 16 тис. солдат та офіцерів, був доведений на квітень 1918 р. до 420 тис. осіб. На момент укладення Мудроського перемир'я (30 жовтня 1918 р.), яке припиняло бойові дії між військами Антанти та Османської імперії, в Месопотамії знаходилося 408 тис. солдат та офіцерів при 400 одиницях важкої артилерії. Протягом боїв на території Месопотамії британська армія втратила приблизно 31,5 тис. осіб вбитими та приблизно 66,5 тис. пораненими [15, с. 141], що для другорядного театру бойових дій складало значні сили.

Як і інші території Османської імперії, що були зайняті під час війни британськими військами, Месопотамія потрапила під владу «Адміністрації окупованих ворожих областей», функції якої виконувала тут так звана громадянська адміністрація, яка була підпорядкована віце-королю Індії. Першим громадянським комісаром, що користувався всією повнотою законодавчої та виконавчої влади, було призначено Персі Кокса. На чолі адміністративних областей, що підпорядковувалися громадян-

ській адміністрації ставилися політичні офіцери, які також отримували широку владу та спиралися на війська, поліцію та чисельну таємну агентуру [19, с. 73].

Ще 9 – 16 травня 1916 р. у Лондоні була укладена таємна угода між Великобританією та Францією про розділ азійських володінь Османської імперії. Ця угода була укладена у формі обміну нотами між французьким послом П. Камбоном та міністром закордонних справ Великобританії Е. Греєм, що одержала назву «угоди Сайкса-Піко», утворену від сполучення прізвищ дипломатів, які підготували її проект, британця Марка Сайкса та француза Франсуа Жоржа-Піко [20, с. 463]. Згідно з цією угодою більша частина Месопотамії входила до т. з. «Червоної зони» (Частина Багдадського та Басрського вілайетів), де встановлювався прямий британський контроль. Остання частина входила до т. з. «Зони В», на яку поширювався політичний та економічний вплив Великобританії. Проте більша частина Мосульського вілайета, включаючи саме місто Мосул, входила у «Зону А», що підпадала під політико-економічний вплив Франції.

Ця угода була найкращим свідченням експансіоністських планів держав Антанти стосовно арабських володінь Османської імперії, які були спрямовані на встановлення прямого контролю над цими територіями, не виключаючи і їх пряму анексію. Цією ж угодою була також порушена дана шерифу Меккі Хусейну обіцянка сприяння у створенні єдиної арабської держави на територіях Османської імперії, про що йому стало відомо завдяки оприлюдненню тексту даної угоди урядом Радянської Росії.

Угода викликала різкий спротив з боку арабської спільноти і Хусейн став схилитися до виходу арабів з війни та укладення сепаратного миру з Османською імперією. Лише нові дипломатичні зусилля Лондону виражені у «Меморандумі Хогорта» (де підтверджувалося стремління Великобританії до створення арабської держави) та в сумісній британо-французькій декларації від 7 листопада 1918 р. змогли утримати Хусейна від цього кроку [18, с. 31 – 32].

Після підписання Мудроського перемир'я Великобританія відразу почала докладати активних зусиль за для того, щоб заволодіти якомога більшою частиною «османської спадщини».

Так на початку листопада 1918 р. командуючий британськими військами в Багдаді висунув вимогу негайної евакуації османських військ з Мосулу, який не був на момент укладення Мудроського перемир'я зайнятий британцями, що знаходилися за 60 км від міста, а більша частина Мосульського вілайету виходила за межі демаркаційної лінії, встановленої перемир'ям. У зв'язку із загрозою застосування сили з британського боку, а також внаслідок поразницької тактики стамбульського уряду, до кінця листопада османські війська були повністю виведені з Мосульського вілайету та він був окупований британцями [21, с. 9. 22, с.750].

Але під кінець Першої світової війни все більш значну роль на міжнародній арені починають грати Сполучені Штати Америки, вступ яких у війну на боці Антанти власне і призвів до остаточного перелому у війні на користь цього блоку.

8 січня 1918 р. президент США Томас Вудро Вільсон на спільному засіданні обох палат Конгресу виступив з посланням, в якому містилася т. з. програма миру, представлена у вигляді тез. Що в решті решт отримала назву «14 пунктів Вільсона».

В перших п'яти пунктах затверджувалася концепція «відкритого світу»: обговорення мирних договорів в умовах гласності, відмова від таємних міждержавних домовленостей, свобода торгівельного мореплавства у мирний та військовий час, знищення економічних бар'єрів для міжнародної торгівлі, скорочення національних озброєнь, безпристрасне та справедливе вирішення колоніальних спорів.

Наступні вісім пунктів стосувалися післявоєнного політичного облаштування на територіях держав, що брали участь у війні, та головним чином надання народам права на самовизначення. Пункт 12 стосувався ситуації в Османській імперії, де говорилося: «Турецьким частинам сучасної Османської імперії повинен бути гарантований міцний суверенітет, але іншим національностям, які на даний момент знаходяться під турецькою владою, повинна бути забезпечена справжня гарантія життя та абсолютно безпечна можливість автономного розвитку...» [21, с. 275].

Заперечувати затвердженню вільсонівських принципів в післявоєнній міжнародній політиці Великобританія, що понесла у війні значних втрат в людських, військових та фінансових ресурсах, так само як і Франція, вже не мала змоги, що в свою чергу унеможливило реалізацію положень угоди Сайкса-Піко. Тому для Великобританії важливим завданням стає пошук іншого способу закріплення прямого контролю над Месопотамією, який би не суперечив принципам нового світового устрою та виключав пряму анексію цієї території.

18 січня 1919 р. почала роботу Паризька мирна конференція, на якій повинна була вирішитися доля переможених держав. А вже 20 січня учасники конференції прийняли резолюцію, яка стосувалася територій Османської імперії, населених іншими народами, та в якій зазначалося: «Союзні держави та держави, які до них приєдналися постановили, що Вірменія, Сирія, Месопотамія, Курдистан, Палестина та Аравія повинні бути повністю відокремлені від Туреччини». Проте комплекс питань пов'язаних із долею цих територій виявився настільки складним, що його більш змістовне обговорення значно затягнулося та остаточно вирішилося поза роботою конференції [21, с. 10].

Втім було досягнуто вигідної для Великобританії згоди стосовно долі вказаних вище територій, які повинні були потрапити під систему мандатів, що надавала Ліга Націй – міжнародна організація, створення якої передбачалося Версальським мирним договором за пропозиції президента США Т. Вільсона.

Система мандатів Ліги Націй передбачала передачу передусім колишніх володінь Османської імперії на Близькому Сході та колоній Німеччини в Африці під тимчасове керування державам Антанти (мандатаріям).

Правовим підґрунтям створення мандатної системи стала стаття 22 уставу Ліги Націй, де зазначалося, що «передові нації світу» отримують опіку над народами, що населяють колишні території переможених держав, та які ще не здатні керувати собою в особливо важких умовах сучасного світу.

Мандати Ліги Націй поділялися на три категорії:

«А» – території Османської імперії, в тому числі і Месопотамія, які майже досягли розвитку, що дозволяв їм стати незалежними державами, за адміністративної та економічної підтримки держави-мандатарія.

«В» – колишні колонії Німеччини у Центральній Африці, що підлягали безпосередньому керуванню державою-мандатарієм.

«С» – Колишні німецькі колонії у Південно-Західній Африці та Океанії, що безпосередньо керувалися державами-мандатаріями з поширенням на них їхнього національного законодавства [23, с. 66].

Питання про передачу Месопотамії під мандатне керування Великобританії було вирішено на міжнародній конференції, що проходила в італійському місті Сан-Ремо 19 – 26 квітня 1920 р., в якій брали участь Великобританія, Франція, Італія та Японія. На цій конференції також було вирішене питання про приналежність Мосульського вілайету (який згідно із умовами угоди Сайкса-Піко входив до французької зони впливу) до території британського мандату у Месопотамії. Великобританія домоглася відмови Франції від претензій на Мосульський вілайет, в обмін на Кілікію, зайняту британськими військами та допуск французького капіталу до участі у Турецькій нафтовій компанії (майбутній Іракській нафтовій компанії). Втім сперечання щодо приналежності Мосулу із новоствореною Турецькою республікою, не було вирішено ще до 1926 р. [22, с. 750].

У той самий час в Месопотамії набувала розмаху незадоволеність британською окупаційною політикою, що протягом 1918 – 1919 рр. вилилася у повстання в Курдистані, Багдаді та області проживання шиїтів.

В цей час в регіоні з'являються і перші організації, що ставили своєю метою створення незалежної та суверенної арабської держави в міжріччі Тигру та Євфрату. Так в Месопотамії в той час були створені дві крупні організації панарабського та націоналістичного спрямування, «аль-Ахд аль-іракі» (Іракський завіт) та «Харас аль-істікляль» (Стража незалежності). Перша була спадкоємицею довоєнної офіцерської організації «аль-Ахд» та формувалася у зиму 1917/18 рр. в рядах повстанських збройних формувань еміра Фейсала, сина шерифа Хусейна, що воювали проти турок на боці британців на палестинському фронті. Більшість його членів склали вихідці з сунітських знатних родин Месопотамії. Організація виступала за створення незалежної держави Ірак з конституційно-монархічною формою правління за підтримки Великобританії. В якості монарха вони бачили одного з синів шерифа Хусейна, який на ту мить вже став королем Хіджазу. Та виступали за об'єднання новостворених арабських держав (в тому числі Іраку) під сюзеренітетом короля Хіджазу.

Друга організація була створена в Багдаді наприкінці лютого 1919 р. представниками арабської інтелігенції, духівництва та підприємництва. Її найбільш видатними лідерами були багдадський купець Джафар Абу ат-Тіман, шиїтський богослов Махаммад ас-Садр (керівник організації), крупний землевласник сунітського віросповідання Юсуф ас-Сувайді, завідуючий приватною школою Алі аль-Базіркан, поет Махаммад Бакір аш-Шабібі.

Організація намагалася привернути на свій бік широкі верстви населення, в решті решт їй вдалося заручитися підтримкою впливових представників шиїтського духівництва та племінної верхівки середнього Євфрату. Її прихильники виступали за створення абсолютно незалежної, суверенної, національної держави Ірак та вважали, що заради цієї мети можливо перейти і до збройної боротьби проти британських окупантів [19, с. 92 – 94, 95 – 96].

Коли в Месопотамії стало відомо про рішення конференції в Сан-Ремо, в країні піднялася колосальна хвиля антибританських настроїв, що в решті решт вилилася у масове повстання влітку-восени 1920 р., початком якому послугував арешт шейха Шалана Абу аль-Джуна у червні 1920 р. якого наприкінці місяця звільнив з в'язниці загін його співплемінників, перебивши охорону.

На початку липня повстання охопило увесь район Румайти. Головною силою повстання були фелахи, особливо з району проживання напівкочових племен центру міжр'ччя, що повстали проти британської політики експропріації земель спільноти. Очолювали повстання переважно шейхи племен та шиїтські духовні лідери, які керувалися загальним комітетом повстання «Мактаб ас-Саура», що був створений організацією «Харас аль-істікляль» [24, с. 218. 19, с. 96].

Намагання британської влади придушити повстання в його локальній фазі зазнали невдачі. Протягом липня повстанці завдали британським військам ряд поразок та на початку серпня захопили значні території в центральній та північній частинах країни. Для придушення повстання британцями було задіяне 65 тис. військ, та протягом осені, використовуючи складні відносини між племінними лідерами та вкрай жорсткі міри британцям вдалося придушити повстання.

Проте, не дивлячись на поразку, повстання 1920 р. значно вплинуло на подальшу долю країни, його важкі наслідки змусили Великобританію остаточно відмовитися від прямого керування країною, давши згоду спочатку на формування національного перехідного уряду, а у 1921 р. утворивши королівство Ірак під мандатним керівництвом Великобританії [24, с. 218 - 219].

В розпочатій політиці спрямованій на створення королівства британці заручилися підтримкою прибічників організації «аль-Ахд аль-іракі», що вплинуло на обрання британцями в якості короля еміра Фейсала, сина Хусейна аль-Хашимі, який до цього зробив невдалу спробу затвердитися в якості короля Сирії, та був вигнаний французькими військами. Його кандидатура була затверджена в червні 1921 р. на конференції верховних комісарів в Каїрі.

Не дивлячись на спротив багатьох представників племінної верхівки та широких верств населення Іраку, 23 серпня 1921 р. під захистом британських штиків чужий для країни емір Фейсал бін Хусейн аль-Хашимі був проголошений королем Іраку [19, с. 190, 25, 21].

Королівство Ірак буде знаходитися під мандатним керуванням Великобританії до 1932 р. протягом періоду існування британського мандату, Великобританія укладе з Іраком три вигідних для себе договори у 1922, 1926 та 1930 рр., які будуть захищати політичні та економічні інтереси Великобританії в країні, але Ірак протягом цих 12 років буде поступово затверджуватися як незалежна держава.

Таким чином створення королівства Ірак на теренах окупованої британськими військами під час Першої світової війни території Месопотамії, що мала надзвичайно важливе стратегічне значення для територіального розширення та зміцнення Британської імперії, входила до складу Османської імперії та була населена переважно арабами та курдами, є наслідком краху початкових планів Лондону спрямованих на можливу анексію Месопотамії (угода Сайкса-Піко 1916 р.), що було обумовлено втомленістю держави від Першої світової війни та нездатністю в повній мірі

протистояти формуванню нового світового устрою, який розбудовувався на принципах закладених у 14 пунктах Вільсона. Та часткової невдачі намагання віднайти іншу легітимну форму прямого контролю над територією міжрідччя шляхом отримання мандату Ліги Націй, яка була викликана різким зростанням антибританських настроїв у мусульманському середовищі регіону, та появою і швидким посиленням національно-визвольного руху в Іраку, спрямованого на звільнення з під британського контролю та створення незалежної держави.

В тім Великобританії вдалося встановити непрямий контроль над країною та захистити власні економічні та політичні інтереси шляхом утримання мандату Ліги Націй до 1932 р. та створення королівства на чолі із лояльним Великобританії та чужим для Іраку еміром Фейсалом бін Хусейном аль-Хашимі. Але створення іракської держави на територіях трьох колишніх вілайетів Османської імперії, які мали вкрай неоднорідний склад населення заклало підґрунтя для майбутніх важких проблем цієї країни, пов'язаних із міжетнічними та міжрелігійними конфліктами.

Список літератури

1. Уткин А. И. Подъём и падение Запада / Анатолий Иванович Уткин. – М. : АСТ МОСКВА, 2008. – 761, [7] с. – (Philosophy).
2. Ментешашвили А. М. Ирак в годы английского мандата / Альберт Михайлович Ментешашвили. – М. : Наука, 1969. – 289 с.
3. Тихонова Е. В. Этноконфессиональные общины Ирака в годы британского мандата / Елена Викторовна Тихонова. – М. : ЛКИ, 2007. – 240 с.
4. Тихонова Е. В. Россия и этноконфессиональные общины Месопотамии накануне развала Османской империи [Электронный ресурс] / Елена Викторовна Тихонова. – режим доступа : http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/01_2007/Tihonova.pdf – 11. 10. 2010.
5. Еремеев Д. Анатомия этнического конфликта / Д. Еремеев // Азия и Африка сегодня. – 1981. – № 6. – С. 12–16.
6. Туманян Т. Г. О новых документах государственного департамента США (из собраний Библиотеки конгресса США) / Т. Г. Туманян // Петербургское востоковедение / под ред. И. А. Алимова. – СПб. : Центр «Петербургское востоковедение», 1994. – Вып. 6. – С. 661–665.
7. Степанова Н. В. Проблема курдов в Ираке / Надежда Васильевна Степанова // Этносы и конфессии на Востоке : конфликты и взаимодействие / под ред. А. В. Торкунова. – М. : Московский государственный институт международных отношений МИД РФ, 2005. – С. 168–219.
8. Мирский Г. И. Ирак в смутное время (1930–1941) / Георгий Ильич Мирский. – М. : Восточная литература, 1961. – 196 с.
9. Ислам : энциклопедический словарь / [ответств. ред. С. М. Прозоров]. – М. : Наука. ГРВЛ, 1991. — 315 с. : ил.
10. Степанова Н. В. Шиитская проблема в Ираке / Надежда Васильевна Степанова // Этносы и конфессии на Востоке : конфликты и взаимодействие / под ред. А. В. Торкунова. – М. : Московский государственный институт международных отношений МИД РФ, 2005. – С. 76–167.
11. Силин А. С. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века / А. С. Силин. – М. : Наука, 1971. – 254 с.
12. Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М. : Изд-во академии наук СССР, 1951. – 606 с.
13. Федоренко А. Ф. Ирак / А. Ф. Федоренко, П. М. Пак // Новейшая история арабских стран Азии / под ред. В. В. Наумкина. – М. : Наука, 1988. – С. 269–336.
14. Longrigg S. H. Iraq, 1900 to 1950 : A Political, Social, and Economic History. – London : Oxford University Press, 1953. – 416 p.
15. Шумов С. А. Ирак : история, народ, культура : Документальное историческое исследование / С. А. Шумов, А. Р. Андреев. – М. : Монолит-Евролинт-Традиция, 2002. – 232 с.

16. Валиахметова Г. Н. Иракская нефть в международной политике на Ближнем Востоке (1928 – 1941 годы). [Электронный ресурс] / Гульнара Ниловна Валиахметова. – режим доступа : http://www.hist.msu.ru/Journals/NNI/pdfs/Valiakhmetova_2009.pdf. – 13. 12. 2010.
17. Фурсенко А. А. Нефтяные войны (конец XIX – начало XX в.) / Александр Александрович Фурсенко. – Л. : «Наука», 1985. – 207 с.
18. Щевелев С. С. Палестина под мандатом Великобритании (1920 – 1948 гг.) / Сергей Стефанович Щевелев. – Симферополь : Таврия-Плюс, 1999. – 400 с.
19. Котлов Л. Н. Национально-освободительное восстание 1920 года в Ираке / Лев Николаевич Котлов. – М. : Издательство академии наук СССР, 1958. – 208 с.
20. Лазарев М.С. Сайкс - Пико договор 1916 / Михаил Семёнович Лазарев // Советская историческая энциклопедия. – Т. 12. – М. : «Советская энциклопедия», 1969. – 971 с.
21. Турция : рождение национального государства. 1918 – 1923 : по документам РГАСПИ / Федер. архив. служба России, Рос. гос. архив соц.-полит. истории, Ин-т стран Азии и Африки при МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т науч. информации по обществ. наукам РАН : [сост. Н. Б. Шувалова]. – М. : Гуманитарий, 2007. – 352 с.
22. Данциг Б.М. Мосульский вопрос / Борис Моисеевич Данциг // Советская историческая энциклопедия. – Т. 9. – М. : «Советская энциклопедия», 1966. – 999 с.
23. Системная история международных отношений в двух томах. Том первый : События 1918-1945 годов / под ред. Богатурова А. Д. – М. : Культурная революция, 2006. – 477, [1] с.
24. Котлов Л.Н. Иракское восстание 1920 / Лев Николаевич Котлов // Советская историческая энциклопедия. – Т. 6. – М. : «Советская энциклопедия», 1965. – 1022 с.
25. Сапронова М. А. Иракская конституция в прошлом и настоящем : из истории конституционного развития Ирака / Марина Анатольевна Сапронова. – М. : Институт Ближнего Востока, 2006. – 196 с.

Макаров Р. В. Создание королевства Ирак – результат частичной неудачи экспансионистских планов Великобритании (из опыта практического востоковедения внешнеполитического ведомства Украины) / Р. В. Макаров // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвыпуск «История Украины». – С. 72–89.

В работе рассматривается тема создания королевства Ирак в 1921 г. как следствия частичной неудачи экспансионистских устремлений Великобритании и отказа от начальных планов аннексии территории Месопотамии. А потом и полного отказа от прямого контроля над ней связанного с резким усилением национально-освободительного движения в стране, и заменой его на непрямую форму контроля путём создания зависимого государства.

Ключевые слова: Месопотамия, Великобритания, Ирак, нефть, мандат, арабы, курды, сунниты, шииты.

Makarov R. V. Kingdom Iraq creation – result of partial failure expansion plans of Great Britain (from experience practical East studying to foreign policy department of Ukraine) / R. V. Makarov // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 72–89.

In work the theme of creation of kingdom Iraq in 1921 as consequences of partial failure expansion aspirations of Great Britain and refusal of initial plans of annexation of territory of Mesopotamia is considered. And then and full refusal of direct control over it of the national-liberation movement connected with sharp strengthening in the country, and its replacement by the indirect form of control by creation of the dependent state.

Keywords: Mesopotamia, Great Britain, Iraq, oil, the mandate, Arabs, Kurds, Sunnis, Shiites.

Поступила в редакцию 01.02.2011 г.

СИНКРЕТИЧНА ІСТОРІЯ КРИМОЗНАВСТВА 20-Х РР. ХХ СТ.: СПРОБА НЕЗАІДЕОЛОГІЗОВАНОГО АНАЛІЗУ

Рец. на кн.: Севастьянов А. В. Десять лет на службе краеведения : Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / А. В. Севастьянов ; под ред. А. А. Непомнящего; Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – К. ; Симферополь, 2010. – 255 с.– (Серия «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 13).

Пинчук Ю. А.

Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины,

Почнемо з питання до читача: чи давно Ви, шановний, були у Криму? Чи не сняться Вам близнята Адалари чи пагорб Аю-Дагу? Чи не марите Ви іноді ароматами масандрівських підвалів? Чи не переборює Вас бажання кинути усе і тиждень-другий помандрувати незвіданими ще тропами та гірськими стежками? Звичайно, Крим – це унікальний та неповторний куточок, який завжди приваблював не лише відпочивальників, а й серйозних дослідників, які на базі своїх студій будували парадигми та концепції, створювали те, що сьогодні набуло назви «наукове кримознавство» та з повним правом претендує на звання самостійної гілки історико-краєзнавчих досліджень в Україні.

Як в кожному дослідницькому процесі, так і у кримознавців є свої передовики та піонери. Вже не перший рік усе наукове історичне співтовариство спостерігає за розвитком самобутньої книжкової серії «Биобиблиография кримознавства», якою опікується професор Андрій Непомнящий, що вже отримала всебічну підтримку та схвалення колег-істориків як в Україні так і за її межами.

Але життя не зупиняється – і от вже маємо тринадцятий (и не зважаймо на забобони!) випуск цієї авторитетної серії – монографію Олександра Севастьянова «Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932)». З обкладинки на нас «дивиться» печатка наукового товариства, що плідно працювало на краєзнавчій ниві продовж десяти достатньо буремних та революційно піднесених років. Що ж криється там, за печаткою?

Спочатку, знову таки для підкреслення духу епохи, читач побачить червоноармійця, який з форсажу вже звично закликає нас записатися у добровольці. Епіграф ще більше занурить в атмосферу часу коли «Кругом стеной бараньи перли лбы. Кругом стояли идиоты», і з одного боку зніковієш, а з іншого – зловиш себе на думці, що дуже багато ми про ті страшні часи ще не знаємо.

Але – до змісту. Автор пішов не новим, але вірним шляхом. Його книга – це класична збірка нарисів, що послідовно викладають діяльність Товариства у різні роки та мають у своєму змісті оцінку наукової спадщини членів організації з питань історії, археології та етнографії Криму. О. Севастьяновим проведений докладний аналіз праць попередників, зазначимо – аналіз критичний, але академічно обґрунтований і не образливий. Більше того, автор пропонує дискусію – нехай і нема такого

відкритого заклику, але сама можливість цього не відкидається, навіть заохочується. Тому можна тільки схвально зауважити на таку відверту позицію молодого вченого.

Коли ж мова заходить про Товариство, то бачимо, що автор дійсно не один рік опановував тему і робив це сумлінно. Адже якщо книжку візьме у руки спеціаліст з питань розвитку сільського господарства на Волині чи середньовічної гірничої індустрії десь у Татрах – то він знайде відповіді на всі питання щодо теми, зазначеної на обкладинці. Робота Російського товариства з вивчення Криму (РТВК) представлена в деяких аспектах майже щоденно, в деяких – зроблений дуже ретельний аналіз установчих документів Товариства, в деяких – читач почує справжню поліфонію різних джерел, що стали матеріалом для авторського аналізу О. Севастьянова.

Не меншу увагу автор приділив й безпосередньому внеску членів РТВК в загальний кримознавчий доробок. І виявляється, що і в 20-ті роки не було серед краєзнавців та істориків спокою та злагоди. Так як і зараз, критикували вони один одного, спростовували та не погоджувалися, «ламали списи» та «били горщики». Але ці дискусії були змістовні – тому що завдяки ним цілі пласти минулого Криму ставали надбанням наукового пошуку. І знову Арсеній Іванович Маркевич в притаманному йому тихому та навіть сором'язливому стилі спокійно доводив, що його колега Амет Озенбашли дещо прорахувався в своїх студіях про чисельність населення Криму у доросійські часи. Чи сперечання двох професорів – московського Іллі Бороздіна та сімферопольського Віктора Филоненка – щодо того, яким чином слід вивчати народи півострова: спочатку приділити увагу та віддати належне кримським татарам (за це агітував перший), чи все ж таки рівномірно та плюралістично вивчати усіх? Живі люди та жива історія – завдяки достатньо жвавому перу автора стають зрозумілими для читачів.

Окремо треба зупинитися на допоміжній частині книги. Це перелік членів Товариства. Встановити імена вдалося для більш ніж чотирьохсот дослідників, серед яких і академіки, й професура, і прості шкільні викладачі чи лікарі провінційних амбулаторій. Читаючи ці прізвища, ніби намагаєшся досягнути неосяжне та й нездійсненне – хто були ці люди, чому вони вирішили вивчати рідний (а для деяких і не рідний) край, що сколихнуло їх до участі в науковому Товаристві – явищі для радянської дійсності дещо незвичної? І сама собою спадає думка: не завжди люди керуються матеріальними мотивами чи виключно зиском, не завжди вони коливаються разом із «генеральною лінією», не завжди можна наказати чи встановити щось обов'язкове та догматичне. Десятиріччя, на яке припало існування РТВК, ще давало таку можливість для активних та небайдужих людей. Саме тому вдалося зробити вагомий внесок у окремі галузі кримознавства, саме тому вдалося створити дійсно унікальний для свого часу часопис, саме тому – вперше в історії кримознавства – Товариство стало розгалуженим та структурованим осередком розповсюдження культури та освіти. А значить, зусилля столичних «зірок» наукового «небосхилу» та пересічних ентузіастів не були марними. І нехай початок 30-х років минулого століття обдав радянську інтелігенцію зовсім іншими вітрами, тими що пахли попилом та мали звук затвору безжального нагану, а лозунгом моменту стало відоме «Не болтай!» (що закриває працю О. Севастьянова на зворотному форзаці), зусилля декількох попередніх плідних років дали свій багатий та якісний врожай. Доказ тому –

існування безлічі дійсно талановитих та ґрунтовних кримознавчих досліджень у сьогоденні, постійний пошук та розвиток вивчення благословенного краю, що дійсно якось призабув свою славу «ордену на грудях планети Земля». І, маємо надію, монографія О. Севастьянова, серед цього доробку буде помітною. А читачам знову поставимо питання: чи Ви не захотіли ще поїхати до Криму?

Пинчук Ю. А. Синкретическая история крымоведения 20-х гг. XX века: попытка незаидеологизованого анализа / Ю. А. Пинчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвыпуск «История Украины». – С. 90–92.

Проанализирована статья А. В. Севастьянова «Десять лет на службе краеведения : Российское общество по изучению Крыма (1922–1932)», опубликованная в серии «Биобиблиография крымоведения».

Ключевые слова: Севастьянов, Российское общество по изучению Крыма.

Pinchuk Y. A. Syncretic history of Crimean studies in 20-th of XX century: attempt of unbiased analyses / Y. A. Pinchuk // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 90–92.

Monograph published in the series of “Biobibliography of Crimean studies” was duely analyzed.

Keywords: Sevast’anov, Russian society of the study of Crimea.

Поступила в редакцию 01.02.2011 г.

УДК 930.9 (Р 477.22):371.97

ТРАДИЦИОННЫЕ ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ КАРАИМОВ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Прохоров Д.А.

В статье рассматривается история традиционных этноконфессиональных караимских учебных заведений, существовавших в Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: караимы, народное образование, мидраши, просветительство, Российская империя.

История этапов формирования и развития системы караимского народного образования в Российской империи в XIX – начале XX вв. нашла отражение в публикациях как дореволюционных авторов (И.И. Казаса, Д.М. Кокизова, С.С. Ельяшевича, А.И. Катыка), так и современных специалистов (В.Ю. Ганкевича, Н.В. Павленковой, Л.И. Редькиной, Д.З. Фельдмана и О.Б. Белого). Тем не менее, следует заметить, что некоторые из работ указанных авторов имеют ряд недостатков – например, в трудах Л.И. Редькиной, посвященных истории развития караимской этнопедагогики, автор допустила значительное число фактических неточностей, а также использовала устаревшие или же непроверенные сведения; кроме того, источниковая база ее публикаций крайне ограничена [1, с. 137, 138, 140; 2, с. 5, 10, 28, 26, 25]. В рамках указанной темы более детального рассмотрения заслуживает проблема существования в рамках российской государственной системы караимского народного образования учебных заведений караимов, созданных по этноконфессиональному признаку. В задачи настоящей статьи входит анализ состояния этих учреждений, учебные программы и литература, в них применявшиеся, а также ученический контингент и преподавательский состав.

Основой традиционной системы караимского народного образования был «мидраш» – начальная караимская школа (согласно данным, приведенным в «Еврейской энциклопедии», слово «мидраш» в переводе с иврита означает «изучать», «исследовать») [3, кол. 29]. Мидраш, как правило, существовал при караимском молитвенном доме «кенасе» (также необходимо отметить, что до конца XIX в. общеупотребимым среди караимов для обозначения молитвенного дома являлось слово «синагога»). В мидраш мальчики поступали в возрасте 5–6 лет; что же касается девочек, следует сказать, что практически до 70-х гг. XIX в. в караимских семьях они получали только домашнее воспитание. В этих начальных учебных заведениях, финансировавшихся на средства караимских общин, воспитанники обучались чтению на древнееврейском языке и переводу на караимский язык «Микра», или Пятикнижия. Первые полгода занятий в мидраше мальчики изучали «алеф-бет» (азбуку), потом еще год читали по буквам и слогам, с «остановками и напевом» (т.н. «симан-тартмак» – «тянуть звук»), и только на второй год они приступали собственно к чтению Пятикнижия – «по всем правилам, с остановками и напевом» [4, с. 66, 69; 5, с. 42–44; 6, с. 36]. Занятия обычно проходили следующим образом: один из учеников вслух читал какой-нибудь стих из

ТаНаХа¹ (т.е., Ветхого Завета в иудейской традиции), потом каждый по очереди переводил прочитанное на караимский язык. Таким способом учащиеся, страница за страницей, в течение трех лет переводили весь ТаНаХ.

В качестве учебных пособий для изучения такого предмета, как «караимское вероучение», преподавателями караимских школ использовались произведения, написанные средневековыми мыслителями. Обязательной для изучения в мидрашах являлась книга под названием «га-Мивгар» («Отбор»), авторство которой принадлежит караимскому автору XIII в. Аарону I бен-Иосифу Гарофе (1240–1320), написанная им в 1294 г. Труд этот представлял собой комментарий к Пятикнижию; для многих поколений караимских ученых он стал одним из главных источников по изучению религиозной философии, экзегетики и практического богословия. Аарон бен-Иосиф Гарофе излагал свои взгляды не в систематической форме, а в отдельных замечаниях, приводимых им в связи с различными отрывками Торы. «га-Мивгар» был напечатан в 1833 г. в Вильно (а в 1835 г. – переиздан в Евпатории), с прибавлением к нему комментария «Тират Кесеф» («Серебряный дворец») караимского автора Иосифа Соломона бен-Моисея Иерушалми (Иосифа бен-Шеломо Луцкого) (1771–1844). «га-Мивгар» являлся обязательным руководством при прохождении философского курса ТаНаХа в старших классах караимских школ, а комментарий на него, «Тират Кесеф», по словам караимского богослова Исаака Синани, отличался простотой и легкостью слога, и был вполне доступен для понимания учащимися [7, с. 259, 260; 8, с. 9].

Помимо «га-Мивгара» Аарона I б.-Иосифа Гарофе, для изучения основ караимской религии в мидрашах использовался труд «Аддерет Элиягу» («Плащ Илии») – «объяснение Моисеевых законов и ритуалов» караимского автора XV в. Элиягу Башиячи (над этим произведением, начатым в 1494 г., он работал в течение всей своей жизни, и называл его как «сочиненная мной книга о заповедях»). Некоторые разделы этого труда, изданного в Константинополе в 1531 г., и представляющего собой кодекс религиозных, богослужебных, гражданских и уголовных узаконений, остались неоконченными (продолжил это сочинение после смерти Э. Башиячи его ученик, видный караимский ученый и богослов Калев (Калев) бен-Элиягу бен-Иегуда Афендополо, живший в Византии в конце XV – начале XVI вв.). Следует сказать, что Э. Башиячи был сторонником учения известного средневекового философа и богослова Маймонида (Рамбама) – во многих своих суждениях Э. Башиячи придерживался талмудического направления, за что он неоднократно подвергался критике со стороны других караимских богословов [7, с. 150]. «Аддерет Элиягу» был переиздан в Евпатории в 1834 г.; в этом издании было добавлено две статьи, написанных корректором книги Давидом бен Мордехаем Ниссимом Мордковичем (Кокизовым) (1777–1855): «Йэмот Олам» («Дни Вселенной») и «Гелихот Олам» («Движения вселенной»). Д.М. Кокизов также внес исправления в устаревшие астрономические таблицы Э. Башиячи – для того, чтобы согласовать их со временем выхода в свет указанного издания и откорректировать главные религиозные даты караимов [9, с. 66, 67, 72]. В третий раз книга была переиздана в Одессе в 1870 г.

¹ ТаНаХ – в переводе с иврита «Библия». ТаНаХ – это сокращение, составленное из начальных букв названий трех составляющих его частей: Торы, или Пятикнижия («Закон»); Невиим, книги Пророков, и Кетувим – Агиографов (Писания).

Учащиеся мидрашей изучали богословский трактат «Эч-Хайим» («Древо жизни») Аарона II Никомидийского (ок. 1300–1369) – ученого, философа, юриста и литургического поэта. Из 114 глав, из которых состоит эта книга, первые 15 посвящены вопросу и доказательствам существования Бога. В следующих главах автор заочно полемизирует с другими выдающимися философами средневековья – Иегудой Гадасси, Маймонидам – на темы нравственности, бессмертия души, откровений пророков и пр. Эта книга, состоящая как из рационалистических, так и мистических доктрин, представляет собой пестрое смешение различных воззрений. Аарон II Никомидийский являлся приверженцем мутазилитской философской школы, основанной толкователями Корана, имевших значительное влияние как на караимских предшественников, так и на некоторых раввинских философов, предшественников Маймонида. Например, караимский теолог, вслед за представителями мутазилитской школы полагал, что все предметы в природе сотворены из тела и души; человеком же управляет душа, ниспосланная ему с небес [7, с. 130]. Заслуга Аарона II Никомидийского состояла в том, что он попытался дать научное обоснование религиозным догматам, «согласовать философию с откровением» [10, с. 5].

В мидрашах для прохождения курса древнееврейского языка и «караимского вероучения» дополнительно использовались произведения таких авторов, как бен-Зев («Месилат га-Лимуд»); сочинения немецкого гебраиста Соломона Паппенгейма («Arba Kosot», элегия 1790 г. о раввинизме – подражание «Жалобам, или Ночным думам» Эдварда Юнга (1683–1765), в которой поэт предаётся размышлению о суете мира и оплакивает скоротечность всего земного – и труд того же автора под названием «Ховот га-Левавот»); книги Абен-Каспи (например, учебник логики «Черор га-Кесеф»); а также труды анонима под названием «Меличат-Иешурун» и «Бехинат-Олам» [11, с. 59, 60].

Помимо богословских дисциплин, в начальных караимских школах преподавались такие общеобразовательные предметы, как арифметика и грамматика. Для изучения древнееврейского языка в мидрашах применялась пособие Х.Ц. Лернера «Систематическая грамматика древнееврейского языка» («More ha-Laschon», 1859 г.), составленная автором по методике еврейского ученого и педагога С. Пинскера, а также книга Мордехая бен Иосифа Султанского «Петях Тиква» («Врата надежды»), изданная в 1856 г. в Евпатории. Для прохождения курса грамматики в мидрашах использовались также произведения Маймонида [4, с. 68]. Кроме этого, иногда старшие ученики учили арабский язык и проходили курс элементарной астрономии.

В 1848 г. согласно сведений, приведенных в «Военно-статистическом обозрении Российской империи», в Таврической губернии проживало 3400 караимов; в городах действовало 15 караимских училищ (или, как их называли, *беш-чаммердраш* – иск. от иврит. «Бейт га-Мидраш»), в которых обучалось 470 чел. – по этому показателю караимы находились на втором месте после немцев-меннонитов, чьи колонии были созданы в Крыму после присоединения его к России [12, с. 104, 205]. Дислоцировались караимские училища следующим образом: в Евпатории их было 7 (8 преподавателей и 255 учащихся); в Чуфут-Кале – 1 (1 учитель, 80 учеников); в Феодосии – 1 (1 учитель, 45 учеников); в Перекопе – 1 (1 учитель, 35 учеников); в Бахчисарае – 1 (1 учитель, 30 учеников); в Симферополе – 1 (1 учитель, 4 ученика) и в Севастополе – 1

(1 учитель, 2 ученика) [12, с. 104, 205]. Информация о еще 2-х караимских училищах в документах, к сожалению, отсутствует. В Херсонской губернии в 40-х гг. XIX в. существовало три караимские общины (в Херсоне, Николаеве и Одессе), число членов которых составляло 484 муж. и жен. Мидрашей действовало также три: в Херсоне, Одессе и Николаеве (всего 5 учителей и 63 учащихся) [13, с. 97, 183]. В Виленской губернии, по данным Департамента Генерального штаба, в 1848 г. проживало 2745 караимов (1421 муж. и 1324 жен.); сведений о числе школ и училищ не сообщалось, однако при этом составителями «Обозрения» было отмечено, что местные караимы «находятся на весьма низкой степени образования» [14, с. 24, 30].

В 1861 г., по данным Таврического и Одесского караимского духовного правления (ТОКДП), в городах Российской империи проживало 6026 караимов мужского и женского пола, а в Таврической губернии их насчитывалось уже 4957 чел. [15, л. 87]. Всего в это время в системе караимского народного образования России функционировало уже 26 караимских «мидрашей» и молитвенных школ [16, л. 81]. По сведениям, собранным по распоряжению таврического губернатора, генерал-лейтенанта Г.В. Жуковского на территории Таврической губернии эти учреждения действовали в Армянском Базаре, Евпатории, Симферополе, Севастополе, Бердянске, Феодосии (всего 17 школ); кроме того, в этот список были также включены сведения по караимским общинам Николаева, Одессы, Елизаветграда, Трока и Луцка. Причем, если в Евпатории было 8 мидрашей, в которых числилось 210 учеников, то в Троках у местного газзана и частных лиц обучалось всего 25 чел.; училища не было вовсе [17, л. 54, 63, 64 об.]. В Севастополе в 1861 г. действовало 1 караимское училище, в котором обучалось 33 ученика; обязанности газзана и учителя исполнял Д. Асаба [18, л. 108 об.]. В Симферополе в двух училищах обучалось 40 чел.; в Феодосии – 60 чел. в 3-х училищах; в Армянском Базаре – 37 чел. в 2-х училищах [19, л. 6, 22 об., 43, 46]. Всего же в 17 мидрашах и 4 молитвенных школах Таврической губернии, существовавших при 6 караимских кенасах, обучалось 458 чел.; учительский контингент состоял из 20 педагогов [20, л. 81]. Оплата труда учителей производилась за счет средств местных караимских общин (в среднем, каждому преподавателю полагалось жалования от 300 до 600 руб. в год; иногда эта сумма доходила до 1200 руб.) [4, с. 70, 71]; кроме того, ежегодно на праздник Пурим (праздновавшийся 14-го и 15-го адара по караимскому календарю, т.е., в феврале-марте) ученики мидрашей должны были ходить от дома к дому, петь «агават-пурим», собирая деньги для своих учителей. Родители учащихся, в зависимости от своего социального статуса и материального положения, также должны были раз в год подносить учителю подарки за то, что он обучал их детей [21, с. 50].

Воспитанники, окончившие мидраш, получали (вместе с правом резать скот) соответствующее свидетельство и звание «эрби» (учитель, наставник – термин «эрби» является простонародным искажением ивритского термина «рабби», т.е., «учитель», «образованный человек», «господин» или «раввин», причем крымскими и польско-литовскими караимами он употреблялся крайне редко; более популярной была форма «рибби») [22, с. 47] для занятия учительской или духовной должности в караимских начальных школах. В свидетельстве, в частности, говорилось, что выпускник «по окончании курса наук <...> знает все правила и догматы по-караимски и удостоен зва-

ния ребы, почему дозволяется ему быть учителем, обучать детей грамоте, Закону Божьему по-караимски». Документ заверялся подписями гахама и двух газзанов, являвшихся членами духовного правления, а также скреплялся печатью ТОКДП [23, л. 2].

Однако в караимских мидрашах постановка учебного процесса оставляла желать лучшего с точки зрения организации. Во-первых, не существовало никаких определенных правил и программ преподавания – дети обучались дисциплинам по плану, составленному для них учителем; объем учебного материала утверждался в ТОКДП персонально для каждого учебного заведения. Все ученики четырех отделений мидраша, число которых в классе достигало 60–70 человек, размещались в одном тесном помещении, где иногда не было даже мебели; занятия проводились учителем одновременно для всех учащихся, без разделения детей на возрастные группы и без учета уровня их подготовки [24, с. 60, 61]. Каждому воспитаннику учитель мог уделить лишь несколько минут в день. Занятия продолжались с 8 утра и до полудня, а затем – с 2-х часов дня и до вечера [4, с. 66]. Отсутствие оптимальной методики преподавания приводило к тому, что младшие ученики («нонтуки» – новички, «дардаки» – «азбучники» и «тефсирники» (т.е., переводящие «Святое Писание») обучались под присмотром старших учеников («кальфа», или «мониторов»), разумеется, не владевших ни дидактическими приемами, ни необходимым педагогическим опытом. Как правило, учащиеся переводили тексты ТаНаХа, но при этом им не давали ни грамматических, ни лексических, ни исторических комментариев и ничего не объясняли; дети изучали священные тексты «без знания грамматики, языка и не понимая часто даже смысла переводимого»; перевод осуществлялся механически, путем «зубрежки» [4, с. 69]. «Здесь не было места никакой другой науке, ни истории, ни географии, ни математике, ни даже четырем действиям арифметики, столь необходимой в практической жизни», – замечал И.И. Казас [24, с. 62]. После штудирования книг Ветхого Завета начиналось преподавание грамматики, однако велось оно без какой-либо системы и исключительно на древнееврейском языке. Завершалось образование в мидраше чтением трактатов «га-Мивгар», «Аддерет Элиягу» и «Эч-Хайим». Экзамен для выпускника был скорее профанацией, чем серьезным испытанием – по свидетельству окончивших мидраш, задававшиеся газзаном вопросы были заранее известны ученику, и касались, в основном, теологических трактовок, связанных с заклинанием животных, их «чистоты», орудий самого заклинания и т.п. [24, с. 64].

Таким образом, несовершенная методика преподавания, механическое заучивание учащимися пройденного материала, «схоластика и буквоедство», которые навязывались воспитанникам, а также довольно длительный период обучения (до 10 лет) во многом осложняли ход учебного процесса в этих учреждениях. Кроме того, современники отмечали, что в мидрашах нередки были случаи применения телесных наказаний (пощечины, палочные удары) в отношении провинившихся учеников [24, с. 63; 25, с. 40]. Особенно жестоким наказанием для учеников была т.н. «фаланха» – учитель брал две палки, связывал их между собой веревкой таким образом, чтобы одна из палок оставалась подвижной. Ноги провинившегося засовывали между этими палками, а два старших ученика (помощника учителя) сильно растягивали веревки в разные стороны, при этом ноги экзекулируемого оказывались сжатыми между палками. Затем «педагог»-инквизитор наносил удары кизиловым прутом или тростью по телу лежащего ре-

бенка. Фаланха применялась обычно в двух видах: в первом случае ребенка подвешивали на блоке с закрученными назад руками. Во втором случае жертва висела головою вниз, привязанная за ноги. Учитель приказывал кому-нибудь из учеников бить провинившегося по пяткам. Процедура происходила на глазах у всех детей, для которых, по мнению учителя, это должно было послужить наглядным стимулом для продолжения «учения» [26, с. 32, 33].

Еще одним жестоким методом воспитания в караимских мидрашах и крымскотатарских этноконфессиональных школах («мектебе» и «медресе») был т.н. «тилбруч». Этот вид издевательств над детьми заключался в том, что неправильно произносившему фразы ученику двумя серебряными монетами прижимали язык и сильно его скручивали – делалось это учителем якобы для того, чтобы исправить провинившемуся мидрашнику произношение. За малозначительные проступки ученика могли поставить на колени на час или два, предварительно подложив под них острые камни [27]. Особенно суровым нравом, по воспоминаниям окончивших караимские школы, отличался учитель Шаббетай Маркович Тиро (1861–1939), оставивший о себе «печальную память своим жестоким обращением с учениками мидраша и беспощадным избиением их, особенно в первые годы своего учительства» [10, с. 187; 28, л. 1–3¹].

Как правило, в мидрашах воспитанники получали только самые необходимые знания. В том случае, если родители ученика имели средства для продолжения обучения, и если «мальчик обладал способностями к остальным наукам», то его определяли к частному преподавателю, где ребенок смог обучался грамматике древнееврейского языка, знакомился с богословскими сочинениями караимских авторов [21, с. 49]. Поэтому, помимо мидрашей, в системе традиционного караимского народного образования существовали также частные школы или классы, которые содержались на средства представителей караимской интеллектуальной элиты и возглавлялись богословами и духовенством. Кроме того, были организованы т.н. «высшие богословские школы» – одна из них действовала в начале XIX в. в Евпатории и принадлежала известному караимскому просветителю Аврааму «Абен-Яшару» Луцкому (1789–1855), знавшему, по словам современников, наизусть весь ТаНаХ, владевшему древнееврейским, арабским, греческим, итальянским, испанским, русским, турецким и другими языками [2, с. 68]. Школа считалась в то время одним из лучших учебных заведений подобного уровня – современники даже называли ее «караимскими Афинами», или «караимской академией» [29, с. 127; 30, с. 6].

Учениками А.И. Луцкого были, в основном, дети из зажиточных караимских семей. Но он не отказывал в приеме в школу и малообеспеченным мальчикам, «если подмечал в них охоту к учению и дарование». Таких воспитанников А.И. Луцкий обучал безвозмездно. Впоследствии, по просьбе влиятельных членов евпаторийской караимской общины, А.И. Луцкий прекратил прием платных учеников и стал готовить будущих преподавателей богословия и древнееврейской литературы из числа бедных юношей [4, с. 66]. Знаток теологической литературы и авторитетный лингвист, А.И. Луцкий подготовил в стенах своей школы немало выпускников, ставших впоследствии известными педагогами, поэтами и общественными деятелями. Среди окончивших школу А.И. Луцкого в разное время были: И.И. Казас, Ю.И. Савускан, С.И. Крым, М.И. Крым, Д.И. Джигит, И. Рофе, Ю.С. Узун, Г.М. Гелелович, И.И. Эрак и др. Следует также от-

метить, что преподавательской деятельностью занимался известный коллекционер караимских древностей А.С. Фиркович [31, с. 73]; частными уроками практиковали такие представители караимского просвещения, как С.И. Гумуш, С.Х. Дубинский, А.М. Ефет, А.С. Кефели, А.Я. Кокей, М.Д. Кокизов, С.А. Прик и др. [10, с. 38, 43, 66, 106, 110, 170].

Однако, несмотря на прогрессивность для своего времени учебных заведений, подобных школе А.И. Луцкого, необходимо подчеркнуть, что в целом постановка учебного дела в традиционной этноконфессиональной системе караимского народного образования не позволяла караимской молодежи получать современное образование европейского уровня и осложняла ее адаптацию в условиях изменявшейся социальной обстановки в стране.

Вскоре система караимского народного образования претерпела существенные изменения. Это произошло в результате проведения целого ряда мероприятий, инициированных российским правительством, которые были направлены на централизацию системы народного образования «инородцев», населявших «национальные» регионы империи. Результатом реформы должно было стать, по замыслу властей, повсеместное и планомерное вовлечение национальных меньшинств в российское языковое и культурное пространство.

Список литературы

1. Редькіна Л.І. Становлення системи початкової світської і духовно-релігійної освіти караїмів Криму наприкінці ХІХ – початку ХХ століття // Наукові праці Миколаївського держ. гуманітарного університету ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2002. – Т. 20, вип. 7. – С. 135–140.
2. Редькіна Л.І. Етнопедагогічні традиції виховання підростаючого покоління у караїмів Криму. Автореф. дис... докт. пед. наук за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Інститут педагогіки АПН України. – Київ, 2003.
3. Зельцер Д.] Мидраш // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – СПб.: тип. Акц. общ-ва Брокгауз и Ефрон, б.г. – Т. ХІ. – кол. 29–49.
4. Дуван Я.В. Мои детские и юношеские годы (Автобиография) // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 7. – С. 64–72.
5. Катък А.И. Записки караимского школьника // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 5/6. – С. 34–45.
6. Павленкова Н.В. Караимские учебные заведения в Евпатории (ХІХ – начало ХХ вв.) // Известия Крымского респ. краеведческого музея. – 2000. – № 15. – С. 35–38.
7. Синани И.И. История возникновения и развития караимизма: По Пинскеру и другим источникам. – Ч. 2 : Краткая история литературной деятельности караимских писателей. – СПб., 1889.
8. Фиркович А.С. Авне Зиккарон, Сборник надгробных надписей на Крымском полуострове, собранных ученым караимом Авраамом Фирковичем (перевод А. Кагыка) // Известия Караимского духовного правления. – 1918. – № 2. – С. 4–11.
9. Кефели А. О становлении глобальной караимской ученой мысли в регионах современных Западной Украины и Литвы // Караїми Галича: історія і культура : мат-ли міжнар. наук. конф. (Галич, 6–9 вересня 2002). – Львів; Галич, 2002. – С. 65–75.
10. Ельяшевич Б.С. Караимский биографический словарь (от конца ХVІІІ века до 1960 г.) // Караимы : мат-лы к сер. «Народы и культуры» / под ред. М.Н. Губогло, А.И. Кузнецова, Л.И. Миссоновой. – М., 1993. – Вып. ХІV, кн. 2.
11. [Пигит С.Ш.] Дни минувшие... : из воспоминаний С. Ш. Пигита [пер. с древнеевр. И. Круглевич] // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 8/9. – С. 58–64.
12. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального штаба. – Т. 11, ч. 2 : Таврическая губерния. – СПб., 1849.

13. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального штаба. – Т. 11, ч. 1 : Херсонская губерния. – СПб., 1849.
14. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального штаба. – Т. 11, ч. 2 : Виленская губерния. – СПб., 1848.
15. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 87.
16. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 81.
17. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 54, 63, 64 об.
18. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 108. – Л. 108 об.
19. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 6, 22 об., 43, 46.
20. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 81.
21. [Пигит С.Ш.] Дни минувшие... : из воспоминаний С. Ш. Пигита [пер. с древнеевр. И. Круглевич] // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 7. – С. 43–51.
22. Кизилов М. Ильяш Караимович и Тимофей Хмельницкий: кровная месть, которой не было // Karadeniz Arařtırmaları. – Cilt: 6, Sayı: 22, Yaz 2009. – S. 43–74.
23. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 219. – Л. 2.
24. N.N. [Казас И.И.] Общие заметки о караимах // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 3/4. – С. 37–72.
25. Катык А.И. Учитель // Караимская жизнь. – 1912. – Кн. 8/9. – С. 38–57.
26. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века). – Симферополь, 1998.
27. -ов. Диковинная школьная система в медресе и мектебе // Салгир. – 1897. – № 45. – 13 апр.
28. Бобович Б.Б. Кенасса. Джемаат и Гахам (рукопись). – Архив Международного института крымских караимов. Слипери-Рок, США. – Л. 1–3.
29. Ельяшевич Б.С. Выдающиеся деятели караимского народа // Караимы : мат-лы к сер. «Народы и культуры» ; под ред. И.С. Бабаджан, М.Н. Губогло, Л.И. Миссоновой. – М., 1993. – Вып. XIV, кн. 1.
30. Чадук-бен-Шимон [Раецкий С.С.] Учитель народа // Караимская жизнь. – 1912. – Кн. 8/9. – С. 5–9.
31. Вихнович В.Л. Караим Авраам Фиркович: Еврейские рукописи. История. Путешествия. – СПб. : Петербургское востоковедение, 1997.

Прохоров Д.А. Традиційні етноконфесійні учбові заклади караїмів в Російській імперії в XIX – на початку XX ст. / Д.А. Прохоров // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 93–100.

У статті розглядається історія традиційних етноконфесійних караїмських учбових закладів, що існували в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: караїми, народна освіта, мідраші, просвітництво, Російська імперія.

Prokhorov D.A. Traditional Karaite's educational establishments in the Russian empire in the Nineteenth and Early Twentieth Century / D.A. Prokhorov // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 93–100.

The article discusses the history of the Karaite's traditional educational establishments in the Russian empire in Nineteenth and Early Twentieth Century.

Key words: Karaites, people's education, Karaite's traditional educational establishments “midrash”, Russian empire.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК: 94 (560) "191/192"

ПРИНЦИП НАЦИОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНИТЕТА В КОНСТИТУЦИИ УКРАИНЫ И ПЕРВОЙ КОНСТИТУЦИИ ТУРЦИИ (1921 г.)

Разумихина Н.Н.

*Таврический национальный университет им. В.И.Вернадского, Симферополь, Украина
e-mail:razumikh@yahoo.com*

В статье раскрывается понятие принципа национального суверенитета относительно применения данного в конституциях двух стран, а также причины, приведшие к необходимости закрепления этого понятия в официальных документах и последующие исторические события.

Ключевые слова: кемализм, принцип национального суверенитета, Мустафа Кемаль Ататюрк, Турция, Антанга, отмена султаната.

Национальный суверенитет уже со времен Французской революции прочно входит в число основополагающих демократических принципов и прав. Бурное развитие производства и его интернационализация, связанные с перекройкой государственных границ и созданием колониальных империй, с закабалением одних наций другими, с непрекращающейся миграцией населения и перемешиванием наций и народностей, а также развитие национального самосознания и национальных движений ставят проблему развития наций, межнациональных отношений и утверждения суверенитета нации на одно из первых мест. XX век обострил эту проблематику: две мировые войны, Октябрьская революция и провозглашенное ею право наций на самоопределение, вплоть до отделения и создания самостоятельных государств, а также распад колониальных империй в середине и конце XX века еще больше драматизировали эту проблематику, сделали ее осью многих международных конфликтов и предметом многочисленных международных переговоров.

В первую очередь для большего понимания предмета исследования обратимся к словарю общественных наук. Итак, национальный суверенитет - совокупность прав нации (народа) на свободу выбора социального и политического строя, на территориальную целостность, экономическую независимость и т.д. [17].

Относительно принципа национального суверенитета в Украине, он впервые был озвучен в Конституции Ф. Орлика («Пакты и конституции законов и вольностей Войска Запорожского»). Данная Конституция предусматривала установление национального суверенитета и определение границ Украинского государства, обеспечение демократических прав человека, признание непоколебимости 3-х составных частей правового общества – единства и взаимодействия законодательной власти, исполнительной власти и строго подотчетной и контролируемой судебной власти.

В наше время важной исторической вехой стало проведение референдума за государственную независимость 1 декабря 1991 года. Итоги голосования засвидетельствовали всему миру, что, несмотря на, жесткое и последовательное искоре-

нение национального самосознания украинского народа, идея государственности неуничтожима.

24 августа и 1 декабря 1991 года вошли в историю Украины как даты окончательного решения вопроса об украинской государственности: Украина стала суверенным государством, что впоследствии было засвидетельствовано принятием Конституции Украины в 1996 году.

Конституция Украины определяет приоритет общечеловеческих ценностей, закрепляет принципы социальной справедливости, демонстрирует приверженность Украины общепринятым нормам международного права.

Однако, не менее интересен процесс принятия первой Конституции Турции 1921 года, в которой столь же открыто как в Конституции Ф. Орлика оглашался принцип национального суверенитета.

Для начала обратимся к историческим фактам, приведшим турецкое общество к необходимости принятия Конституции.

После подписания Севрского мирного договора, Турция подлежала практически полному разоружению, восстанавливала отменённый младотурками капитуляционный режим и финансовый контроль со стороны держав Антанты. Для финансового контроля создавалась особая союзная комиссия, которая распоряжалась как доходами, так и расходами Турции. Значительно сокращалась численность армии и жандармерии Турецкой Республики. Войска находились под контролем союзной военной комиссии. Фактически при ратификации данного договора Турция прекращала свое существование как государство [15].

Этот договор сформировал впоследствии в умонастроении турецких националистов так называемый «севрский синдром», ставший, можно сказать, частью национальной идеологии, в итоге он придал на долгие годы этой идеологии ожесточённость в отношении к меньшинствам в стране, к проблемам сепаратизма, целостности Турции [9, с.132].

Однако на тот момент, подписание Севрского мирного договора подвигло Грецию на весьма решительное наступление вглубь Анатолии. Вступивший на греческий престол король Константин, поддерживаемый британским правительством, выдвинул идею создания Великой Греции "на трупе Турции". Константин стал во главе греческой экспедиционной армии, которая активно продолжила своё наступление [10, с. 248].

Кемаль осознал, что надо было создать из его ополчения регулярную армию. Он выказал большой организаторский талант созданием новой «Национальной Анатолийской армии» из обломков старой турецкой армии, у него было около 5000 офицеров старой турецкой армии, среди которых выделялись генерал Исмет-паша, Али Фуад-паша, Кязим Карабекир.

Но даже и регулярная армия Кемалья вначале не представляла собой настоящего войска. Она насчитывала около 25 000 бойцов, была плохо снаряжена и почти не имела артиллерии. С точки зрения западных специалистов такая армия не могла считаться серьезным противником. Но она была воодушевлена идеей, каждый солдат знал, что он сражается за существование своей родины. [16, с.36].

Оккупация Стамбула 16 марта 1920 года и разгон османского парламента были по существу объявлением войны Анатолии. Национальные организации приняли вызов - представительный комитет решает создать новую верховную власть. Это был перелом и в политической стратегии Кемалья по отношению к Стамбулу. Прежде, производя нажим на стамбульское правительство, Кемаль в сущности не нарушал действующих законов. Фактическое неповиновение султану он облек в юридически безукоризненную форму отставки из армии, а борьбу против Дамада Фериды-паши – в форму верноподданнической петиции. Даже «общества защиты прав» были зарегистрированы с соблюдением должной процедуры в вилайетских управлениях. Лишь теперь, после оккупации Стамбула империалистами, Кемаль делает первый по-настоящему революционный шаг: созывает в Анкаре Великое национальное собрание в Турции – новый, не предусмотренный османской конституцией полномочный меджлис, и предлагает вручить ему бразды управления страной [11, с. 14–15].

В первых же своих выступлениях Кемаль, сделав подробный обзор событий за время, прошедшее со дня подписания Мудросского перемирия, выдвинул перед депутатами тезис, которому он и тогда и позднее придавал наибольшее значение, тезис о национальном суверенитете. Нация, говорил он, стала хозяином своего суверенитета и не отдаст его никому. Исполнителем воли нации является Великое национальное собрание, в котором сосредоточена и законодательная и исполнительная власть [3, с. 87].

Активные военные действия продолжались до осени 1921 года, освободив центральную Анатолию, ВНСТ принялось за внутреннее реформирование существовавших ранее принципов государственности, хотя много противоречий существовало внутри Национального собрания и что самое опасное по отношению к стамбульскому режиму. Двоевластие было опасно хотя бы потому, что вскоре предстояло начать переговоры по мирному договору - 20 ноября 1922 года открылась Лозаннская конференция [1, с. 246–247].

Принятый ВНСТ по инициативе Мустафы Кемалья и его группы 20 января 1921 года закон «Об основных организациях» считается первой конституцией, принятой новой, зарождавшейся властью.

Первая конституция была достаточно краткой и содержала всего 23 статьи. В опубликованном тексте содержал следующие статьи:

Статья 1. Верховная власть, безусловно, принадлежит нации. Способ управления опирается на основу действительного и непосредственного уважения прав народа.

Статья 2. Законодательные права и компетенция их объявления сосредоточены в единственном действительном представителе нации, в Великом Национальном Собрании.

Статья 3. Турецкое государство управляется Великим Национальным Собранием и правительство его носит название "Правительство Национального Собрания".

Статья 4. Великое Национальное собрание составляется из членов, выбранных населением вилайетов.

Ст. 5. Выборы Великого Национального Собрания будут происходить один раз в два года. Полномочия выбранных членов продолжаются тоже в течение двух лет. Депутаты могут быть избираемы при следующих выборах. Старый состав Великого Национального Собрания продолжает работу до прибытия нового состава. В случае, если нет возможности произвести новые выборы, полномочия собрания продолжаются еще на один год. Член Великого Национального «Собрания является не только представителем вилайета, избравшего его, но и представителем всей нации.

Ст. 6. Пленум Великого Национального Собрания собирается в начале ноября без приглашения.

Ст. 7. Права, как осуществление религиозных законов, отмена и исправление общих законоположений, утверждение договоров и мира, объявление обороны принадлежат Великому Национальному Собранию. При выработке и развитии законов и положений будут положены в основу: дружеские взаимоотношения между людьми, соответствие их с потребностями момента, уважение к законам, выработанным согласно принципам Ислама, правам и обычаям народа. Обязанности и ответственность Совета Комиссаров регламентируется особым законом.

Ст. 8. Великое Национальное Собрание управляет государством посредством выборных им согласно специальному закону представителей (комиссаров). Для пользы дела и по мере надобности Собрание будет заменять комиссаров другими лицами.

Ст. 9. Председатель, избранный Пленумом Великого Национального Собрания, является Председателем Великого Национального Собрания по окончании срока его (собрания) полномочий. Председатель правомочен подписывать от имени Собрания и утверждать постановления Совета Комиссаров. Комиссары из своей среды выбирают председателя Совета Комиссаров, однако председатель Великого Национального Собрания является в то же время и председателем Совета Комиссаров [13].

Также есть отдельная статья, которая регулирует вступление данного документа в силу:

«Настоящий закон входит в силу со дня его издания. Однако ввиду решения на заседании от 5-го сентября 1336 года, на основании первых статей утвержденного в данный момент закона, не распускать первый созыв Великого Национального Собрания до достижения поставленных им задач, статьи 4, 5 и 6 этого закона об основных организациях будут приведены в исполнение только после новых выборов Собрания, которые произойдут, когда настоящий состав Великого Национального Собрания большинством голосов признает намеченные цели достигнутыми» [13].

Относительно первой статьи о суверенитете нации возникло достаточно много споров. В ответ на попытки оспорить это положение Кемаль энергично заявил: «Нация приобрела суверенитет. И она его приобрела путем восстания. Приобретенный суверенитет, ни по какой причине и никоим образом не отдается обратно и не доверяется никому другому. Чтобы отобрать суверенитет, нужно применить те же средства, какие были употреблены при его обретении» [8, с. 136-138].

В сфере идеологии Мустафа Кемаль особое значение придавал тогда принципу народности - он стал одним из основных, наряду с принципами национализма и национального суверенитета. Он указывал, что подлинный характер нового национального бытия состоит в принципах народности и народного правительства. Надо довести до сознания каждого, говорил он, что власть передается народу, который становится, таким образом, хозяином своей судьбы [6, с. 66–67].

Национальный суверенитет, ничем и никем не ограниченный, сосредоточенный целиком и полностью в меджлисе, - вот основа почти каждой речи Кемалья в этот период.

«Меджлис, и только меджлис, - говорил Кемаль, - осуществляет основные права. Установление ограничений не является ни задачей, ни прерогативой вашего высокого собрания» [12, с. 87–89].

Вторая статья подчеркивала, что "законодательные права и компетенция их объявления сосредоточены в единственном действительном представителе нации, в Великом Национальном собрании".

Однако данная Конституция не включала каких-либо упоминаний о судебной системе и правах и обязанностях граждан, это было обусловлено существующей необходимостью укрепления власти [2, с. 156].

Закон оставался пока единственным основным законом новой Турции, альтернативой османской конституции и играл важную роль в становлении новой Турции.

После ратификации Конституция 1921 года стала основным законом страны на три года, до принятия Турецкой Конституции 1924 года.

Конституция 1921 года служила также законным основанием для ведения Турецкой войны за независимость (1919–1923) и противоречила принципам подписанного представителями Османской империи в 1919 году Севрского договора, по которому большая часть территории Османской империи была оккупирована странами Антанты, победившими в Первой мировой войне [2, с. 158].

Формально закон «Об основных организациях» не отменял, а лишь «дополнял» старую конституцию (то есть «конституцию Мидхат - паши» 1876 года с поправками 1909 года), но на деле он не оставлял монарху никакого места в управлении страной.

Вот что говорил М. Кемаль в своей речи от 1 ноября 1921 года: «Что же касается халифата, связывающего духовно мусульман всего мира, мы глубоко уважаем это священное учреждение, которое останется руководителем духовной жизни мусульман, но оно, как священное, не должно заниматься светскими делами» [5, с. 355].

Исходя из этого, можно сделать вывод, что Великое Национальное собрание окончательно закрепляет за собой светскую власть, отбирая таковую у султана и, таким образом оставляя последнего только халифом мусульман, то есть духовным лидером по примеру папы римского, хотя Кемаль и его соратники дипломатично не говорят об этом открыто.

Рассматривая данную ситуацию, оставалась возможность восстановления власти Султана в рамках Конституционной монархии по примеру Французской Конституции 1791 года. Несмотря на это, этот сценарий был отброшен ввиду необхо-

димости укрепления власти из-за ведения Турецкой войны за независимость и объявлении Турции Республикой.

Так в 1922 году Рефет-паша на своем выступлении в Стамбульском университете заявляет, что «... нация спасена не одним человеком, а идеей о национальном суверенитете. Султанат – это вся нация, нам нужна не монархия, не республика, а правительство, отстаивающее национальный суверенитет, и халифат, освобожденный от властных полномочий...» [3, с. 648–649].

Данная идея ликвидации султаната уже была озвучена ранее М. В. Фрунзе, главой чрезвычайной миссии СССР в Анкаре: «Для турок султан не более важен, чем прошлогодний снег. Это касается не нынешнего султана Мехмеда VI, а самой идеи султаната. За три года страна научилась жить без него и убедилась, что в его отсутствие мир не рухнул» [7, с. 211–212].

Однако воплощение этой идеи в жизнь требовала терпения и умения выжидать, ведь максимально безболезненным способом было разделение султана и халифата. Такой удобный момент представился перед началом Лозаннской мирной конференции. 29 октября великий визир телеграфирует Мустафе Кемалю, предлагая направить на мирную конференцию одну общую делегацию, состоящую из представителей Стамбула и Анкары [11, с. 18–20].

30 октября 1922 года на заседании ВНСТ было внесено предложение о привлечении к судебной ответственности членов султанского правительства за государственную измену и о ликвидации султаната. Это предложение обсуждалось одновременно на заседаниях трех комиссий - конституционной, юридической и шариатской. Реакционные депутаты, особенно представители духовенства, выступили против ликвидации султаната, утверждая, что отделение светской власти от духовной является покушением на основы религии. Мустафа Кемаль опроверг эти утверждения клерикалов, однако на объединённом заседании трёх комиссий под председательством ходжи Мюффрид-эфенди реакционеры одержали победу: большинством голосов законопроект об отделении султаната от халифата был отвергнут. После этого Мустафа Кемаль обратился к более убедительным аргументам и одержал победу.

Судьба законопроекта была решена, 1 ноября 1922 года ВНСТ приняло закон об отделении султаната от халифата, о ликвидации султаната с передачей ВНСТ всей полноты власти в стране, а также об избрании нового халифа из представителей Османской династии [4, с. 99–100].

Султан Мехмед VI Вахидеддин по совету союзных комиссаров вынужден был бежать из дворца в больничной карете на английский военный корабль. 17 ноября 1922 года Рефет-паша отправляет в Анкару следующую телеграмму: «Этой ночью Вахидеддин исчез из дворца. Я направил во дворец начальника полиции и командующего войсками Стамбула, чтобы уточнить ситуацию... Имею честь Вам передать также письмо и заявление генерала Харингтона».

«Мы официально заявляем, – пишет Харрингтон, - что Его Императорское Величество по причине опасностей, угрожающих в настоящее время его жизни и свободе, попросил британской защиты как халиф всех мусульман; одновременно Его Императорское Величество решил покинуть Константинополь. Его желание исполнено этим утром...» [7, с. 217].

Бывший султан прибыл на Мальту и до самой смерти в Сан-Ремо 15 марта 1926 года называл себя халифом всего мусульманского мира.

Это была историческая победа над феодальной реакцией. Кемаль публично утверждал, что объективно события уже привели народ к пониманию необходимости низложения султаната. Но теперь надо идти дальше, превращать Турцию в современную страну и двигаться в ногу с цивилизацией [14, с. 70].

Вместе с ликвидацией султаната прекратилось существование султанского правительства, кончилось двоевластие. 4 ноября 1922 года в отставку вместе со всем своим кабинетом ушёл великий везир Ахмед Тевфик-паша, который доставил атрибуты своей власти Мехмеду VI Вахидеддину в Йылдыз.

Через день после отъезда Мехмеда VI Вахидеддина ВНСТ формально лишило его сана халифа, указав в соответствующей фетве, что «он перешёл на сторону противника, сражавшегося с защитниками веры, посеял семена братоубийственной резни, отдался под защиту иностранной державы и дезертировал из столицы халифата, укрывшись на борту английского корабля» [16, с. 47].

Пост халифа через третье лицо предложили кузену Мехмеда VI Вахидеддина, наследному принцу Абдул Меджиду, сыну султана Абдул Азиза от его первой жены и одновременно старшему из всех оставшихся в живых представителей Османов по мужской линии. Он принял этот титул, и 19 ноября 1922 года Мустафа Кемаль-паша телеграммой известил его об избрании халифом.

Сохранение халифата было кратковременной уступкой феодально-клерикальным кругам, принадлежавшим в межджисе ко «второй группе защиты прав» и сохранявшим немалое влияние в стране. Её поддерживала и так называемая «генеральская оппозиция» во главе с Рауф-беем. Надо учитывать также, что в Стамбуле возобновила свою деятельность организация «Единение и прогресс». Реакционные стамбульские газеты, которыми руководили младотурки, вели активную пропаганду в пользу халифа.

Теперь уже вопрос о необходимости пересмотра Севрского договора ни у кого не вызывал сомнений.

Список литературы

1. Mango A. Ataturk. / A. Mango. – London, 2001. – 380 p.
2. Turkiye Cumhuriyeti tarihi. Ankara, 2002. – Cilt 1. – 365 s.
3. Kemal Ataturk. Nutuk. / Kemal Ataturk – Istanbul : Milli Egitim Basimevi, 1963. – Cilt 1. – 898 s.
4. Turk Anayasa Metinleri, 1839–1980. Seref Gozubu – yuk ve Suna Kili. Ankara, 1982. – haski 2.
5. Вопрос об отнятии светской власти у султана // Новый Восток. – 1922. – №1. – С. 354–355
6. Данилов В. И. Турция 20–30-ых годов: Путь демократии / В. И. Данилов // Восток. – 1997. – №2. – С. 63–65
7. Жевахов А. Ататюрк. / А. Жевахов – М. : Молодая гвардия, 2008. – 350 с.
8. Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления / Пер. с тур. ред. и вступ. ст. А. Ф. Миллера / М. Кемаль Ататюрк – М. : Прогресс, 1966. – 439 с.
9. Киреев Н.Г. История Турции ХХI век / Н.Г. Киреев; Институт востоковедения РАН. – М. : Крафт+, 2007. – 608 с.
10. Корсун Н. Г. Греко-турецкая война 1919–1922 / Н. Г. Корсун. – М : Наука, 1940. – 269 с.
11. Миллер А. Ф. Актуальные проблемы новой и новейшей истории Турции / А.Ф. Миллер. – М. : Наука, 1983. – 289 с.

12. Кемаль М. Путь новой Турции. Т. 1: Первые шаги национального движения 1919 года / М. Кемаль. – [Б.м.] : Госиздат ; Литиздат, 1929. – 480 с.
13. РГАСПИ, ф. 544, оп. 3, д. 117, л. 98.
14. Розалиев Ю. Н. Мустафа Кемаль Ататюрк / Ю. Н. Розалиев // Вопросы истории. – 1995. – №8. – С. 73–76
15. Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. – Москва, 1927. – 240 с.
16. Шталь А. В. Малые войны 1920–1930-х годов / А. В. Шталь. – М. : АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 544 с.
17. www.glossary.ru. – проверено 11.03.2011.

Разуміхіна Н. Н. Принцип національного суверенітету в Конституції України та першої Конституції Турції (1921 р.) / Н.Н. Разуміхіна // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 101–108.

У статті розкривається поняття принципу національного суверенітету відносно застосування даного в конституціях двох країн, а також причини, що привели до необхідності закріплення цього поняття в офіційних документах і наступні історичні події.

Ключові слова: кемалізм, принцип національного суверенітету, Мустафа Кемаль Ататюрк, Турція, Антанта, відміна султаната.

Razumikhina N. N. The Principle of The National Sovereignty in the Constitution of Ukraine and in the First Constitution of Turkey (1921) / N. N. Razumikhina // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 101–108.

In article the concept of a principle of the national sovereignty concerning application given in constitutions of two countries, and also the reasons which have led to necessity of fastening of this concept of official documents and the subsequent historical events reveals.

Key words: kemalism, principle of the national sovereignty, Mustafa Kemal Ataturk, Turkey, Antanta, the delay of sultanate.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 902.64(477.75):623.446.4«14»

**НАКОНЕЧНИКИ ОСМАНСКИХ СТРЕЛ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ
ИССЛЕДОВАНИЯ УКРЕПЛЕНИЯ №14 ГЛАВНОЙ ЛИНИИ
ОБОРОНЫ МАНГУПА В 2007 г.**

Рувев В. Л.

*Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского, Симферополь, Украина
E-mail: rujev_vl@mail.ru*

В 2007 г. в районе укрепления А.XIV главной линии обороны Мангупа был обнаружен закрытый археологический комплекс, связанный с осадой Мангупа турками в 1475 г. Среди находок были 114 наконечников стрел. Автор выделил среди них три типа и два подтипа, определил их основные параметры. Сделан вывод, что аналогичные находки на других археологических памятниках Крыма (Фуна, Алустон, Чембало) имеют отношение к османской военной экспедиции в Крым в июне-декабре 1475 г.

Ключевые слова: Османская империя, Крым, XV в., наконечник стрелы, типология

ВВЕДЕНИЕ

Экспансионистская политика Османской империи во второй половине XV в., способствовала совершенствованию турецкого вооружения. Значительного развития достигло огнестрельное оружие, особенно эффективно примененное под стенами Константинополя в 1453 г. Вместе с тем, несмотря на рост значения пушек и ручного огнестрельного оружия, турки на протяжении длительного периода продолжали использовать луки и стрелы. На это влияла прочная османская традиция. Стрельба из лука была любимым делом, начиная от простых рядовых пеших и конных воинов и заканчивая увлечением султанов стрельбой на дальность и точность.

В Северном Причерноморье ярким примером массированного применения ручного метательного оружия стала османская военная кампания в Крыму в 1475 г., и в особенности осада столицы княжества Феодоро – Мангупа. В течение месяца с июля по август 1475 г. османы провели пять штурмов южной стороны крепости, во время которых велся массированный обстрел из луков. В местах активных штурмовых действий на южном склоне и окрестностях, археологические исследования проводились Е. В. Веймарном [1, с. 420] и В. Л. Мыцом [11], а в результате разведок А. Г. Герцена [3, с. 373] были выявлены фрагменты турецких пушечных ядер. Однако в публикациях исследователей отсутствуют упоминания об обнаружении наконечников стрел. При визуальном осмотре местности, а в особенности – трассы современной автомобильной дороги, проходящей по траверзу южного склона, подобные находки не редки.

С северного склона Мангупа османы открыли новое направление осадных действий, сосредоточив артиллерийский удар против укреплений А.XIV и А.XV (нумерация укреплений – см. [2, с. 106]). Первое из них в 70–80 гг. XX в. подверглось

системному археологическому изучению, в результате были обнаружены пушечные ядра и наконечники стрел. Обстоятельства вынудили продолжить исследования в 2007 г.¹

Контекст находок. В июле 2007 года в районе средней части куртины Б автором были отмечены свежие следы грабительских раскопок. После осмотра всей линии А.XIV в районе стыка куртин Б и В было обнаружено несколько вывалов квадров внешнего панциря (рис. 4, 5). В одной из брешей была обнаружена ½ часть турецкого пушечного ядра диаметром 406 мм, засевшего во внутренней части кладки [14]. На данном участке поперек линии укрепления А.XIV был заложен раскоп, одна часть которого включает пространство перед внешним фасом, вторая – непосредственно поверхность укрепления (рис.6). В контексте обнаружения археологических артефактов особое значение приобретает первый участок раскопа. Он непосредственно приурочен к застрявшему к стене фрагменту ядра. Площадь первого участка – 4,50×4,32 м. Мощность культурного слоя достигает 1,80–1,90 м (рис. 6, 7, 8).

Стратиграфическая ситуация. В ходе проведенных работ на первом участке выявлено пять слоев (рис. 7, 8). При этом особый интерес вызвал 4-й слой мощностью 1,00–1,10 м., представляющий развал куртины Б, состоящий из бутового и обработанного камня вперемешку с серым рыхлым грунтом (рис. 7, 8). Здесь помимо многочисленных фрагментов гранитных пушечных ядер, были обнаружены 13 свинцовых пуль, в том числе со следами ударов о твердую поверхность, и 114 наконечников стрел. Такая концентрация находок в развале стены, разрушенной в результате интенсивного артиллерийского обстрела, позволяет связать происхождение 4-го слоя с событиями 1475 г. Публикация посвящена анализу наконечников стрел. В настоящее время практически отсутствуют обобщающие работы по данной тематике в отношении Северного Причерноморья², поэтому актуальность рассматриваемого вопроса велика.

¹ Автор статьи благодарит руководителя Мангупской археологической экспедиции, декана исторического факультета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского (ТНУ), к.и.н. Герцена А. Г. за предоставленную возможность использования материалов раскопок, за оказанную помощь при подготовке публикации. Автор выражает признательность за консультации и техническую поддержку заведующему археологическим музеем ТНУ, доценту кафедры истории древнего мира и средних веков ТНУ, к.и.н. Науменко В.Е. аспирантам кафедры истории древнего мира и средних веков ТНУ Душенко А. А., Ивановой О. С., Земляковой А. Ю.; хранителю фондов Крымского республиканского учреждения «Бахчисарайский историко-культурный заповедник» (КРУ «БИКЗ») Алпашкиной О. Н.; научному сотруднику отдела фондов КРУ «БИКЗ» Сычу Д. А.

² Следует отметить публикацию С. В. Семина, посвященную арбалетным наконечникам из средневековых поселений Крыма. Автор выделяет два морфологических типа – по размерам боевой головки [15, с. 215]. При этом с выводами автора о соответствии морфологических особенностей различным хронологическим периодам согласиться нельзя. Так, предполагая что арбалетные болты с массивной боевой головкой относятся к XIII–XIV в., автор публикует изображения подобных находок, обнаруженных из раскопок Фуны (1423-1475) [15, с. 214, рис. 1: 10, 11]. Формат сборника, по всей видимости, не позволил автору дать корреляцию параметров 80 отмеченных им арбалетных наконечников. Поэтому выделенным параметрам, присущим каждому из типов, приходится верить, полагаясь на добросовестность С. В. Семина. Хотя вместе с тем он отмечает, что информация по некоторым артефактам имеется «по устной информации исследователей» [15, с. 215]. Будем надеяться, что подобные выводы с более надежными основаниями и корреляцией параметров автор еще изложит в развернутой публикации. Также отметим статью Г. Ф. Чеботаренко, которая в настоящее время устарела (недостаточное

1. ТИПОЛОГИЯ НАХОДОК

Обнаруженные 114 наконечников стрел¹ можно разделить на три типа.

Тип 1. Железный килевидный наконечник стрелы с ромбическим в сечении уплощенным пером, округлыми в сечении шейкой и черешком. Имеют сходство с типом 38 по классификации А.Ф.Медведева [9, с. 64]. Подобных наконечников обнаружено 4 экземпляра (рис. 2), хотя они были нередкими находками на других участках Мангупского городища – цитадели, дворце, юго-восточном склоне мыса Тешкли-бурун, храме Св. Константина, второй линии обороны. Они несколько отличны друг от друга по размерам, однако для выделения их в особый тип служат следующие характеристики (рис. 1; табл. 1):

а). Наличие у всех находок стандартных элементов: пера (3 – здесь и далее см. усл. обозначения) с двумя гранями (б) с каждой стороны, что придает ему в сечении ромбовидную форму, округлых в сечении шейки (4) и черешка (2), достигающего 3-4 мм в диаметре (1).

б). Средние параметры: общая длина (а) – 80–110 мм, ширина пера (с) – 14–18 мм.

в). Плечики (7), изогнутые переходы от шейки к граням, в подавляющем большинстве случаев ассиметричны, что связано с их ручной ковкой, придающей каждому изделию некоторые индивидуальные черты. Так плечики создают угол (α) между центром линии стыка шейки и черешка (А), и крайними точками граней (В₁, В₂) в большинстве случаев составляющий 50-60° (рис. 1). Подобное положение было проанализировано на других наконечниках этого типа, обнаруженных на других участках Мангупского городища [4, с. 390-391, рис. 21: 5–7], Алустане [10, с. 156; рис. 9: 8], Фуне [12, рис. 345: 7–11, 16, 19, 20].

В данном типе выделяется два подтипа:

1.1. Без расширения на месте стыка шейки и черешка (3 экз.) (рис. 2: 1–3)

1.2. С расширением на месте стыка шейки и черешка (1 экз.) (рис. 2: 4)

Близкие к указанному типу наконечники на Руси А. Ф. Медведев датирует XIII–XIV вв. и прослеживает их связь с наконечниками стрел монголо-татар [9, с.64]. Близкие по описанию и прорисовке предметы Г. Ф. Чеботаренко датирует в пределах XV–XVII вв. [16, с. 144-145; рис. 1: 8–12].

Тип 2. Железные пирамидальные наконечники стрел ромбические в сечении с округлыми в сечении шейкой и черешком. По внешнему виду сходны с типом 87 по классификации А. Ф. Медведева, бытовавшим на Руси у народов Поволжья и Северного Кавказа с XII по XIV вв.[9, с. 82]. К данному типу относится 91% всех обнаруженных наконечников стрел.

Основные характеристики (рис. 1; табл. 2):

а). Общая длина наконечника (а) – до 47 мм.

б). Ширина наконечника (с) – 6-8 мм

обоснование датировки артефактов, некачественная прорисовка и т.п.) и может использоваться в качестве вспомогательного материала. [16].

¹ Не подвергся изучению в силу неудовлетворительной сохранности один железный плоский черешковый наконечник.

в). Толщина наконечника (g) – 5-7 мм.

г). Вес наконечников колеблется в промежутке между 2 и 3 гр. (однако единичные экземпляры достигают около 4 гр., либо немного не дотягивают 2 гр.). В среднем вес достигает около 2,5 гр. Можно предположить, что османские кузнецы-оружейники (джебеджи) пытались подогнать вес наконечников к дирхему (около 3 гр.).

д). Толщина черешка (l) достигает 1,5-2 мм.

В обнаруженном массиве наконечников 2-го типа уверенно выделяются два подтипа:

2.1. Данному подтипу присущ выраженный переход между пером и шейкой (h). В районе перехода четко выражены плечики (7). Представлены 94 единицами находок или 91% от общего числа наконечников 2-го типа. Как правило, параметры перехода (h) равны или меньше параметров толщины наконечника (g) и составляют 4-6 мм (рис. 1; 3: 1, 3, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 19, 37, 39, 48, 49). Соотношение боевой головки (1) и черешка (2) – 0,5:0,5.

2.2. В подтипе отсутствует выраженный переход между пером и шейкой – перо плавно подведено к шейке. Плечики либо отсутствуют вообще, либо слабо выражены. Подобного рода артефакты представлены 9 экземплярами или 9% от общего числа находок 2-го типа. Боевые головки (1), как правило, короткие, соотношение между головкой и черешком (2) может колебаться от 0,5:0,5 до 0,3:0,7 (рис. 1; 3: 17, 21, 22, 44).

Из таблицы № 2 видны определенные колебания в параметрах составных частей. Исходя из такой корреляции, очевидно, что трудно найти два наконечника, данные параметров которых полностью будут совпадать. Эти различия приводили исследователей, занимавшихся этим типом находок ранее, к неудачным попыткам создать классификационный ряд на основе данных параметров наконечников стрел, а не морфологии. Вместе с тем секрет таких расхождений кроется непосредственно в технологии производства. Учитывая, что во второй половине XV в. Османская империя непрерывно вела войны, изготовление вооружения было поставлено на поток. И в значительной степени это касалось наконечников стрел. Изучаемый тип наконечников ковался особым способом, который позволял максимально упростить и ускорить производство. У современных кузнецов способ такойковки называется матричным. В огне раскалялся прут, который в заостренном виде втыкался в матрицу, состоящую из двух частей. Второй кузнец бил по матрице, и на окончании прута появлялось боевая головка будущего наконечника. После этого перо с небольшой частью прута обрубалось зубилом. Дальнейшая работа по обработке наконечника поручалась подмастерьям, которые из оставшейся части прута окончательно формировали шейку, упор и черешок. Поэтому такие расхождения в параметрах изучаемых наконечников стрел вызваны особенностями конкретных матриц и последующей индивидуальной работой над завершением формирования облика наконечника стрелы.

Тип 3. Железные пирамидальные наконечники стрел квадратные в сечении с округлым в сечении черешком. Соответствуют 95 типу по А. Ф. Медведеву. Автор дает широкие хронологические рамки их применения на территории Руси и Восточной Европы – VIII-XIV вв. [9, с. 84]. Нужно отметить, что подобные наконечники

имеют определенную связь со 2-м типом, в первую очередь – в области изготовления. Придав конкретную форму заготовке, в дальнейшем она доводилась до желаемого мастером вида – поэтому ширина и толщина наконечников (с) достаточно однообразна – 5-6 мм (хотя на других участках городища встречаются экземпляры до 7 мм), а вот длина боевой головки (1) колеблется от 16 до 26 мм при общей средней длине наконечника (а) до 45 мм. Таким образом, основные параметры совпадают с рядом параметров 2-го типа, однако встречается данный тип достаточно редко (рис. 1; 2: 1, 2, 4, 5; табл. 3).

Наконечники стрел 2 и 3-го типа являются бронебойными. Они начинают свое бытования с I тыс. н.э. и основным предназначением является проникновение сквозь кольчугу [9, с. 78].

2. ОБЛАСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ

Все наконечники изготовлены из железа с минимальным содержанием примесей. Длина стрел типа 2,3 по сведениям Р. Пэйн-Голлуэя могла достигать до 65 см [13, с. 392], 1 типа – не менее 75-90 см [9, с. 52]. С чем связано такое значительное количество находок наконечников на сравнительно небольшой площади исследований? Необходимо учитывать природные и фортификационные особенности Мангупа, а также тактику ведения штурмовых действий османами. Турки разместили осадную артиллерию и свои штурмовые порядки в 200 м ниже укрепления А.XIV [3, с. 377; 12]. После артиллерийского обстрела по безлесному склону начинали наступление штурмовые группы. В такой момент защитники начинали обстрел из луков, и главное – метание камней различных размеров. В условиях крутого склона камни представляли весьма действенное оружие против штурмующих. Поэтому цель наступающих порядков заключалось в минимализации камнеметательного противодействия осажденных. На подходах к укреплению турки начинали его массовый и беспорядочный обстрел стрелами, снабженных легкими наконечниками 2-го и 3-го типа. Подобные наконечники стрел были эффективны против незащищенных доспехами участков тела. А вот более тяжелые стрелы с наконечниками 1-го типа могли использоваться и с дальней дистанции, и непосредственно на подходе к укреплению с возможностью пенетрации на близком расстоянии практически любого типа доспехов [6, с. 96-97].

На фоне такого соотношения в использовании тяжелых и легких типов наконечников весьма справедлив тезис из арабского трактата XV в. по стрельбе из лука «*Arab Archery*»: «[Но – прим. перевод.] искусные стрелки избегают применять тяжелые стрелы по причине их многочисленных пороков [изготовления – прим. перевод.] и низкой эффективности. Они предпочитают использовать легкие стрелы с жесткими луками, так как стрелы при этом летят прямо и без колебаний». [8, с. 115]. Совершенно противоречит данным археологии и процитированному источнику во многом теоретическое положение А.В.Коробейникова (который выступил переводчиком трактата): «Иными словами, можно обоснованно полагать, что здесь мы встречаем свидетельство специализации лучников в бою: искусные стрелки (снайперы) легкими стрелами с высокой скоростью полета и большой степенью заострения летально поражали особо важные индивидуальные цели – бронированных ко-

мандиров, сигнальщиков, связистов, наблюдателей и т.п., в то время как основная масса стрелков тучей стрел (с тяжелыми наконечниками – В. Р.) осыпала групповые цели: бездоспешную (или "легкобронированную") пехоту, и при этом не особо заботилась о точности каждого из своих выстрелов» [8, с. 118]. Вероятно, под Мангупом османы действовали по-другому...

Во время своих штурмовых действий османы комбинированно использовали ручное метательное и огнестрельное оружие. В слое с наконечниками было обнаружено 13 свинцовых пуль, и почти 9-тикратное превосходство найденных наконечников стрел в полной мере свидетельствует о преимуществе лука над «тюфячки» [5, с. 392].

ВЫВОДЫ

Полученные находки из закрытого комплекса 1475 г. позволят по-новому смотреть на материалы из городищ, которые стояли на пути османов во время крымской кампании. В результате исследований имеем археологическую «османскую триаду», в значительной степени отражающую военные действия османов в Крыму – каменные артиллерийские ядра, свинцовые пули к ручному огнестрельному оружию и наконечники стрел.

Список литературы

1. Веймарн Е. В. Разведки оборонительных стен и некрополя / Е. В. Веймарн // МИА. – М.; Л. : изд-во АН СССР, 1953. – № 34. – С. 422–424.
2. Герцен А. Г. Крепостной ансамбль Мангупа / А. Г. Герцен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1990. – Вып. 1. – С. 88–166.
3. Герцен А. Г. По поводу новой публикации турецкого источника о завоевании Крыма / А. Г. Герцен // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2001. – Вып. 8. – С. 366–387.
4. Герцен А. Г. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-бурун (Мангуп) / А. Г. Герцен, А. Ю. Землякова, В. Е. Науменко, А. В. Смокотина // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2006. – Вып. 12. – С. 371–494.
5. Герцен А. Г. Свинцовые пули из раскопок Мангупа / А. Г. Герцен, В. Л. Руев // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2008. – Вып. 14. – С. 385–416.
6. Иноземцев А. Ю. Перечень увечий и травм в деятельности историка вооружений / А. Ю. Иноземцев, А. В. Коробейников // ИДНАКАР: методы историко-культурной реконструкции». – 2008. – № 2 (4). <http://www.idnakar.ru/>. Проверено 31.03.2011.
7. Кирьянов А. В. Реставрация археологических предметов / А. В. Кирьянов. – М. : изд-во АН СССР, 1960. – 94 с.
8. Коробейников А. В. Средневековый трактат «Arab archery» о параметрах луков и стрел / А. В. Коробейников // ИДНАКАР: методы историко-культурной реконструкции. – 2008. – № 2 (4). <http://www.idnakar.ru/>. Проверено 31.03.2011.
9. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие VIII–XIV вв. Лук и стрелы, самострел / А. Ф. Медведев // Свод археологических источников. – М., 1966. – Вып. Е 1–36. – 181 с.
10. Мыц В. Л. Генуэзская Луста и Капитанство Готии в 50–70 гг. XV в. / В. Л. Мыц // Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней / Министерство культуры АР Крым и др.; сост. В. Г. Рудницкая, И. Б. Тесленко. – К. : Стилюс, 2002. – С. 139–189.
11. Мыц В. Л. Загородный храм и некрополь Мангупа / В. Л. Мыц // Античная древность и Средние века (Античная и средневековая идеология). – Свердловск, 1984. – С. 57–66.
12. Мыц В. Л. Кафа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты / В. Л. Мыц. – Симферополь : Универсум, 2009. – 528 с.

13. Пейн-Голлуэй Р. Книга арбалетов: История средневекового метательного оружия / Р. Пейн-Голлуэй. – М. : Центрполиграф, 2008. – 415 с.

14. Руев В. Л. Османская огнестрельная артиллерия 1475 г. на Мангупе: историко-археологический обзор / В. Л. Руев // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2010. – Вып. 16. В печати.

15. Семин С. Средневековое вооружение Крыма второй половины XIII-XV вв. Арбалет: по материалам археологических раскопок / Семин С. // Оружие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в.: мат. межд. конф. 14–16 септември 2000 г. – Варна, 2002. – С. 213–220.

16. Чеботаренко Г. Ф. К вопросу о классификации средневековых молдавских наконечников стрел / Г. Ф. Чеботаренко // Материалы по истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1960. – Вып. 3. – С. 141–150.

Руев В. Л. Наконечники османських стріл за результатами дослідження мура № 14 головної лінії оборони Мангупу у 2007 р. / В. Л. Руєв // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 109–126.

В 2007 р. у районі мура №14 головної лінії оборони Мангупа був виявлений закритий археологічний комплекс, пов'язаний з облогою Мангупа турками в 1475 р. У числі знахідок було присутнє 114 наконечників стріл. Автор виділив три типи і два підтипи подібних знахідок, визначив основні параметри та їхні екстремуми. Зроблено висновок, що аналогічні знахідки на інших археологічних пам'ятниках Криму (Фуна, Алустан, Чембало) пов'язані з османською військовою експедицією у Крим у червні–грудні 1475 р.

Ключові слова: Османська імперія, Крим, XV в., наконечник стріли, типологія

Ruyev V. L. The arrowheads of Ottoman arrows on the results of research strengthening № 14 of the defense main line of Mangup in 2007 / V. L. Ruyev // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 109–126.

In 2007 around strengthening №14 of the defense main line of Mangup the closed archaeological complex connected with Mangup siege by Turks in 1475 was found exposed. Among things there were 114 tips of arrowheads. The author allocated 3 types and 2 subtypes of similar things, defined key parameters and their extremum points. It is concluded that similar finds at the territory of other archaeological places of Crimea (Funa, Aluston, Chembalo) are connected with the Ottoman military expedition to the Crimea in June–December 1475.

Keywords: Ottoman Empire, the Crimea, XV century, an arrowhead, typology

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

Условные обозначения:

Условные обозначения к плану и разрезам стратиграфического раскопа 2007 г. в районе стыка куртин Б и В укрепления А.XIV.	Условные обозначения к составным частям и основным пара- метрам наконечников стрел (рис. 1)
 <ul style="list-style-type: none"> - дерновый слой - «слои отвалов» - «погребенный дерн» - серый рыхлый грунт («слой разрушения стены; 4-й слой») - серый плотный грунт (5-й слой) - известковый раствор - грунт - скала - нивелировочные отметки - скопление камней - фрагменты керамики - разрез стены - реконструкция 	<p>Составные части:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Боевая головка 2. Черешок 3. Перо 4. Шейка 5. Упор для древка 6. Грань 7. Плечико <p>Основные параметры:</p> <ol style="list-style-type: none"> a). Общая длина b). Длина пера (боевой головки для 3-го типа) c). Ширина пера d). Толщина пера e). Длина шейки f). Ширина шейки g). Толщина шейки h). Ширина стыка пера и шейки (для типа 2.1) i). Длина черешка l). Толщина черешка M). Вес наконечника S¹). Сохранность артефакта

¹ По степени сохранности археологических артефактов из металла исследователи выделяют три группы:

Группа хорошей сохранности – металлическое изделие покрыто равномерным тонким слоем окислов

Группа средней сохранности – изделия из металла покрыты толстым слоем окислов, но с сохранившейся металлической сердцевиной

Группа плохой сохранности – изделия практически полностью состоят из окислов [7, с.46]

В таблице в соответствии с приведенной классификации сохранности напротив каждого наконечника стрелы будет стоять соответствующий номер.

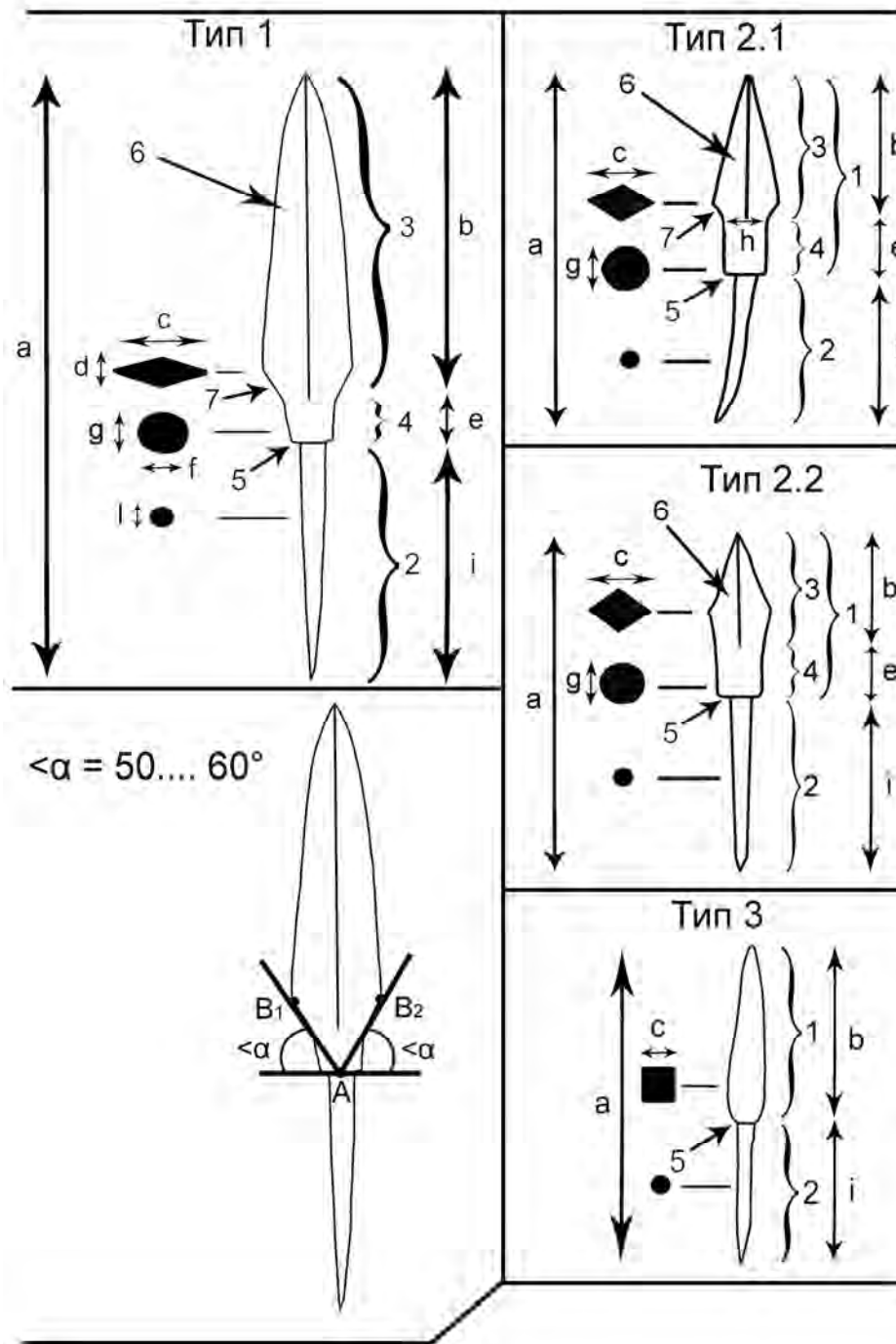
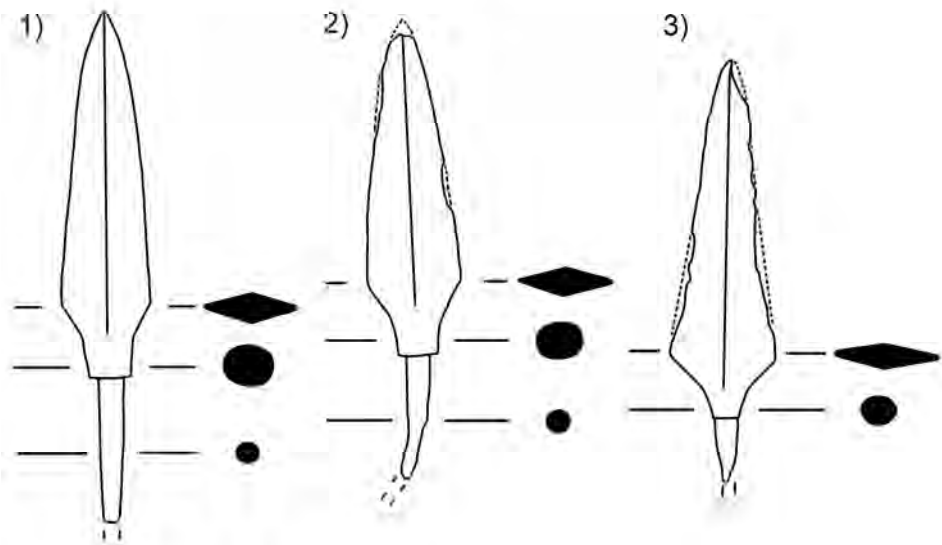
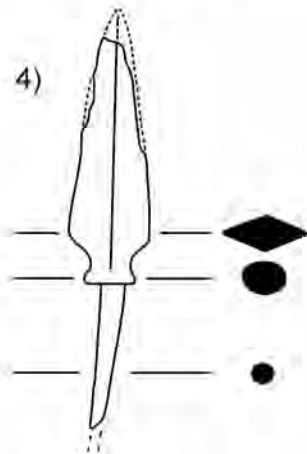

Рис. 1. Составные части наконечников стрел и основные параметры.

Тип 1. Подтип 1.

Тип 1. Подтип 2.

Тип 3.

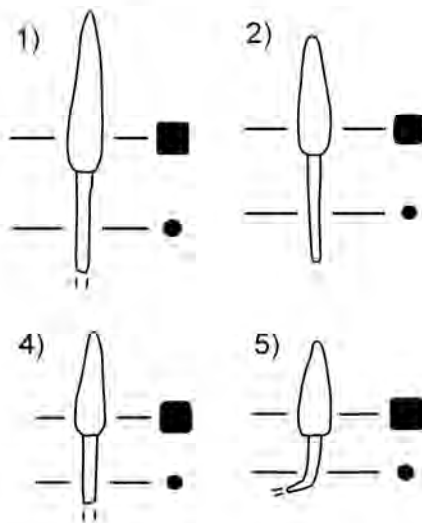
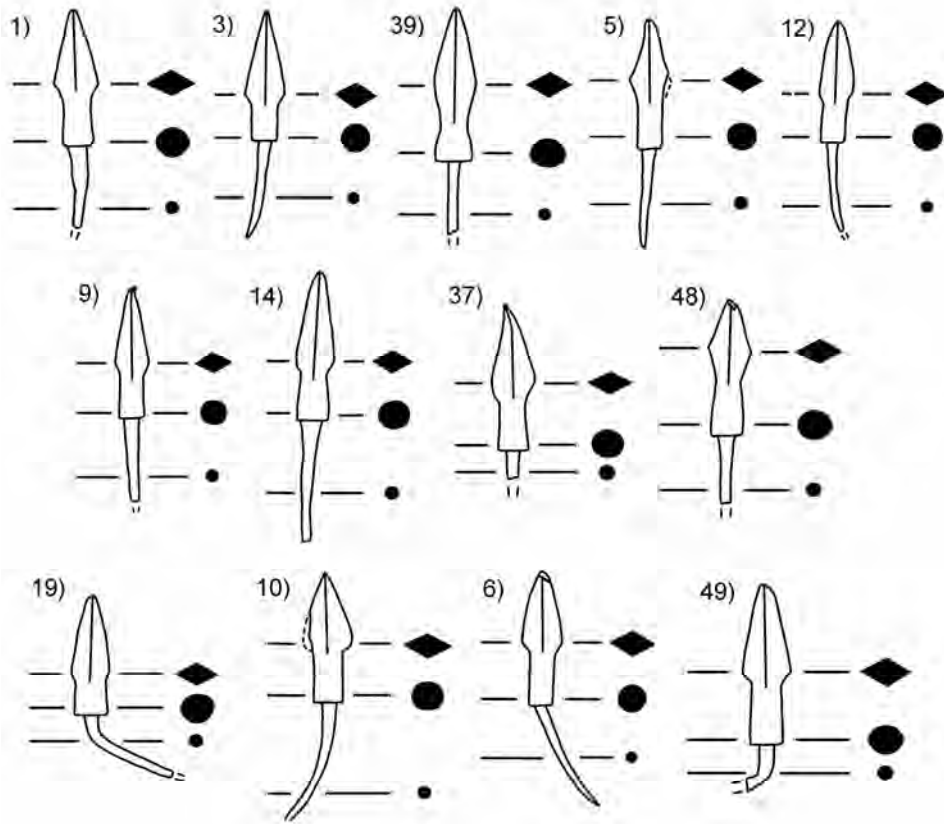
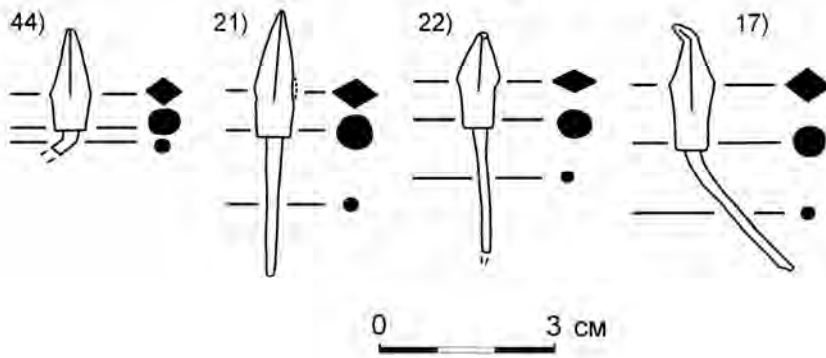

Рис. 2. Образцы наконечников османских стрел.

Тип 2. Подтип 1.

Тип 2. Подтип 2.

0 3 см

Рис. 3. Образцы наконечников османских стрел.

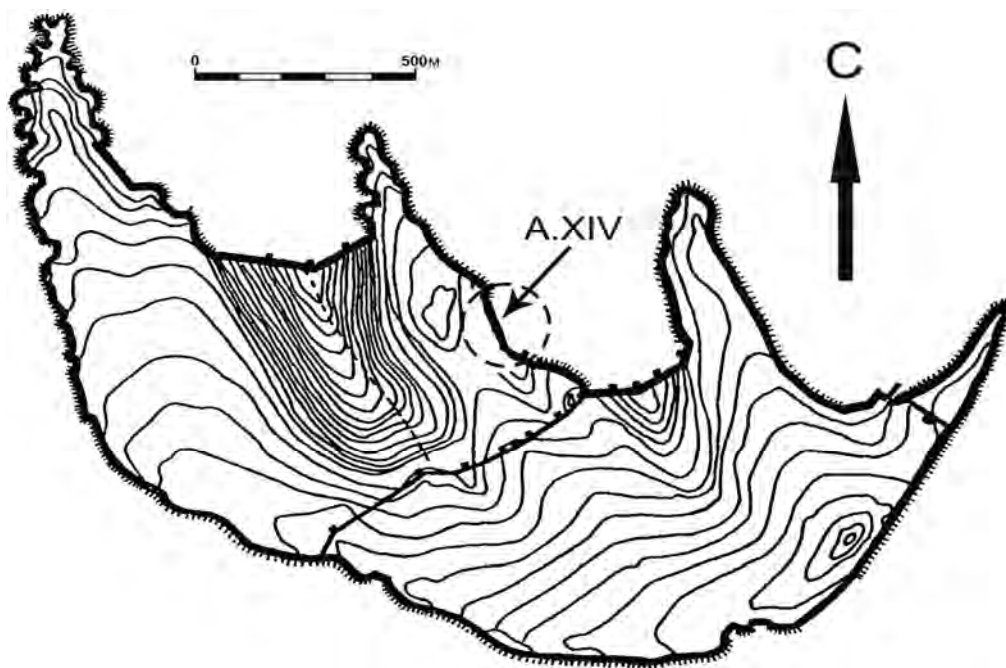

Рис. 4. Мангуп. Схема.

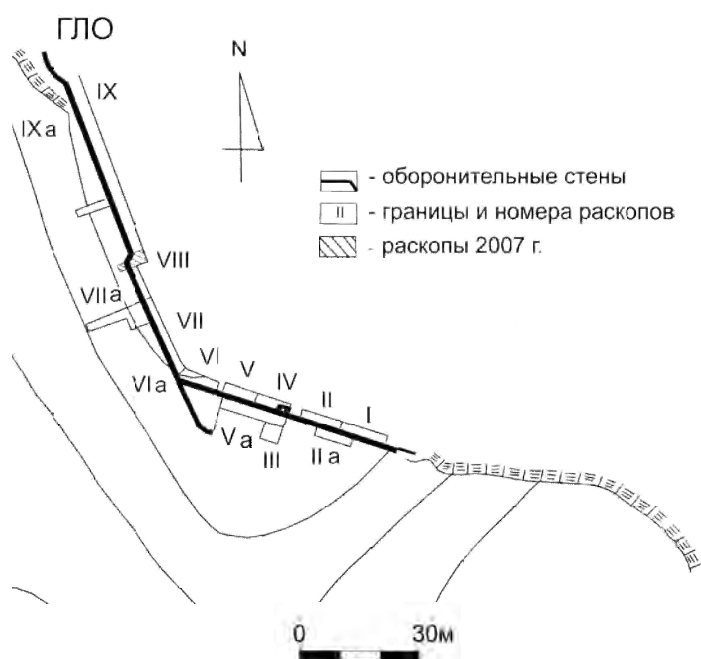

Рис. 5. Укрепление А.XIV. Общий план с указанием участка исследования в 2007 г.

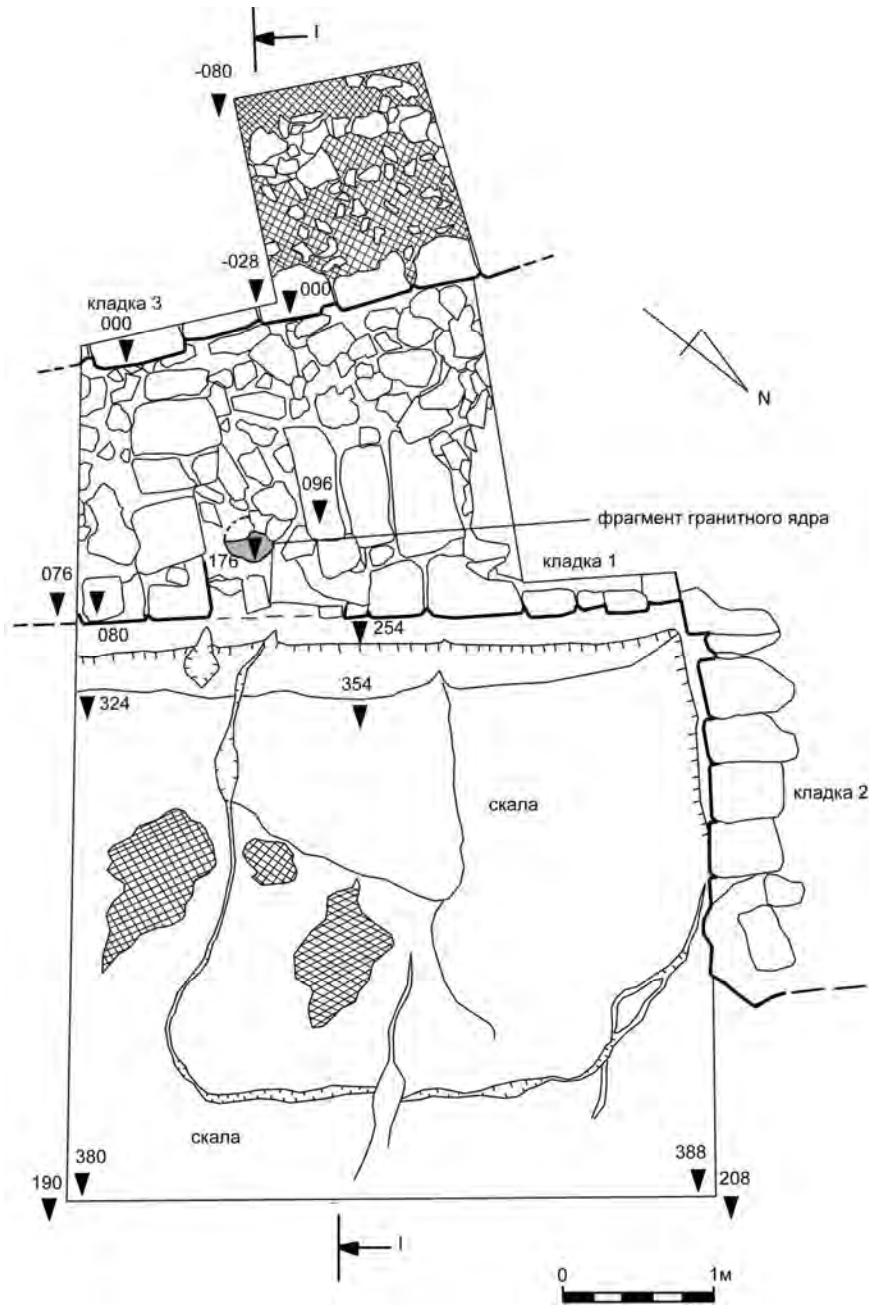

Рис. 6. Укрепление А.XIV. Раскоп 2007 г. Общий план.

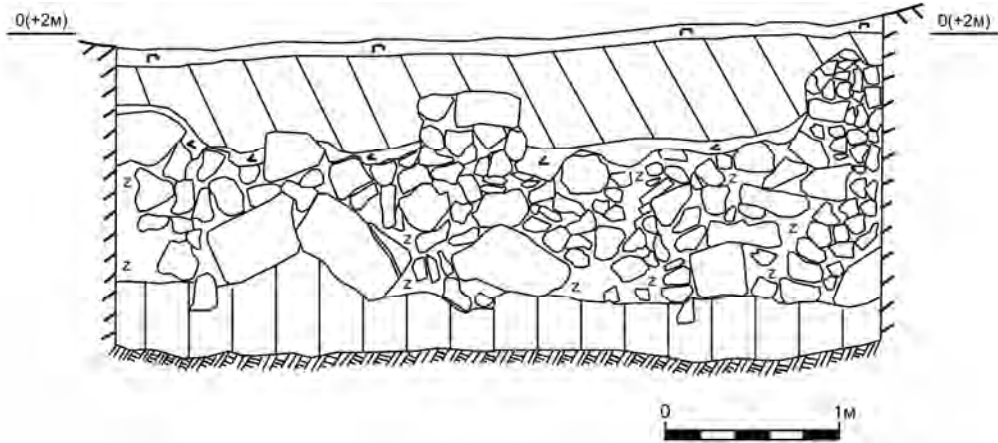

Рис. 7. Укрепление А.XIV. Раскоп 2007 г. Стратиграфия северо-восточного борта.

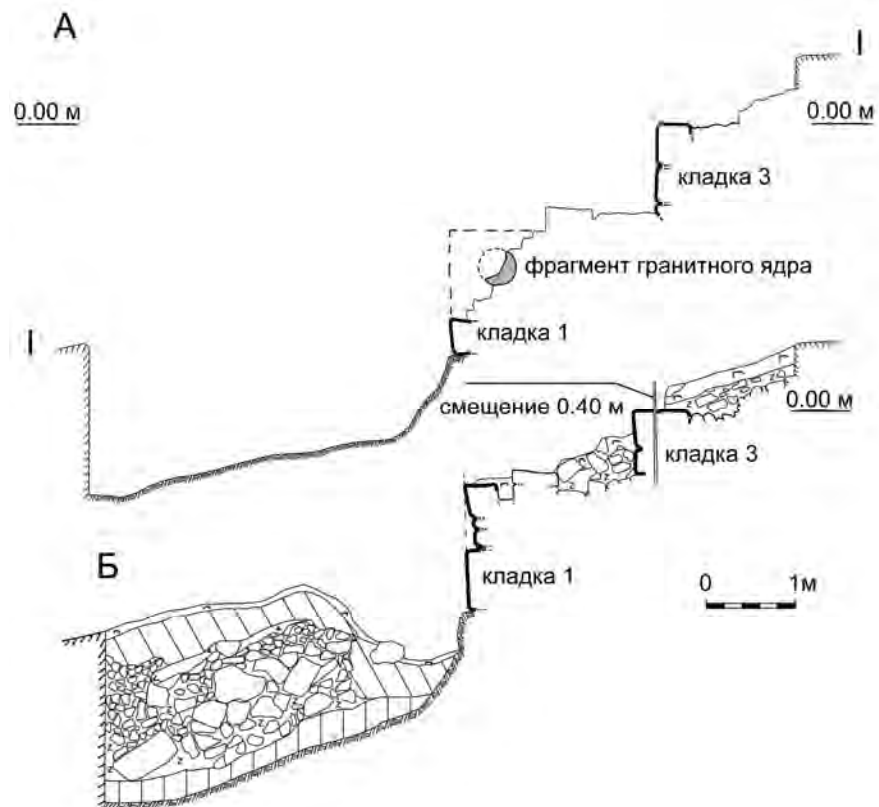

Рис. 8. Укрепление А.XIV. Стратиграфический раскоп. А. Разрез I-I. Б. Стратиграфия юго-восточного борта.

НАКОНЕЧНИКИ ОСМАНСКИХ СТРЕЛ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИССЛЕДОВАНИЯ...

Таблица 1. Тип 1, подтип 1.

№	М	а	б	с	д	е	ф	g	і	І	S	Прим.
1.	13 гр	-	56 мм	15 мм	5 мм	6 мм	8 мм	6 мм	-	4 мм	2	черешок обломан
2.	11,4 гр	-	53 мм	16 мм	5,5 мм	6 мм	7 мм	7 мм	-	3 мм	2	черешок обломан
3.	9 гр	-	41 мм	14 мм	5 мм	5 мм	8 мм	6,5 мм	-	3 мм	1	черешок обломан

Прод. табл. 1. Тип 1, подтип 2.

4.	8,3 гр	-	55 мм	18 мм	4 мм	4 мм	7 мм	5,5 мм	-	4 мм	2	черешок обломан
----	--------	---	-------	-------	------	------	------	--------	---	------	---	-----------------

Таблица 2. Тип 2, подтипы 1, 2.

№	М	а	б	с	g	е	h	і	S	Примечание
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	2,5 гр	38 мм	17 мм	7 мм	5 мм	6 мм	5 мм	15 мм	1	черешок слегка изогнут; незначительная часть черешка обломана
2.	2,5 гр	43 мм	15 мм	7 мм	5 мм	8 мм	4 мм	20 мм	2	черешок изогнут
3.	2,6 гр	39 мм	14 мм	7 мм	5 мм	9 мм	4,5 мм	16 мм	1	черешок изогнут
4.	2,7 гр	39 мм	14 мм	7 мм	5 мм	9 мм	5 мм	16 мм	2	незначительная часть черешка обломана
5.	2,3 гр	39 мм	15 мм	7 мм	5 мм	8 мм	5 мм	16 мм	2	незначительная часть черешка обломана
6.	2,7 гр	44 мм	15 мм	7 мм	6 мм	8 мм	4,5 мм	21 мм	2	черешок изогнут; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность
7.	2,6 гр	40 мм	14 мм	8 мм	6 мм	7 мм	4,5 мм	19 мм	2	черешок изогнут
8.	2,8 гр	44 мм	14 мм	7 мм	6 мм	9 мм	5 мм	21 мм	2	черешок изогнут на 90°
9.	1,8 гр	38 мм	15 мм	6 мм	5 мм	7 мм	4 мм	16 мм	1	кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность; незначительная часть черешка обломана
10.	2,5 гр	42 мм	14 мм	8 мм	6 мм	8 мм	5 мм	20 мм	2	черешок изогнут
11.	2,7 гр	44 мм	16 мм	8 мм	6 мм	8 мм	4,5 мм	20 мм	2	черешок слегка изогнут; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
12.	2,3 гр	37 мм	14 мм	7 мм	5 мм	8 мм	5 мм	15 мм	2	черешок слегка изогнут; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность; незначительная часть черешка обломана
13.	2,3 гр	42 мм	14 мм	7 мм	5 мм	8 мм	5,5 мм	20 мм	2	черешок изогнут
14.	2,9 гр	46 мм	17 мм	7 мм	6 мм	8 мм	5 мм	21 мм	2	
15.	2,9 гр	45 мм	16 мм	8 мм	6 мм	9 мм	4,5 мм	20 мм	2	черешок изогнут
16.	2,1 гр	40 мм	14 мм	7 мм	5 мм	6 мм	5 мм	20 мм	2	
17.	3,9 гр	48 мм	16 мм	7,5 мм	6,5 мм	8 мм	2-й подтип	24мм	2	черешок изогнут; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность; место стыка пера и шейки не выражено
18.	2,2 гр	37 мм	14 мм	7 мм	5 мм	6 мм	5,5 мм	17 мм	1	черешок слегка изогнут; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность

Продолжение табл. 2.

I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
19.	2,7 гр	40 мм	13 мм	7 мм	5,5 мм	8мм	6 мм	19мм	1	черешок изогнут; незначительная часть черешка обломана
20.	1,8 гр	40 мм	15 мм	6 мм	5 мм	6 мм	5 мм	19 мм	1	кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
21.	3,0 гр	45 мм	15 мм	7 мм	6 мм	6 мм	2-й подтип	24 мм	2	место стыка пера и шейки не выражено
22.	2,3 гр	41 мм	11 мм	7,5 мм	6 мм	6 мм	2-й подтип	24 мм	1	черешок изогнут; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность; место стыка пера и шейки не выражено
23.	2,3 гр	36 мм	14 мм	7 мм	6 мм	4 мм	6 мм	18 мм	2	черешок слегка изогнут; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность; незначительная часть черешка обломана
24.	2,2 гр	38 мм	13 мм	7,5 мм	6 мм	6 мм	2-й подтип	19 мм	2	черешок изогнут; место стыка пера и шейки не выражено
25.	2,0 гр	37 мм	13 мм	7 мм	6 мм	5 мм	6 мм	19 мм	2	черешок изогнут
26.	2,8 гр	43 мм	14 мм	8 мм	5,5 мм	10 мм	5 мм	19 мм	2	черешок изогнут; незначительная часть черешка обломана
27.	2,6 гр	38 мм	13 мм	7 мм	6 мм	7 мм	5,5 мм	18 мм	2	черешок изогнут на 90°
28.	2,1 гр	42 мм	15 мм	-	5 мм	7 мм	5 мм	20 мм	2	черешок изогнут
29.	2,3 гр	38 мм	14 мм	7 мм	5,5 мм	7 мм	4,5 мм	17 мм	2	черешок изогнут; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность
30.	2,7 гр	44 мм	15 мм	7 мм	5 мм	6 мм	5,5 мм	23 мм	2	черешок изогнут
31.	2,7 гр	41 мм	15 мм	7 мм	6 мм	8 мм	5 мм	18 мм	2	черешок изогнут; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность
32.	2,4 гр	41 мм	14 мм	7 мм	5 мм	7 мм	5 мм	20 мм	2	черешок изогнут; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность
33.	2,5 гр	42 мм	18 мм	7 мм	5,5 мм	7 мм	6 мм	17 мм	2	черешок изогнут
34.	2,4 гр	38 мм	14 мм	7,5 мм	5,5 мм	7 мм	6 мм	17 мм	2	черешок слегка изогнут; незначительная часть черешка обломана
35.	2,2 гр	39 мм	14 мм	6,5 мм	5 мм	7 мм	5 мм	18 мм	2	черешок изогнут
36.	2,6 гр	43 мм	14 мм	7 мм	5 мм	7 мм	5 мм	22 мм	2	черешок изогнут
37.	-	-	16 мм	8 мм	6 мм	9 мм	5 мм	-	1	черешок изогнут; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность
38.	-	-	14 мм	7 мм	6 мм	7 мм	5 мм	-	1	черешок обломан
39.	-	-	18 мм	7,5 мм	6 мм	8 мм	4,5 мм	-	1	черешок обломан
40.	-	-	16 мм	6 мм	5 мм	6 мм	5,5 мм	-	1	черешок обломан
41.	-	-	13 мм	6 мм		9 мм	4 мм	-	1	черешок обломан
42.	-	-	11 мм	ок.6 мм	5,5 мм	9 мм	4 мм	-	1	черешок обломан; грани пера стерты
43.	-	-	15 мм	7 мм	5,5 мм	7 мм	4,5 мм	-	1	черешок обломан
44.	-	-	14 мм	7 мм	6 мм	6 мм	2-й подтип	-	1	черешок обломан; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность; место стыка пера и шейки не выражено

НАКОНЕЧНИКИ ОСМАНСКИХ СТРЕЛ ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ИССЛЕДОВАНИЯ...

Продолжение табл. 2.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
45.	-	-	14 мм	6,5 мм	5,5 мм	7 мм	5 мм	-	1	черешок обломан
46.	-	-	15 мм	6,5 мм	5,5 мм	7 мм	4 мм	-	2	черешок обломан
47.	-	-	15 мм	7 мм	5 мм	10,5 мм	4,5 мм	-	2	черешок обломан
48.	-	-	17 мм	7,5 мм	6 мм	9 мм	5 мм	-	2	черешок обломан; кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность
49.	-	-	19 мм	8,5 мм	6 мм	9 мм	5 мм	-	1	черешок обломан
50.	-	-	15 мм	7 мм	5,5 мм	8 мм	5 мм	-	1	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
51.	-	-	15 мм	7 мм	5,5 мм	7 мм	5 мм	-	1	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
52.	-	-	14,5 мм	7,5 мм	6,5 мм	7 мм	2-й подтип	-	2	черешок обломан; место стыка пера и шейки не выражено
53.	-	-	13 мм	8 мм	6,5 мм	7 мм	2-й подтип	-	2	черешок обломан; место стыка пера и шейки не выражено
54.	-	-	17 мм	7 мм	5 мм	9 мм	5 мм	-	2	черешок обломан
55.	-	-	11 мм	-	-	6 мм	2-й подтип	-	3	черешок обломан; место стыка пера и шейки не выражено
56.	-	-	13 мм	7,5 мм	-	8 мм	5 мм	-	3	черешок обломан
57.	-	-	13 мм	7 мм	6 мм	8 мм	5 мм	-	3	черешок обломан
58.	-	-	16 мм	7,5 мм	6 мм	8 мм	5 мм	-	2	кончик пера обломан; черешок обломан
59.	-	-	14 мм	-	-	7 мм	5 мм	-	3	черешок обломан
60.	-	-	16 мм	7 мм	6 мм	9 мм	5,5 мм	-	2	черешок обломан
61.	-	-	17 мм	7 мм	-	8 мм	6 мм	-	2	черешок обломан
62.	-	-	17 мм	-	-	8 мм	6 мм	-	3	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
63.	-	-	18 мм	7 мм	6,5 мм	8 мм	5 мм	-	2	черешок обломан
64.	-	-	16 мм	7 мм	6 мм	6 мм	5,5 мм	-	2	черешок обломан
65.	-	-	16 мм	6,5 мм	5 мм	6 мм	5 мм	-	2	черешок обломан
66.	-	-	15 мм	7 мм	5 мм	6 мм	5 мм	-	3	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
67.	-	-	16 мм	7 мм	5,5 мм	8 мм	5 мм	-	2	черешок обломан
68.	-	-	14 мм	7 мм	6 мм	10 мм	5 мм	-	2	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
69.	-	-	13 мм	7 мм	5,5 мм	8 мм	5 мм	-	3	черешок обломан
70.	-	-	19 мм	8 мм	5,5 мм	7 мм	5,5 мм	-	2	черешок обломан
71.	-	-	14 мм	7 мм	6 мм	8 мм	5,5 мм	-	21	черешок обломан
72.	-	-	16 мм	7 мм	5 мм	7 мм	5,5 мм	-	3	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
73.	-	-	18 мм	7,5 мм	-	9 мм	5 мм	-	3	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность

Продолжение табл. 2.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
74.	-	-	14 мм	7,5 мм	-	9 мм	5 мм	-	3	черешок обломан
75.	-	41 мм	14 мм	-	5 мм	7 мм	6 мм	20 мм	3	
76.	-	-	15 мм	8 мм	5,5 мм	9 мм	5,5 мм	-	2	черешок обломан
77.	-	-	15 мм	7 мм	5,5 мм	11 мм	5 мм	-	2	черешок обломан
78.	-	-	16 мм	7 мм	6 мм	10 мм	5 мм	-	2	черешок обломан
79.	-	-	15 мм	7,5 мм	5,5 мм	6 мм	5,5 мм	-	3	черешок обломан; кончик пера обломан
80.	-	-	16 мм	7,5 мм	-	8 мм	5,5 мм	-	3	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
81.	-	-	16 мм	-	-	6 мм	-	-	3	черешок обломан
82.	-	-	16 мм	7 мм	6 мм	8 мм	5,5 мм	-	2	черешок обломан
83.	-	-	19 мм	7 мм	6,5 мм	7 мм	2-й подтип	-	1	черешок обломан; место стыка пера и шейки не выражено
84.	-	-	15 мм	7 мм	6 мм	5 мм	-	-	2	черешок обломан; кончик пера слегка загнут при ударе о твердую поверхность
85.	-	-	16 мм	-	-	8 мм	-	-	3	черешок обломан
86.	-	-	16 мм	-	-	9 мм	-	-	3	черешок обломан
87.	-	-	14 мм	-	-	7 мм	-	-	3	черешок обломан
88.	-	-	16 мм	-	-	10 мм	-	-	3	черешок обломан
89.	-	-	15 мм	-	-	8 мм	-	-	3	черешок обломан
90.	-	-	14 мм	-	-	8 мм	-	-	3	черешок обломан
91.	-	-	16 мм	-	-	8 мм	-	-	3	черешок обломан
92.	-	-	18 мм	-	-	8 мм	-	-	3	черешок обломан
93.	-	-	16 мм	-	-	8 мм	-	-	3	черешок обломан
94.	-	-	17 мм	-	-	9 мм	-	-	3	черешок обломан
95.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
96.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
97.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
98.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
99.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
100.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
101.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
102.	-	-	-	-	-	-	-	-	3	черешок обломан
103.	3,7 гр	41 мм	16 мм	7,5 мм	-	6 мм	-	19 мм	2	незначительная часть черешка обломана; место стыка пера и шейки покрыто толстым слоем окислов

Таблица 3. Тип 3.

№	М	а	б	с	і	S	Примечание
1.	2,7 гр	44 мм	26 мм	5 мм	18 мм	2	незначительная часть черешка обломана
2.	2,4 гр	40 мм	21 мм	5,5 мм	19 мм	1	кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность; незначительная часть черешка обломана
3.	-	-	23 мм	5 мм	-	1	
4.	-	-	18 мм	5 мм	-	2	
5.	-	-	16 мм	6 мм	-	1	кончик пера загнут при ударе о твердую поверхность
6.	-	-	21 мм	6 мм	-	2	

УДК 94:[177.72:394](477.75)»18/19»

ГРОМАДСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК РЕГУЛЯТИВ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Савочка А. М.

*Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна
E-mail: leopoldstotch@ukr.net*

Проаналізовано роль громадської благодійності у регуляції суспільних відносин у Таврійській губернії протягом XIX – початку XX ст. Встановлено, що філантропія в досліджуваному регіоні сприяла покращенню соціального захисту, попереджала розвиток професійного жебрацтва, підвищувала рівень освіти та соціальної мобільності місцевого населення, а також знижувала рівень суспільної напруги. Доведено, що доброчинна діяльність була одним із визначних чинників гармонізації міжетнічних і міжстанових взаємостосунків у Криму та Північній Таврії за дорадянських часів.

Ключові слова: благодійність, Таврійська губернія, соціальна мобільність.

ВСТУП

В умовах розвитку України як демократичної держави з ринковою економікою виняткового значення набуває дослідження такого важливого соціокультурного феномену як благодійництво. Розбудова сучасного громадського суспільства в нашій державі потребує залучення досвіду минулих поколінь у царині доброчинності, адже саме вона була і залишається ефективним інструментом у боротьбі з жебрацтвом, безпритульністю та злочинністю. Плідна робота інститутів суспільної філантропії та меценатства в теперішніх соціально-економічних і культурних умовах безпосередньо залежить від розв'язання цілого комплексу теоретичних проблем. Серед найбільш актуальних – відновлення як загальнодержавної, так і регіональної історії добродійницької діяльності. Саме завдяки використанню методологічного інструментарію історичної науки ми отримуємо можливість використати надбання минулого задля реформування та підвищення ефективності системи соціального захисту громадян нашої країни.

Окремі сюжети з історії благодійності в Таврійській губернії вивчаються кримознавцями з 1993 р. З-поміж науковців, що зверталися до розробок цієї проблеми, слід відзначити Н. В. Биковську, О. М. Бобкову, В. К. Катіну, А. Г. Кожекіна, М. В. Крилова, Г. Л. Круль, Г. А. Кулясову та ін. Незважаючи на те, що на сьогодні опубліковано понад десяток наукових статей, присвячених становленню й розвитку доброчинності у різних містах Кримського півострова, студії, які аналізують філантропію регіону в XIX – на початку XX ст. як сталі загальногубернське явище, в сучасній історіографії відсутні.

Мета дослідження – довести наявність у Криму та Північній Таврії системи громадської благодійності, як гнучкої, життєздатної структури, яка виступала в яко-

сті регулятиву суспільних відносин та сприяла ефективному вирішенню соціально-економічних проблем регіону за дорадянських часів.

1. ГЕНЕЗА ДОБРОЧИННОСТІ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Зародження інституту доброчинності в Таврійській губернії відноситься до першої третини XIX ст. Так, вже 8 жовтня 1802 р. було засновано місцевий приказ громадського піклування, до функцій якого належав матеріальна підтримка знедолених і медична допомога місцевому населенню. 1803 р. Таврійський приказ громадського піклування отримав початковий капітал у розмірі 53 550 крб., 15 000 крб. з цієї суми було надано царським урядом. Ці кошти дозволили відкрити 23 червня 1805 р. у невеликому кам'яному будинку лікарню «для бідних та незаможних громадян» на тридцять ліжок з невеликим відділенням, де розмістили осіб похилого віку. Щорічно поміч у цьому закладі отримували більш ніж сто п'ятдесят чоловіків та жінок [1, арк. 1–2 зв.]. Окрім того, організація сприяла колоністам під час виділення їм земельних ділянок; займалась опікою сиріт, безпритульних, підкидьків і дітей колоністів зі збіднілих родин; підтримувала неповнолітніх, батьки яких перебували у місцях позбавлення волі [2, арк. 1]. Установа також брала участь у подоланні наслідків стихійних лих, епідемій, займалася боротьбою з нашествиям сарани тощо [3, арк. 1–3 зв.].

Масштаби роботи місцевого приказу громадського піклування не могли охопити навіть всіх нужденних, які мешкали у великих населених пунктах, навіть не зважаючи на те, що рівень міського населення як на Кримському півострові, так і в північних повітах губернії в першій половині XIX ст. не перевищував 10%. У регіоні досить часто траплялися стихійні лиха, неврожаї, епідемії, тому потреба надавати різноманітні види підтримки в цей період відчувалася постійно. Це, в свою чергу, стимулювало зародження громадської благодійності, котра на перших порах проявлялася у вигляді різноманітних доброчинних акцій. Перший подібний захід відбувся у Сімферополі 1812 р. З початку 30-х рр. XIX ст. практика проведення зборів коштів стала регулярною. 1832 та 1833 рр. були проведені благодійні «гуляння» на користь найбідніших жителів міста. Однією з популярних форм проведення філантропічних заходів у XIX ст. були лотереї-алегрії. Так, наприклад, 29 березня 1847 р. за ініціативою губернатора В. І. Пестеля в губернському центрі відбулася лотерея, в якій розігрувалися речі, виготовлені жінками з Сімферополя та Феодосії. Виручені кошти роздали місцевим бідним [4].

1822 р. у губернському центрі відкривається перша в Таврійській губернії громадська доброчинна установа – Странноприймальний будинок О. С. Таранова-Белозорова, який призначався для опіки бідних і немічних обох статей, безпорадних престарілих, не розрізняючи національності чи походження. До закладу приймали дворян, осіб духовного звання, військових чинів, міщан, селян тощо. До середини XIX ст. він залишався чи не єдиним у Криму місцем, де знедолені отримували необхідні ліки, їжу та опіку, оскільки губернський приказ громадського піклування так і не зміг організувати ефективну допомогу всім постраждалим від хвороб та стихійних лих [5, с. 399]. Спроби побудувати в губернському центрі силами лише його мешканців на початку 30-х рр. XIX дитячий притулок також зазнали невдачі [6, арк. 30].

Поступовий соціально-економічний розвиток, інтенсивні етно-демографічні процеси в Таврійській губернії зумовили необхідність заснування громадських благодійних організацій ще в 30–40-х рр. XIX ст. Так, у травні 1849 р. до Міністерства внутрішніх справ надійшов лист від виконуючого обов'язків Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П. І. Федорова, в якому він доповідав, що таврійський губернатор В. І. Пестель звернувся до нього з проханням подати статут Піклувальництва про бідних м. Сімферополя на затвердження до МВС. З середини 30-х рр. XIX в. спілка досить активно діяла у губернському центрі, однак не мала офіційного статусу [7]. Намагаючись уникнути закриття, її керівництво підготувало проект статуту, який було складено за зразком Харківського благодійного товариства. У документі, зокрема, зазначалося, що новостворене добродійне об'єднання буде прийнято під покровительство Великого князя Костянтина Миколайовича. Хоча проект користувався повною підтримкою П. І. Федорова, МВС відхилило його прохання, посилаючись на заборону Миколи I засновувати філантропічні товариства на користь бідних від 1848 р. [8, арк. 1–3]. Цей факт призвів до гальмування розвитку благодійного руху в Таврійській губернії, а також сприяв остаточному затвердженню родових та національних форм взаємодопомоги серед місцевого населення краю протягом 40–50-х рр. XIX ст.

За умов посередніх темпів розвитку промисловості та містобудівництва як у Криму, так і в Північній Таврії у першій половині XIX ст., а також через пасивність місцевого дворянського стану в соціальній сфері, філантропія в Таврійській губернії у цей час переживала досить тривалий та складний період інституалізації. Характерною ознакою добродійності за часів правління Олександра I та Миколи I була певна спорадичність і непослідовність дій подвижників добродійності обумовлена відсутністю зваженого державного курсу у цій сфері та незрілістю громадської свідомості серед представників місцевої еліти.

2. ГРОМАДСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ ЯК РЕГУЛЯТИВ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Об'єктивні передумови для перетворення благодійності на один з ключових регуляторів суспільних відносин у Таврійській губернії остаточно склалися лише в 60–70-х рр. XIX ст. Кримська війна довела, що російська державна машина Миколи I, заснована на бюрократичних засадах, є не життєздатною системою, і не відповідає викликам свого часу. Масштаби допомоги постраждалим від бойових дій регіонам були незадовільні, особливо гостро це відчувалася у найбільш зруйнованому регіоні імперії, Кримському півострові. За таких складних економічних і політичних обставин необхідність докорінно змінити систему соціального захисту та надати можливість розвитку громадській добродійності стала нагальною. Переможена держава була не в змозі надати гідну матеріальну й моральну допомогу ветеранам, інвалідам, знедоленим і сиротам, значна доля яких знаходилася на теренах Таврійської губернії [9].

Початок правління Олександра II ознаменувався створенням ґрунтового законодавства щодо функціонування благодійних організацій та закладів Російської імперії [10, с. 154–155]. З середини 60-х рр. XIX ст. в Таврійській губернії розпочалися «Великі реформи», розгорнулися урбанізаційні процеси та активізація капіталіс-

тичних відносин [11, с. 163–164]. Ці явища зумовили залучення до добродійного руху нових верств населення: промисловців, купецтва та міської інтелігенції. Після того, як громадська добродійність отримала міцне підґрунтя у вигляді змістовної законодавчої бази й заможних фінансових установ (губернського та повітових земств, приватних банків, кредитних товариств) розпочинається її стрімке розгортання в усіх повітах краю.

Після подолання наслідків Кримської війни та реалізації комплексу реформ, благодійність поступово займає чільне місце серед регулятивів відносин між заможними та збіднілими верствами населення. Серед ключових причин, що обумовили зростання значущості філантропії у громадському житті регіону, відзначимо наступні:

- швидкі темпи пауперизації населення після земельної реформи та промислового перевороту. Це явище стало наслідком інтенсивної урбанізації, котра охопила як Крим, так і Північну Таврію в останній третині XIX в. Безземельні селяни, які залишали власні домівки в пошуках роботи на відкритих у містах промислових підприємствах, у більшості випадків не мали коштів для наймання житла, утримання родини, тому перебували у дуже скрутних умовах;

- масова безпритульність, наявність колосальної кількості інвалідів, сиріт та знедолених після закінчення Східної війни, які потребували негайної опіки, матеріальної підтримки та лікування;

- активізація міграційних процесів у Таврійській губернії в середині XIX ст. З одного боку, в цей час спостерігався масовий відтік кримськотатарського населення до Туреччини (півострів залишили більш ніж 140 000 осіб), з іншого – 1860 р. розпочинається новий етап колонізації південноукраїнських територій [12, с. 206–210]. Уряд майже не виплачував грошову допомогу переселенцям, і ті, в свою чергу, змушені були повертатись назад або шукати заробіток у містах [13, с. 102].

За таких важких економічних обставин, коли царський уряд практично повністю самоусунувся зі сфери опіки, лише активна позиція громадських діячів і філантропів дозволяла збалансувати суспільні відношення між представниками різних соціальних груп та попередити стрімке майнове розшарування та радикалізацію населення Таврійської губернії. Після ліквідації місцевого приказу громадського піклування та заснування губернського й повітових земств, опікування мешканців краю було розподілено між численними благодійними товариствами та установами різних типів (богадільнями та притулками).

Головною функцією суспільної добродійності в Криму та Північній Таврії був соціальних захист місцевих жителів. Вирішальне значення в її виконанні мала робота філантропічних об'єднань загального типу, що функціонували в усіх без виключення повітових центрах регіону. Саме ці товариства забезпечували населення грошовою допомогою, білизною, одежею та взуттям, паливом та продуктами харчування; розміщали осіб похилого віку в лікарнях і богадільнях; організовували притулки, нічліжні будинки для людей без постійного місця проживання тощо [14, с. 3–5].

Найбільш заможними спілками регіону були Сімферопольське та Ялтинське благодійні товариства, засновані наприкінці 60-х рр. XIX в. Утворивши протягом 70–90-х рр. XIX ст. мережу навчальних і піклувальних закладів різного профілю, вони ефективно та оперативно надавали знедоленим необхідну поміч. Так, за раху-

нок коштів Ялтинського благодійного товариства утримувались наступні установи: дитячий притулок, дитячий денний притулок «Ясла», нічліжний притулок для робітників та безпритульних, притулок для родичів ім. С. Ф. Штангеевої та П. К. Смірнова, пансіон для хворих на туберкульоз «Яузлар» [15, с. 3–7]. Сімферопольському благодійному товариству підпорядковувались жіноча та чоловіча недільні школи, нічліжний будинок для безпритульних робітників «Боржомка», притулок «Ясла» для дітей незаможних батьків [16, с. 3–8]. Окрім того, досить продуктивно діяли Керченське жіноче благодійне товариство та Феодосійське благодійне товариство [17, с. 3–5], які ініціювали створення богаділень та притулків відповідно у Керч-Єнікальському градоначальстві та Феодосії [18, с. 3–7].

Незважаючи на міцні позиції в системі громадської доброчинності, філантропічні спілки загального типу були не в змозі охопити своєю допомогою всю масу нужденного населення краю. З-поміж усіх благодійних товариств, наявних у Таврійській губернії на рубежі XIX – XX ст., головний тягар з підтримки зубожілих несли також організації, що надавали допомогу за етнічною та конфесійною ознакою. Національні та релігійні спільноти регіону (вірмени, греки, євреї, караїми, кримчаки, кримські татари) утворили більш ніж сімдесят різноманітних доброчинних об'єднань [19, с. 277]. Таке вражаюче число пояснюється як етнічним розмаїттям краю, так і спрощенням законодавства щодо заснування філантропічних товариств, яке відбулося за часів правління Миколи II.

Благодійні спілки цього типу не завжди відзначалися високою чисельністю чи великими обсягами доброчинних капіталів, однак коефіцієнт їх корисної дії був одним з найбільших, оскільки саме вони надавали адресну допомогу співвітчизникам, котрі опинилися у скруті. Організації, які надавали кошти за етноконфесійною приналежністю, діяли в усіх містах Таврійської губернії і навіть у деяких селищах [20, с. 2]. Наявність розгалуженої мережі подібних об'єднань дозволяла заможним представникам національних спільнот повсякчасно підтримувати своїх одноплемінників. Так, наприклад, відомий караїмський меценат, міський євпаторійський голова Семен Езрович Дуван (1870–1957) входив до складу караїмських та вірменських доброчинних товариств Євпаторії та Сімферополя. Представники інших заможних фамілій Криму (Месаксуді, Пампулови та ін.) також зробили помітний внесок у розвиток благодійництва [21, с. 93–96]. Таким чином, багаті євреї, греки, караїми, кримські татари, усвідомлюючи необхідність створення гармонічного та безконфліктного суспільства, зуміли налагодити механізм перерозподілу матеріальних благ на користь незаможних верств населення. Це не тільки забезпечувало їх повагою та підтримкою місцевих жителів, а й дозволяло збалансовувати громадські відносини, уникати ескалації напруги у суспільстві [22, с. 154–155].

Не менш важливу роль у формуванні дієвих інструментів соціального захисту зіграли доброчинні установи Таврійської губернії. Розгортання мережі філантропічних закладів тривало майже століття: першу установу було засновано 1822 р. (Странноприймальний будинок О. С. Таранова-Белозьорова), останню – вже за часів Громадянської війни (притулок імені генерала Врангеля в м. Керч) [23].

Вирішальне значення у формуванні системи дитячого піклування належить Відомству установ імператриці Марії. Саме під його кураторством перебували: дитячий

притулок ім. гр. А. М. Адлерберг (засн. 1855 р.), сирітський будинок ім. А. Я. Фабра (засн. 1864 р.), Маріїнського дитячого притулку (засн. 1873 р.), дитячий притулок м. Бердянськ (1901 р.), «береговий» притулок у м. Севастополь (засн. 1903 р.), притулок-корабель ім. цесаревича Олексія у м. Севастополь (засн. 1908 р.) [24, с. 60–69]. Крім того, на території Кримського півострова функціонували притулок для малолітніх злочинців (засн. 1890 р.) [25, с. 3], притулок для підкидьків Таврійського губернського земства (засн. 1867 р.) [26], а також близько десятка денних притулків, які за принципами роботи були близькими до сучасних дитячих садків.

Наявність великої кількості сирітських будинків свідчить про те, що громадськість Таврійської губернії приділяла досить багато уваги проблемам захисту і виховання молодого покоління. У всіх зазначених закладах неповнолітні отримували не тільки одягу, харчування, медичний допомогу, але й середню освіту, професійні навички. Завдяки цьому, випускники дитячих притулків мали можливість гідно працевлаштуватися, а це, в свою чергу, являло собою ефективну профілактичну міру проти зростання підліткової злочинності. Діяльність усіх цих різних за профілем установ знижувала рівень дитячої смертності, попереджала розповсюдження інфекційних захворювань серед немовлят і підлітків. Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. громадськості краю вдавалося успішно протидіяти зростанню дитячої безпритульності. Кінцевим результатом таких мір був низький рівень пауперизації місцевого населення.

Благодійні заклади допомоги дорослим жителям Криму та Північної Таврії були одним з ключових елементів загальногубернської системи громадського піклування. З-поміж установ, що займали чільне місце в цій системі, окрім вищезгаданого Странноприймального будинку О. С. Таранова-Белозьорова, відзначимо Єврейську богадільню і лікарню у м. Сімферополь (засн. 1854 р.) [27, арк. 1], «Павловську» богадільню у м. Бердянськ (засн. 1870 р.) [28, арк. 2–3], притулок для престарілих та калік у селищі Кізіяр Мелітопольського повіту (засн. 1891 р.) [29, арк. 1, 6], богадільню купця А. А. Золотарьова у м. Керч (засн. 1893 р.) [30], а також богадільню ім. Е. І. Дувана (засн. 1911 р.) [31 с. 127–128.] та «Ярдим» ім. Акбіке Шапшал (засн. 1917 р.) у м. Євпаторія [32, с. 20]. До того ж, практично у кожному місті краю діяли нічліжні притулки, послугами яких користувались сезонні робітники [33, арк. 2–8]. Опіка в цих установах охоплювала досить широкий прошарок населення: престарілих, ветеранів війн, калік, безпритульних, безробітних тощо. Всі опікувані отримували необхідні ліки, харчування, білизну, одягу, а також могли вдовольняти духовні потреби у невеликих бібліотеках, що існували при будинках для престарілих і безпритульних.

Порівнюючи кількість установ, що надавали поміч дорослому населенню, та дитячий притулків Таврійської губернії, ми спостерігаємо значну перевагу на користь останніх. Так, лише у Сімферопольському повіті функціонувало чотири «дитячі» добродійні установи різного профілю. Кількість місць у закладах допомоги неповнолітнім також перевищувала аналогічний показник серед богаділень краю. Все це свідчить про те, що громади міст Криму та Північної Таврії приділяли більше уваги проблемам знедолених сиріт, підкидьків та безпритульних. Таке ставлення городян було обумовлено намаганням знизити рівень смертності та захворюваності

серед покинутих дітей, виховати з них порядних громадян, ізолювати їх від криміногенного середовища. Кінцевий результатом такої діяльності була як протидія зростанню злочинності в містах краю, так і розповсюдження освіти серед знедолених дітей, соціальна реабілітація малолітніх злочинців.

Другою важливою функцією громадської благодійності в Таврійській губернії, після соціального захисту населення, була профілактика і боротьба з недугами суспільства: професійним жебрацтвом, безграмотністю, підліткової та злочинністю. Основний тягар із попередження цих проблем взяли на себе філантропічні спілки. Так, боротьба з жебраками, була одним з провідних напрямків діяльності практично всіх добродійних об'єднань, оскільки прошаки, отримуючи грошову допомогу, тим самим не рідко позбавляли її родин, що дійсно потребували підтримки. Найбільш поширеним методом боротьби з цим явищем було створення благодійними організаціями дільничних піклувальництв. Ялтинське благодійне товариство на початку 90-х рр. XIX ст. розділило місто на декілька дільниць. Кожен нужденний, звертаючись до спілки за допомогою, направлявся до дільничного піклувальника, який збирав інформацію про добробут цієї особи. Після цього піклувальник складав «довідковий листок», котрий містив у собі відомості про стан справ незаможного, що претендував на матеріальну поміч від товариства. Цей документ служив підґрунтям при визначенні обсягів і тривалості надання матеріальної підтримки [34]. Аналогічна методика використовувалася подвижниками філантропії в Керчі, Севастополі та інших містах Криму.

Інший спосіб попередження жебрацтва на початку XX в. запропонували представники Сімферопольського єврейського благодійного товариства. Вони вирішили вести боротьбу з професійним жебрацтвом більш організовано та ретельно. Волонтери організації розповсюджували серед знедолених спеціальні купони, які обмінювалися на гроші у касі об'єднання. Однак, ця передова для того часу ініціатива не отримала підтримки серед зубожілих міста, тому що процедура отримання коштів була досить бюрократичною [35]. Ще однією важливою мірою, спрямованою на профілактику жебрацтва серед інвалідів краю, була трудова допомога. Так, з початку XX ст. у Сімферополі діяло Товариство трудової допомоги глухонімим, яке утримувало школу для дітей-інвалідів. Ця організація надавала можливість глухонімим дорослим та неповнолітнім оволодіти грамотою та ремеслами, а також працевлаштуватися за фахом у майстернях міста [36, с. 2–4].

Незаможне населення не завжди підтримувало ініціативи благодійників, тим не менш, ми можемо стверджувати, що їм вдавалося виявляти та попереджати спроби отримання коштів особами, котрі не мали на це реальних підстав. Таким чином, впровадження подібних заходів дозволяло надавати адресну допомогу саме тим родинам, які перебували за межею бідності.

Благодійництво також було спрямоване на подолання неграмотності серед незаможних груп населення Таврійської губернії. 1878 р. кількість осіб, що не вміли писати і читати, складала в регіоні 79,8%. За двадцять років цю цифру було скорочено до 46,6% [37, с. XVIII]. Помітну роль у подоланні низького рівня писемності зіграли спілки, що підтримували учнів, дітей-сиріт та безпритульних Криму та Північної Таврії. Процес формування благодійних товариств, які надавали допомогу знедоленим учням

досліджуваного регіону, розпочався на початку 80-х рр. XIX ст. і тривав до початку Громадянської війни. Головними напрямками діяльності цих добродійних організацій були: щомісячна сплата за навчання незаможних школярів; видача грошової допомоги для отримання освіти; надання безкоштовного помешкання учням, котрі не мали можливості винаймати житло; надання продуктів харчування, одяжі, учбових посібників; безкоштовний медичний нагляд; сприяння у пошуках прибуткових занять нужденним школярам [38, с. 46]. Серед найбільш відомих організацій цього типу назовемо Товариство допомоги малозабезпеченим учням Константинопольського реального училища (м. Севастополь) [39, арк. 1], Товариство допомоги нужденним учням Сімферопольської чоловічої гімназії [40], Товариство допомоги нужденним учням Ялтинського міського чотирьохкласного училища ім. М. В. Гоголя [41] та ін. Загальна кількість організацій, що надавали матеріальну підтримку неповнолітнім Криму та Північної Таврії, перевищувала три десятки об'єднань.

Активність філантропічних спілок, котрі організували безкоштовне навчання дітям та підліткам, відкривали недільні школи, не лише сприяла підвищенню грамотності, а й стимулювала міжстанову мобільність. Сироти та діти моряків, робочих, селян, дрібних чиновників отримували можливість здобути повну середню освіту й оволодіти різноманітними професійними навичками, що дозволяло їм у майбутньому зробити успішну фахову кар'єру. Найбільш талановиті учні з незаможних родин могли розраховувати на продовження освіти у вищих навчальних закладах Російської імперії. Саме діяльність громадських добродійних установ дозволяла сумлінним й обдарованим дітям переходити з нижчих соціальних страт до вищих. Освічені діти селян та робітників, котрі займали посади вчителів та службовців, своєю сумлінною працею повертали суспільству борг. Це також сприяло поліпшенню стосунків між різними верствами населення та згладжувало майнову нерівність.

Серед заходів спрямованих на підвищення рівня писемності населення Таврійської губернії слід відзначити народні читання. Провідна роль у реалізації таких акцій належала Сімферопольському благодійному товариству. Міністерство народної освіти ініціювало впровадження читань як «дешевий та загальнодоступний засіб народної освіти». 1872 р. сформувалася спеціальна комісія для організації народних читань у різних містах Російської імперії. 21 грудня 1876 р. були оприлюднені правила «Про устрій народних читань». У губернському центрі ця ідея знайшла підтримку вчителів, котрі переслідували просвітянські цілі. Сімферопольське благодійне товариство, отримавши 8 лютого 1884 р. дозвіл на проведення подібних акцій, взяло на себе організаційні та фінансові питання. Народні читання були відкриті 11 березня 1884 р. єпископом Таврійським та Сімферопольським Гермогеном у будинку, де розміщувалася жіноча гімназія. Протягом декількох годин на цих заходах читалися праці з богословської, історичної та природознавчої тематики, а також твори М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого й інших відомих авторів. В подальшому читання періодично проводилися в Сімферополі до 1905 р. [42, с. 40].

Як бачимо, громадські добродійні спілки Таврійської губернії з кінця XIX ст. реалізували комплекс заходів (підтримка знедолених учнів, відкриття недільних шкіл, проведення публічних читань), спрямованих на підвищення освітнього рівня місцевого населення. Зниження в регіоні рівня безграмотності на 33% свідчать про

високий рівень їх ефективності. Вдала просвітня діяльність стимулювала соціальну мобільність місцевих жителів, оскільки освічені чоловіки та жінки отримували шанс знайти добре оплачувану роботу і перспективу отримати підвищення.

Однією з визначних функцій філантропії в Криму та Північній Таврії в останній третині XIX ст. була профілактика дорослої та підліткової злочинності. Щоб запобігти криміналізації пауперизованих прошарків суспільства благодійні товариства розробили комплекс мір спрямованих на запобігання і попередження правопорушень. Найбільш ефективно у цій сфері діяли об'єднання, що займалися кураторством осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Так, наприклад, з 1909 р. у Севастополі діяла організація «Патронат», яка підтримувала родини ув'язнених та засланих. Активісти спілки відвідували рецидивістів та осіб, які бажали встати на шлях виправлення, проводячи з ними виховні бесіди та допомагаючи матеріально [43, с. 3–4]. Окрім товариства «Патронат» та православних піклувальництв, що діяли при тюрмах [44, с. 1–2], на території регіону існували Таврійський губернський в'язничний опікунський комітет, Керченський міський в'язничний опікунський комітет, а також Комітет допомоги звільненим політичним в'язням в Ялті. Всі ці структури сприяли працевлаштуванню колишніх осуджених, допомагали адаптуватися після звільнення тощо. Однак, слід зазначити, що в'язничні опікунські комітети наприкінці XIX ст. відійшли від філантропічної діяльності, перетворившись на органи адміністративного надзору за особами, що були звільнені з в'язниць. Як наслідок, головний тягар з реабілітації колишніх в'язнів взяли на себе саме благодійні товариства.

Наявність у Таврійській губернії понад ста тридцяти добродійних об'єднань різних типів та більш ніж десятка різнопрофільних притулків та богаділень дозволяла знижувати рівень напруги в суспільстві. В тих випадках, коли ситуація в країні загострювалась через війни, стихійні лиха, епідемії, економічні спади, громадськість краю виступала як згуртована сила, що швидко та ефективно протидіяла кризовим ситуаціям. Так, наприклад, після початку Першої світової війни практично у кожному крупному місті Криму та Північної Таврії були утворені тимчасові комітети, котрі займалися збором коштів на користь родин вояків, полонених, біженців. Лише в Ялті протягом 1914–1916 рр. сформувались наступні об'єднання: Тимчасовий комітет з надання допомоги на Південному березі Криму хворим і пораненим [45]; Комітет, організований Ялтинським сімейним кружком відставних офіцерів, для надання допомоги руським воїнам, що знаходилися в Австро-угорському полоні [46]; Комітет Ялтинського земства з надання допомоги родинам запасних і ратників ополчення [47]. Крім того, по всій губернії на користь сімей, що втратили годувальників, біженців та сиріт регулярно проводились благодійні акції, лотереї тощо [48]. В Ялті та Євпаторії були створені притулки для сиріт, чиї батьки загинули на фронті, а також санаторії та шпиталі для поранених та хворих вояків та їх дітей [24, с. 64–67].

Така широкомасштабна добродійна діяльність дозволяла стримувати невдоволеність пауперизованих верств населення царською владою. Як наслідок, до кінця 1917 р. ситуація в регіоні залишалася стабільною, незважаючи на важке економічне становище. Лише після двох революцій у Петрограді, коли центральна влада в країні була повалена, більшовики здійснили спробу перевороту в Криму на початку 1918 р. Протягом 1918–1920 рр. система громадської благодійності в умовах Грома-

дянської війни та іноземної інтервенції зазнала занепаду. Після остаточного встановлення радянської влади на території півострова 1920 р. громадська філантропія, як окреме соціокультурне явище, була викреслена з суспільного життя.

ВИСНОВОК

Таким чином, ми можемо стверджувати, що в XIX – на початку XX ст. регуляція суспільних відносин між різними прошарками населення в Таврійській губернії відбувалася саме за рахунок громадської добродійності. Відсутність зваженої політики царського уряду в сфері опіки та підтримки громадян Російської держави й численні соціально-економічні проблеми, які загострилися в Криму та Північній Таврії у другій половині XIX ст., призвели до розгортання місцевого філантропічного руху. Кульмінація його розвитку прийшла на період правління Миколи II. З 1894 по 1914 рр. в регіоні виникло понад 65% від загальної кількості заснованих благодійних товариств, у різних повітах були збудовані дитячі притулки та богадільні. Саме в цей час філантропія виконувала такі важливі функції як: соціальний захист місцевих жителів; профілактика професійного жебрацтва, дорослої та підліткової злочинності; підвищення рівня освіти та соціальної мобільності місцевого населення; зниження рівня напруги у суспільстві. Їх успішна реалізація сприяла гармонізації стосунків як між представниками різних класів, так і між різними етноконфесійними групами, що мешкали на теренах регіону. Розмаїття форм і методів боротьби з соціальними недугами, які охоплювали всі нужденні категорії населення, було важливим підґрунтям економічного та культурного розвитку Таврійської губернії за дорадянських часів.

Список літератури

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДААРК), ф. 115, оп. 1, спр. 12, арк. 1–892.
2. Там само, спр. 2174, арк. 1–20.
3. Там само, спр. 386., арк. 1–64.
4. [Домбровский Ф. М.] Лотерея в пользу бедных в Симферополе / Ф. М. Домбровский // Одесский вестник. – 1847. – 16 апр. изд. под псевд. : Д-ский Ф.
5. Маркевич А. І. З культурної минувшини Криму XIX ст. : короткі нариси / А. І. Маркевич // Непомнящий А. А. Арсеній Маркевич : страницы истории крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – С. 337–414. – (Серия «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 3).
6. ДААРК, ф. 26, оп. 1, спр. 5939, арк. 1–35.
7. Отчет Симферопольского благотворительного комитета // Таврический губернский ведомости. – 1842. – 11 февр.
8. Російській державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1287, оп. 13, спр. 675, арк. 1–3.
9. Кавалерист. Больные и раненые в прошлую войну / Кавалерист // Русский инвалид. – 1858. – 22 июня.
10. Соколов А. Р. Российская благотворительность в XVIII – XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) / А. Р. Соколов // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147–158.
11. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 215 с.
12. Сергеев А. А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860 г. / А. А. Сергеев // ИТУАК. – 1913. – № 49. – С. 178–222.
13. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг. : ист.-эконом. иссл. / Я. В. Бойко. – Черкассы : Сіяч, 1993. – 254 с.
14. Устав Благотворительного общества города Симферополя. – Симферополь, 1892. – 16 с.

15. Отчет правления Ялтинского благотворительного общества, состоящего под Августейшим покровительством ея имп. высочества Великой княгини Ксении Александровны, за 1912 год. – Ялта, 1913. – 102 с.
16. Отчет главного правления Симферопольского благотворительного общества за 1908 год. – Симферополь, 1909. – 40 с.
17. Отчет о деятельности Керченского женского благотворительного общества состоящего под покровительством ея имп. высочества Великого князя Павла Александровича за 1907 год. – Керчь, 1908. – 23 с.
18. Отчет Феодосийского благотворительного общества за 1908 год. – Феодосия, 1910. – 30 с.
19. Савочка А. М. Етноконфесійні благодійні товариства Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. М. Савочка // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ін-т історії України НАН України. – 2010. – Випуск 17. – С. 271–279.
20. Устав Общества для пособия бедным татарам деревни Корбеклы Ялтинского уезда. – Симферополь, 1908. – 23 с.
21. Савочка А. М. З історії діяльності кримських меценатів / А. М. Савочка // Меценати та їх роль в розвитку науки, освіти і культури Придніпров'я / Історія і культура Придніпров'я : невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 4. – С. 91–98.
22. Савочка А. М. Благодійність у Таврійській губернії : пошук громадської злагоди чи спроба вирішення приватних питань? / А. М. Савочка // Література та культура Полісся / Ніженський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2009. – Вип. 48 : регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – С. 150–157.
23. П-й С. Гулянье в пользу приюта имени генерала Врангеля / П-й С. // Русское дело. – 1920. – 10 июля.
24. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета министров Н. К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения крестьянских сирот и детей воинов. – Пг., 1916. – 115 с.
25. Отчет правления Симферопольского общества исправительных приютов за 1882–1883 год (1-й отчетный год действия Общества). – Симферополь, 1884. – 49 с.
26. Янчевский Н. И. Таврический земский приют / Н. И. Янчевский // Вестник Таврического земства. – 1904. – № 22/23. – С. 65–89.
27. РДІА, ф. 1287, оп. 13, спр. 889, арк. 1–25.
28. Там само, оп. 14, спр. 1063, арк. 1–30.
29. Там само, оп. 15, спр. 1164, арк. 1–18.
30. К. Л. Керченская Андрея Золотарёва богадельня / К. Л. // Крым. – 1894. – 13 февр.
31. Открытие богадельни имени Э. И. Дувана // Караимская жизнь. – 1911. – Кн. 5/6. – С. 127–128.
32. Прохоров Д. А. История развития благотворительности в караимских общинах Таврической губернии в XIX – начале XX века (по документам Государственного архива в АР Крым) / Д. А. Прохоров, А. В. Прохорова // Караимика. – 2010. – Вып. 14. – С. 14–24.
33. ДААРК, ф. 27, оп. 12, спр. 10005, арк. 1–18.
34. А. Д. Ялтинское благотворительное общество / А. Д. // Крым. – 1893. – 5 сент.
35. Упорядочивание дела благотворительности // Крым. – 1902. – 16 июня.
36. Отчет за 1914 год правления Обществом трудовой помощи глухонемым, находившееся в ведении попечительства о трудовой помощи, состоящего под августейшим покровительством ея императорского величества Александры Федоровны. – Симферополь, 1915. – 22 с.
37. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года. Кн. 41 : краткий обзор цифровых данных по Таврической губернии. – СПб., 1904. – С. IV–XVIII.
38. Сейко Н. А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – поч. XX сторіччя) : київський учбовий округ / Н. А. Сейко. – Житомир : вид-во Житомирського держ. ун-та ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
39. Устав Симферопольского общества вспомоществования ученикам Симферопольской гимназии. – Симферополь, 1880. – 15 с.
40. Державний архів міста Севастополь, ф. 164, оп. 5, спр. 2, арк. 1–7.

41. Отчет правления Общества вспомоществования нуждающимся учащимся Ялтинского городского 4-х классного Гоголевского училища за первый отчетный год. – Ялта, 1904. – 16 с.
42. Отчет Симферопольского благотворительного общества за 1884 год. – Симферополь, 1885. – 41 с.
43. Отчет по приходу и расходу сумм Общества покровительства лицам, освобожденным из мест заключения Севастопольского градоначальства «Патронат» за 1911–1914 гг. – Севастополь, 1914. – 56 с.
44. Устав Попечительства при Св. Петровской церкви Симферопольской губернской тюрьмы. – Симферополь, 1913. – 9 с.
45. Отчет временного комитета по оказанию на Южном берегу Крыма больным и раненым в действующей армии. – Ялта, 1915. – 13 с.
46. Отчет деятельности комитета, организованного Ялтинским семейным кружком отставных офицеров для оказания помощи нашим воинам, находящимся в Австро-венгерском плену. – Ялта, 1916. – 20 с.
47. Отчет комитета Ялтинского земства по оказанию помощи семьям запасных и ратников ополчения, призванных на войну за 1914 год. – Ялта, 1915. – 24 с.
48. Гвоздева В. Н. Помощь раненым и их семьям / В. Н. Гвоздева // Крымский вестник. – 1915. – 31 мая.

Савочка А. Н. Общественная благотворительность как регулятив социальных взаимоотношений в Таврической губернии (XIX – начало XX вв.) / А. Н. Савочка // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвыпуск «История Украины». – С. 127–138.

Проанализирована роль общественной благотворительности в деле регуляции социальных взаимоотношений в Таврической губернии в течение XIX – в начале XX вв. Доказано, что филантропия в исследуемом регионе способствовала улучшению уровня социальной защиты, предупреждала распространение профессионального нищенства, повышала уровень образования и социальной мобильности местного населения, а также содействовала снижению напряженности в обществе. Установлено, что благотворительность была одним из ключевых факторов гармонизации межэтнических и межклассовых взаимосвязей в Крыму и Северной Таврии в досоветский период.

Ключевые слова: благотворительность, Таврическая губерния, социальная мобильность.

Savochka A. N. Public charity as regulator of social interrelations in the Taurida province during 19 – beginning of 20th century / A. N. Savochka // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 127–138.

The article is devoted to the analysis of the role of public charity in regulation of social interrelations in the Taurida province during 19 – beginning of 20th century. It was explored that philanthropy in this region had promoted level of social protection, had alerted spreading of professional begging, had raised level of education and social mobility of local civilians and had assisted in case of lowering tensivity in the society. It was discovered that public charity had been playing significant role in case of harmonization interethnic and interclass relationships in the Crimea and North Tauria during imperial period.

Key words: charity, Taurida province, social mobility.

Поступила в редакцию 01.02.2011 г.

УДК 325.54+314(477.75)''19''1944–1970

ТРУДОВАЯ ЭМИГРАЦИЯ В КРЫМ (1944–1966)

Сеитова Э. И.

*Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского
E-mail: elvina_seitova@mail.ru*

На основе корпуса архивных материалов, раскрывается проблема переселения в Крым на протяжении 1944–1966 годов. Освещены ход процесса, особенности, трудности, с которыми приходилось сталкиваться организаторам. Также представлена статистика количества переселяемых и охарактеризована система льгот и привилегий для них.

Ключевые слова: переселение, переселенцы, система льгот, народное хозяйство

Решение о заселении полуострова было принято 18 августа 1944 года. Учитывая то, что страна в это время все еще воевала, данную акцию можно было охарактеризовать как масштабную операцию, целью которой была попытка реанимировать демографически и хозяйственно опустошенный Крым. Уже в сентябре переполненные переселенцами эшелоны из различных регионов РСФСР и УССР: Ростовской, Ставропольской, Курской, Тамбовской, Орловской, Брянской, Воронежской областей, Краснодарского края, Винницкой, Киевской, Житомирской областей, прибыли на свою конечную станцию. Но, несмотря на то, что была дана серьезная разрядка по привлечению всех ресурсов для максимального закрепления вновь прибывших, больше половины приезжих не смогли адаптироваться на полуострове. В связи с этим все последующие годы процесс переселения не только лишь продолжался, но и рос в масштабах.

С 1944 года по 1951 год переселенческие семьи заселялись в оставшихся домах областных сел и деревень, которые имели воду, растительность, пригодные земли, приусадебные участки. Заселение производилось в основном в горные и предгорные районы. Начиная с 1952 года переселять стали и в степные районы области. Для семей переселенцев колхозы и совхозы стали строить поселки на новых местах, с количеством домов от 40 до 150 и более. С 1944 года по 1955 год область принимала от двух до трех тысяч семей в год, и строили для них от 700 до 2500 домов. Но, начиная с 1956 года, планка поднялась от четырех до семи тысяч семей в год, цифра строительства домов возросла от трех до шести тысяч в год [1]. ЦК КПСС и КПУ поставили перед Крымской областью новую задачу, а именно превратить Крым в область сплошного садоводства и виноградарства, для реализации этого плана необходимы были силы, соответственно процесс переселения продолжался и набирал обороты.

Факт того, что значительная часть переселенцев выбывала, объяснялось слабой экономикой колхозов и относительно небольшими заработками колхозников. В рыболовецких колхозах не удерживались люди, в связи с тем, что туда прибывали в основном переселенцы рабочие и служащие со специальностями: электромонтеры, бухгалтера, парикмахеры, трактористы, соответственно, работа в море представлялась для них непривычной и сложной [2]. Процесс переселения на протяжении всех

годов стабильно совершенствовался. Например, в конце 1955 году, готовясь к новому переселенческому году, Отдел оргнабора рабочих и переселения Крымоблисполкома предложил принять следующие меры. Во-первых, беспрепятственно выдавать колхозам кредиты на строительство домов для переселенцев, независимо от поступления средств от колхозов в счет погашения ранее полученных ими кредитов. Во-вторых, увеличивать завоз стройматериалов по линии райпотребсоюза (ласа, шифера, стекла, цемента) и запретить на местах использовать эти материалы не по назначению. В-третьих, продлить на 1956 год действие постановления Совета министров СССР от 8 сентября 1954 года «О внутриобластном переселении рабочих и служащих из городов и поселков области» [3].

Стоит отметить то, что средняя численность одной переселенческой семьи составляла по плановому переселению составляла 3,9 человека, в том числе трудоспособных было 2,3 человека [4]. Прием переселенцев производился в 126 колхозов девятнадцати районов. Установленный план приема был выполнен всеми районами, а колхозами: Азовского, Евпаторийского, Октябрьского и Черноморского районов – перевыполнен. В целом по области установленный план вселения 1955 года был выполнен на 102,7%. [5].

В целях устранения недостатков в хозяйственном устройстве переселенцев были приняты в частности следующие меры: на бюро Обкома КП Украины был обсужден вопрос об усилении темпов строительства жилых домов для переселенцев; этот же вопрос был обсужден на заседании облисполкома, на котором присутствовали председатели всех райисполкомов; на заседании облисполкома обсуждался вопрос о хозяйственном устройстве переселенцев Сакского, Кировского и Приморского районов; согласно решению бюро Обкома КП Украины была проведена сплошная проверка хозяйственного устройства переселенцев в колхозах с обсуждением итогов на заседаниях райисполкомов; были командированы представители облисполкома по проверке и оказанию помощи районам и колхозам по хозяйственному устройству переселенцев [6].

Характеризируя процесс адаптации переселенцев, отметим, что в 1955 году от новоселов в общей сложности поступило 130 жалоб и заявлений. По своему характеру жалобы были следующего характера: плохое хозяйственное устройство; небезопасность домами; большое количество неполадок в домах; вопрос о возврате домов; оказание материальной помощи; освобождение от сельхозналога и др.

К концу года руководством и исполнительными структурами подводились итоги переселенческого процесса, и начиналась подготовка плана на грядущий переселенческий год. Например, в ноябре 1955 года во всех колхозах на общих собраниях был обсужден вопрос о плане приема колхозников-переселенцев на 1956 год. Итоговые данные по приему переселенцев, установленные колхозниками, были обсуждены на заседании бюро КП Украины и представлены Главному Управлению оргнабора рабочих и переселения при Совете Министров УССР. На областном семинаре председателей и секретарей сельских советов был заслушан доклад заведующего отделом оргнабора и переселения – о задачах сельсоветов в подготовке к приему и хозяйственном устройстве переселенцев. Итоги приема, хозяйственного устройства переселенцев в 1955 году и задачах по подготовке к приему переселенцев в 1956

году были обсуждены на семинаре всех уполномоченных и инспекторов оргнабора и переселения 10 декабря 1955 года в отделе оргнабора и переселения. Все райисполкомы подготовили и представили отделу производственно-экономические характеристики колхозов, которые будут принимать новоселов в 1956 году. В соответствии с указанием Совета Министров и Главного Управления оргнабора и переселения было установлено и доведено до сведения райкомов и райисполкомов задание по подготовке к приему и хозяйственному устройству 860 семей переселенцев, прибывающих в январе месяце в счет плана 1956 года. Переселенцев принимали 21 район, 109 колхозов [7].

В решении Исполнительного комитета Крымского областного совета депутатов трудящихся №163 от 6 марта 1956 года значится, что в январе и феврале в организации отбора, перевозок, приеме и размещении переселенцев, прибывших в счет плана 1956 года, имели место серьезные недостатки. Так, например, некоторые колхозы, особенно Приморского и Раздольненского районов, крайне нуждавшиеся в рабочей силе, отбор переселенцев «пустили на самотек», не направили необходимое количество своих представителей в области выхода для отбора переселенцев, в результате чего установленное задание не было выполнено. Черноморский, Раздольненский и Белогорский райисполкомы не организовали своевременной подачи колхозами автотранспорта к приходу эшелонов с переселенцами, в результате чего разгрузка и перевозка переселенцев в колхозы вселения были осуществлены с существенным задержанием. Прибывшие переселенцы в Евпаторийский район переадресовывались на станции по другим колхозам. При этом значительная часть руководителей колхозов, принимавших переселенцев, не проявляли должной заботы о них, не оказывали им помощь в продуктах питания, в выделении топлива, кормов для скота и затягивали оформление прибывших переселенцев. Но самой большой ошибкой было то, что совершенно не были готовы дома для переселенцев.

Естественно, что при такой ситуации значительное количество переселенцев не желало закрепляться на полуострове. Организаторы процесса не могли просто следить за уходом колхозников, соответственно, пытались предпринимать меры. Так, Главное управление организованного набора рабочих и переселения при Совете Министров УССР довело до сведения заведующих отделов оргнабора рабочих и переселения, исполкомов областных советов депутатов трудящихся областей выхода переселенцев Крымской области то, что Совет Министров Союза ССР своим постановлением от 27 января 1951 года №232 (п. 5) установил, что в случае самовольного ухода переселенцев из колхозов Крымской области до истечения пяти лет работы в колхозе, выданное колхознику-переселенцу единовременное пособие, а также все ранее списанные, в связи с переселением, недоимки по налогам, страховым платежам и обязательным поставкам государству сельхозпродуктов, подлежат взысканию с переселенца [8]. В связи с этим Главное управление организованного набора рабочих и переселения при Совете Министров УССР установило следующий порядок учета переселенцев, самовольно выбывших из Крымской области. Отдел ведет учет переселенцев, самовольно выбывших в колхозах, и направляет списки этих переселенцев отделам оргнабора рабочих и переселения областей выхода для взыскания с них выданного единовременного денежного пособия и ранее списан-

ных недоимок. Розыск переселенцев, выбывших из колхозов и совхозов вселения, но не прибывших в места выхода, производили одновременно отделы областей выхода и Крымской области [9].

Переселенческий процесс набирал обороты и, на 1958 год было запланировано переселить 6400 человек [10]. Также Совет Министров УССР разрешил председателю исполкома Крымского областного совета депутатов трудящихся в счет плана внутриобластного переселения на 1958 год оформить 400 семей, самостоятельно прибывших в колхозы Крымской области из областей Украины и других республик Советского Союза не предусмотренных планом переселения. Оформление этих семей приказано было произвести в порядке установленном постановлением Совета Министров ССР от 8 сентября 1954 года №1894 при котором выдача переселенческого билета производилась отделом организованного набора рабочих и переселения облисполкома на основании утвержденного райисполкомом решения общего собрания колхозников о приеме прибывшей семьи в члены колхозов с представлением льгот по внутриобластному переселению [11].

В решении Исполнительного Комитета Крымского областного Совета депутатов трудящихся от 5 сентября 1959 года значиться: в связи с тем, что многие колхозы и совхозы области ощущают недостаток в рабочей силе для проведения осенних сельскохозяйственных работ и, учитывая наличие свободных жилых домов, построенных для переселенцев в счет плана на 1960 год исполком областного Совета депутатов трудящихся решил: 1) просить Совет Министров УССР разрешить Крымской области принять из других областей Украины в 1959 году в счет плана переселения на 1960 год 1170 семей; 2) обязать колхозы, совхозы, райисполкомы, отдел оргнабора рабочих и переселения облисполкома вести подготовку к приему и хозяйственному устройству переселенцев [12].

К. Никерин в одном из своих докладов в 1959 году отметил, что успехи досрочного выполнения семилетнего плана по развитию сельского хозяйства в области и, в особенности по увеличению площадей под садами и виноградниками, находится в прямой зависимости от пополнения колхозов и совхозов рабочей силой. Если учесть потребности в рабочей силе в животноводстве и полеводстве крымская область в отличие от прошлых лет (когда речь шла о двух-трех тысячах семей переселенцев в год), должна ежегодно принимать не менее от семи до десяти тысяч семей ежегодно. Заведующий отделом оргнабора рабочих и переселения крымского облисполкома так же подчеркивал, что в успех, который был достигнут Крымом в области сельского хозяйства (область была награждена орденом Ленина) внесли свой весомый вклад переселенцы, которых с 1944 по 1958 год прибыло и закрепилось 34 тысячи семей, с количеством около 70 тысяч трудоспособных [13].

Стоит отметить, что были районы, которые показывали образцовый пример в деле принятия и обустройства переселенцев. Например, для обеспечения приема переселенцев в 1959 году из Хмельницкой области в Раздольненском районе была проведена сплошная проверка готовности колхозов и совхозов к приему колхозников. За каждым колхозом и совхозом был закреплен член бюро райкома или член Исполкома, которые вместе с правлениями колхозов и партийными организациями должны были обеспечить подготовку к приему и непосредственно сам прием, и хо-

зыйственное устройство прибывавших переселенцев. Встреча колхозников производилась лично председателем райисполкома, секретарем райкома партии, председателями колхозов и директорами совхозов. На станции выгрузки, как правило, руководство района совместно с прибывшими переселенцами проводило митинг, затем новоселы организованно перевозились в колхозы и совхозы. Где их ждали подготовленные дома и квартиры, куда заранее было завезено топливо, выделены продукты питания. Переселенцам была оказана помощь в приобретении коров, мелкого скота и птицы, а так же была произведена вспашка и осеменение огородов [14].

Но, были и районы, которые не раз получали замечания. Одними из таких были Евпаторийские и Зуйские райисполкомы. Они, в частности, обвинялись в формальном отношении к организации выполнения задания по строительству домов для переселенцев. Так, в колхозах Зуйского района из плана в 48 домов не было построено ни одного, это еще при наличии 276 домов, перешедших с плана 1958 года. В Евпаторийском районе из 40 домов было построено лишь 5, при наличии 166 домов перешедших с 1958 года [15].

Процесс переселения продолжался, не заканчивались и трудности, с которыми приходилось сталкиваться организаторам процесса. Например, Крымский отдел оргнабора рабочих и переселения негодовал по поводу того, что Закарпатский отдел игнорировал просьбу крымских коллег. Первые, в свою очередь, просили западно-украинских товарищей отбирать переселенцев для Куйбышевского района за счет коренного населения и главным образом колхозников, но они продолжали отселять семьи в большинстве своем не имевших опыта работы в сельском хозяйстве, к тому же из других областей. Крымский отдел был вынужден поставить этот вопрос перед Главным управлением оргнабора рабочих и переселения при Совете министров УССР, так как подобного рода контингент очень плохо закреплялся на полуострове [16].

Довольно острым продолжал оставаться вопрос строительства домов для переселенцев. Это объяснимо, так как от наличия необходимого количества жилой площади зависел успех дела переселения. Решение данной задачи находилось под строгим контролем непосредственно начальника Главного управления организованного набора рабочих и переселения А. Могилы. Весной 1960 года он строго раскритиковал деятельность крымского отдела по хозяйственному устройству переселенцев и строительству для них домов. Подчеркнув, что заведующий областным отделом товарищ Никерин плохо осуществляет руководство работой аппарата отдела, районных уполномоченных и инспекторов, не проявляет требовательности к работе структуры и ответственных на местах за своевременное и четкое выполнение ими служебных обязанностей и поручаемых заданий [17].

На переселенческие нужны обильно выдавались кредиты и материальная помощь. Они действительно в значительной степени способствовали закреплению колхозников и стимулировали их продуктивную работу. Но Исполнительный комитет Крымского областного совета депутатов трудящихся не раз фиксировал нецелевое расходование кредитов. Например, произведенными проверками отдела оргнабора рабочих и переселения и областной конторой Госбанка были установлены в ряде районов «грубые факты нецелевого использования кредитов», выданных на строительство домов для переселенцев и заселения в построенные дома не новосе-

лов. Так, в колхозе имени Куйбышева, Куйбышевского района кредит в сумме 213 тысяч рублей, выданный на строительство домов для переселенцев, был израсходован на строительство павильона бытового обслуживания, клуба, школы и на ремонт домов колхозников не переселенцев. А в колхозе «Новая жизнь» Первомайского района кредит в сумме 99 тысяч рублей был использован на оплату трудодней, приобретение комбикорма, угля и на строительство птичника [18].

В 1961 году в Крым стали прибывать новые группы колхозников. Заведующий отделом оргнабора рабочих и переселения крымского облисполкома К. Никерин рапортовал в Киев, что прием и перевозка переселенцев от станции разгрузки к местам вселения проходила организованно, фактов задержки семей на станциях выгрузки из-за отсутствия автотранспорта зафиксировано не было. К тому же, все прибывшие семьи, как правило, были обеспечены домами с надворными постройками. Колхозы и совхозы бесплатно вспахивали приусадебные участки, оказывали помощь в их озеленении и выдавали для посадки семена различных культур. Отдел пытался уделить достаточно внимания вопросу максимального охвата детей дошкольного возраста детскими учреждениями. Это делалось для того, чтобы матери, имевшие малолетних детей, как можно быстрее приступили к участию в колхозном и совхозном производстве. В тоже время, дети школьного возраста своевременно были зачислены в школы. Отстающим оказывалась помощь в получении знаний [19].

В декабре 1963 года был представлен план приема переселенцев в колхозы и совхозы Крымской области на 1964 год.

Наименование областей выхода	Наименование районов вселения	Количество семей
1. Винницкая	Сакский	680
	Красноперекопский	50
	Всего	730
2.Волынская	Красноперекопский	390
	Черноморский	50
	Всего	440
3.Житомирская	Джанкойский	700
4.Закарпатская	Сакский	50
5.Ивано-Франковская	Красноперекопский	360
	Сакский	100
	Всего	460
6. Киевская	Красногвардейский	300
7. Львовская	Нижегородский	280
8. Полтавская	Черноморский	320
	г. Севастополь	70
	Всего	390
9. Ровенская	Нижегородский	195
10. Сумская	Бахчисарайский	640
11. Тернопольская	Красногвардейский	410
12. Хмельницкая	Черноморский	320
	Красноперекопский	50

ТРУДОВАЯ ЭМИГРАЦИЯ В КРЫМ (1944–1966)

	Всего	370
13. Черкасская	Белогорский	390
	Красноперекопский	50
	Всего	440
14. Черниговская	Ленинский	530
	Алуштинский	20
	Всего	550
15. Черновицкая	Нижегородский	145
Всего		6100
Внутриобластное переселение		400
Всего		6500

[20].

План приема семей переселенцев из областей выхода был выполнен следующим образом.

Наименование областей выхода	Годовой план	Переселено семей	Процент выполнения плана
1. Винницкая	730	691	94,6
2. Волынская	440	257	58,4
3. Житомирская	700	762	103,8
4.Ивано-Франковская	460	323	70,2
5. Закарпатская	50	60	120
6. Львовская	260	207	79,6
7. Полтавская	390	509	130,5
8. Ровенская	195	148	75,8
9. Киевская	300	302	100,6
10.Тернопольская	410	307	74,8
11. Хмельницкая	370	381	102,9
12. Черниговская	570	516	90,5
13. Черновицкая	145	158	108,9
14. Черкасская	440	525	119,3
15. Сумская	640	658	102,8
16. Херсонская	-	5	-
17. Крымская	400	411	102,7
Всего по области	6500	6220	95,6

[21].

Дома для переселенцев строили по типовым проектам. О том, что собой представляли переселенческие дома и о фактически сложившейся стоимости одного такого дома вместе с надворными постройками (сарай, уборная), можем судить из справки о строительстве подобных объектов в совхозе «Большевик» Красногвардейского района от 1964 года.

1. по какому проекту построен дом	одинарный ТИП М-2-К
2. размер полезной площади	42 кв. м
3. размер жилой площади	32,2 кв.м

4. вид веранды	остекленная
5. вид отмосток	глинощелевые
6. на каком растворе заложен фундамент	глинопесчаный
7. вид внутренней отделки стен, потолков	штукатурка
8. вид наружной отделки стен	штукатурка
9. чем произведено покрытие крыши дома	шифер
10. произведена ли электрификация дома	дом электрифицирован
11. размер сарая	3 х 4
12. чем произведено покрытие крыши сарая	черепицей
13. вид уборной	деревянная
14. стоимость дома без надворных построек	2553.40 рублей
15. стоимость сарая	317 рублей
16. стоимость уборной	27.60 рублей
17. стоимость дома совместно с надворными постройками	2898 рублей
18. кто осуществляет строительство	хозспособом

[22].

Так, благодаря переселенческой политике Крымская область вырастила неплохой урожай 1965 года ряда важнейших сельскохозяйственных культур, добилась увеличения производства животноводческих продуктов и досрочно, с перевыполнением, завершила планы по продаже государству зерна, молока, мяса, яиц, шерсти. Область сдала 367 тыс. тонн зерна, при плане 292 тыс. тонн. По сравнению с прошлым 1964 годом мяса было продано государству больше на 6742 тонны, молока 45614 тонн. Значительных успехов достигли виноградари и садоводы. Хозяйства области продали государству свыше 400 тыс. тонн винограда, при плане 337 тыс. тонн или на 121 тыс. тонн больше, чем в прошлом году; 56 тыс. тонн фруктов или на 20, 4 тыс. тонн больше, чем в 1964 году [23].

В организации выполнения мероприятий по переселению в своей практической деятельности крымский отдел, прежде всего, уделял большое внимание вопросам подготовительной работы по составлению народнохозяйственного плана по приему семей переселенцев и строительству для них домов. Эти вопросы готовились заранее и с перспективой. Проект плана на 1965 год был предварительно разработан в конце 1963 года, а затем в 1964 году он дважды уточнялся.

Наряду с подготовкой материалов к народнохозяйственному плану, отдел организовал разработку конкретных мероприятий по выполнению плана переселения семей и строительству для них домов и внес их на утверждение облисполкома. Эти мероприятия были утверждены 30 января 1965 года и доведены до райисполкомов, производственных управлений и других заинтересованных организаций. В соответствии с областными мероприятиями районные уполномоченные организовали работу по составлению мероприятий по соответствующему району с последующим утверждением их на заседании райисполкома. Районные уполномоченные по Ленинскому району и по Красноперекоскому району добились утверждения их на бюро райкома партии.

Отдел и многие районные уполномоченные держали под контролем вопросы, связанные с подготовкой к приему семей переселенцев. Заблаговременно, примерно

за месяц до начала переселения, во все районы выезжали работники отдела, которые вместе с районными уполномоченными, через райисполкомы, организовывали сплошную проверку готовности хозяйств к приему новоселов. При выявлении недостатков сразу же на месте принимались меры по их устранению. А в случае необходимости результаты проверки рассматривались на заседании райисполкома. При этом обращалось особое внимание на подготовленность домов для заселения, на своевременный завоз топлива, определялись меры по оказанию прибывшим новоселам материальной помощи. Все выше обозначенные мероприятия способствовали более качественному отбору семей для переселения.

Особое внимание придавалось разрешению вопросов, связанных со встречей и размещением прибывших новоселов. За неделю до прибытия эшелонов во все районы вселения выезжали работники отдела, которые вместе с районными уполномоченными разрабатывали и осуществляли мероприятия по встрече и размещению семей переселенцев в хозяйствах. На станцию разгрузки своевременно подавалось необходимое количество транспорта. Для встречи переселенцев, как правило, прибывали руководители хозяйств, представители районных организаций и работники областного отдела [24 д. 170, л. 4-6].

Таким образом, можем констатировать, что переселенческий процесс на протяжении десятилетий являлся для советской власти одной из самых эффективных форм увеличения численности населения полуострова. Переселение было сложно организационным делом в экономическом и хозяйственном отношении. Все этапы реализации данного плана сопровождалась ошибками, в результате которых новоселы покидали Крым. Но, с каждым годом внимание переселенцам уделялось все больше и больше, учитывая, конечно, крайнюю необходимость в их труде для экономики полуострова. Результаты стараний со временем проявились – переселенцы значительно меньше стали выбывать за пределы области, а хозяйство Крыма укреплялось.

Список литературы:

1. ГААРК, ф. Р-3508, оп. 1, д. 95, л. 4.
2. Там же, д. 18, л. 20.
3. Там же, л. 23.
4. Там же, л. 15.
5. Там же, л. 16.
6. Там же, л. 20.
7. Там же, д. 19, л. 21-22.
8. Там же, л. 30.
9. Там же, д. 38, л. 67.
10. Там же, д. 69, л. 18.
11. Там же, д. 69, л. 71.
12. Там же, д. 92, л. 40.
13. Там же, д. 95, л. 60.
14. Там же, д. 93, л. 21.
15. Там же, д. 90, л. 10.
16. Там же, д. 105, л. 4.
17. Там же, л. 35.
18. Там же, д. 107, л. 89.
19. Там же, д. 119, л. 77.
20. Там же, д. 153, л. 7.
21. Там же, д. 159, л. 22.

22. Там же, д. 108, л. 9.
 23. Там же, д. 170, л. 2.
 24. Там же, л. 4-6.
 25. Там же, ф. Р-2888, оп.1, д. 7, л. 1-2; л. 76; д. 29, л. 2, 16
 26. Там же, ф. Р-3508, оп.1, д. 172, л. 39

Приложение №1

Динамика переселения в Крым колхозников-переселенцев: 1944–1953 годы*

Наименование районов	Вселено в 1944 году (семей)	Всего населения на 1.1.46. (чел.)	Принято переселенцев в 1950 году (семей/чел.)	Наличие семей переселенцев в местах вселения на 1.1.53.
1. Азовский	162	13950	57/269	42
2. Алуштинский	2349	9053	221/1003	140
3. Балаклавский	2015	8274	242/1235	160
4. Бахчисарайский	2146	19378	394/1826	286
5. Белогорский	1555	12692	310/1402	222
6. Джанкойский	27	22508	62/275	33
7. Евпаторийский	150	7477	66/287	49
8. Зуйский	212	10440	38/181	31
9. Кировский	428	12809	7/30	7
10. Красно-Перекопский	-	14804	-	-
11. Куйбышевский	2349	7316	253/1059	187
12. Ленинский	-	8589	136/547	74
13. Нижнегорский	320	17921	95/444	52
14. Новоселовский	-	5971	26/112	25
15. Октябрьский	57	10887	4/13	3
16. Первомайский	-	7752	13/52	7
17. Приморский	204	16270	147/598	104
18. Раздольненский	-	8203	4/16	1
19. Сакский	-	12719	73/265	55
20. Советский	180	11128	116/489	72
21. Симферопольский	214	25410	155/771	109
22. Старо-Крымский	1268	9846	184/855	109
23. Судакский	2469	5897	175/730	62
24. Черноморский	-	8998	83/404	61
25. Ялтинский	935	7451	158/668	111
Итого:	17040	316145	3019/13531	2003

*Данные без учета самовольно прибывшего населения. Но известно, что за период с сентября 1944 года по июль 1947 года в колхозы Крыма для постоянного местожительства самовольно прибыло 2337 семей.

[25]

Сеїтова Е. І. Трудова еміграція до Криму (1944–1966) / **Е. І. Сеїтова** // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 139–152.

На основі корпусу архівних матеріалів, розкривається проблема переселення до Криму на протязі 1955–1966 років. Освітлені хід процесу, особливості, труднощі, з якими приходилось зустрітись організатором. Також представлена статистика кількості переселених та охарактеризована система пільг та привілеїв.

Ключеві слова: переселення, переселенці, система пільг, народне господарство

Seitova E. I. Labor emigration to Crimea (1944–1966) / **E. I. Seitova** // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 139–152.

In this article, based on a block of archive materials, the problem of resettlement in Crimea throughout the years 1955–1966 is uncovered. Light is shed on the course of the processes, peculiarities, and difficulties with which organizers are faced with. Also present are the statistics of the number of resettled people and the description of the system of privileges.

Key words: resettlement, resettlers, system of privileges, national farming

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 94(477.75).«1900/1917»:625.1/5

ЕВПАТОРИЯ И ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЕ ПРОЕКТЫ НАЧАЛА XX В.

Сенин А. П.

*Таврический национальный университет им. В.И.Вернадского, Симферополь, Украина
E-mail: imrahil1@mail.ru*

Статья посвящена проблеме проектирования Евпаторийской железной дороги в начале XX в. Автор дает характеристику основным этапам планирования новой магистрали с 1900 по 1915 гг. Особое внимание уделяется освещению периода 1911–1915 гг., который предшествовал строительству рельсового пути и закончился кампанией по прокладке железной дороги к городу.

Ключевые слова: проектирование, Евпаторийская железная дорога, этапы планирования.

ВВЕДЕНИЕ

Исследование исторической эволюции транспортной сети юга современной Украины невозможно представить без системного изучения вопроса железнодорожного строительства в Крыму во второй половине XIX – начале XX века. В свою очередь, решение столь масштабной задачи целесообразно разделить на структурные элементы, опираясь на хронологический и территориальный принципы. Вопрос о проведении железных дорог в Северо-Западном Крыму в дореволюционный период вызвал значительный резонанс в различных кругах местного населения. Освещением его перипетий занимались не только органы центральной и местной власти, но также периодическая печать, общественные организации и частные лица.

В данной работе представлен анализ основных фактов железнодорожного строительства в районе Евпатории в период 1900–1917 гг. При сравнительном рассмотрении знаковых транспортных проектов четко проявляются обширные причинно-следственные связи между всеми аспектами повседневной жизни населения Крыма в эпоху российского владычества. Таким образом, представленная статья является логическим составным звеном в системном исследовании одного из элементов грандиозного полотна структур исторической повседневности.

Практическое отсутствие современных комплексных работ, посвященных исследованию данного вопроса, не препятствует изучению обширного комплекса исторических источников: решений центральных и местных органов власти, технической и производственной документации, свидетельств очевидцев и участников описываемых событий. Основной акцент в предложенной работе сделан на введение в научный оборот целого ряда новых неизданных документов, а также на популяризацию и научную актуализацию опубликованных в дореволюционный период, но подвергшихся идеологическому «остракизму», материалов.

Основной целью представленной работы является рассмотрение всех аспектов железнодорожного строительства в районе Евпатории на протяжении 1900–1917 гг. В рамках заявленной цели поставлены следующие задачи:

- описание и сравнение проектов Евпаторийской железной дороги в пределах 1900–1917 гг.;

- выяснение коммерческих и территориальных связей группы Евпаторийских железнодорожных проектов с основными проектами железных дорог в Крыму в 1900–1917 гг.;

- исследование параметров исторической действительности, связанных с железнодорожным строительством в Крыму в заданный период.

Таким образом, представленная статья призвана расширить рамки исторических представлений о железнодорожном строительстве в Западном Крыму в течение периода 1900–1917 гг. В рамках данного подхода реализуется научная необходимость исторического исследования проектирования и сооружения железных дорог в Крыму в дореволюционный период.

1. ПРОЕКТИРОВАНИЕ ЕВПАТОРИЙСКОЙ ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ В 1900–1915 ГОДАХ

Вторая половина XIX века стала для Евпатории временем обширной подготовки и планирования строительства собственной железнодорожной магистрали. В течение нескольких десятилетий город рассматривал целый ряд более или менее целесообразных проектов. Ни один из них не был реализован в силу стратегических причин, финансовых проблем и даже явных злоупотреблений должностным положением. Критическая ситуация в вопросе создания рельсовой линии к Евпатории порождала порой нестандартные пути решения данной проблемы. Так в 1897 г. в Евпаторийское уездное земское собрание поступило прошение Владимира Ивановича Зейлигера об устройстве и эксплуатации трамвая с механическим двигателем между Евпаторией и Симферополем, через село Саки. Из-за бюрократической волокиты и отсутствия своевременного финансирования этот проект не был осуществлен [1, л. 1–2].

В начале XX в. проект Зейлигера нашел неожиданное и даже несколько фантастическое продолжение. Английский инженер Амсон взбудоражил крымскую общественность проектом электрической железной дороги от Евпатории до Ялты через Симферополь и Алушту. В своем очерке о новой железной дороге местный общественник А. С. Адамович утверждал, что для участка пути Евпатория–Симферополь изыскатели установили необходимые вехи, а под линию Симферополь–Ялта даже были произведены вырубki леса [21, с. 4]. Следует полагать, что английский проект не нашел в крымской среде должной поддержки, а главное не был гарантирован к исполнению как казенным так и частным финансированием. Уникальная в своем роде инженерная идея не была воплощена в жизнь, как впрочем, и более реалистические проекты предшественников Амсона.

Ситуация изменилась к началу 10-х годов XIX века. Массовый переход сельского хозяйства к более интенсивным формам земледелия сопровождался ростом производительности хлеба на юге России и увеличением его экспорта. В связи с этим был принят Закон о кредитах на портостроительство. Особое внимание в законе было уделено евпаторийскому порту, который по своим природным условиям с никогда не замерзающей бухтой является одним из лучших портов Черного моря.

Министерством финансов было выделено 2,5 млн. рублей на устройство ограждающих сооружений порта и набережных и производство дноуглубительных работ. По общему мнению, без подъездных рельсовых путей порт не имел и половины своего значения [3, л. 13].

По данным путеводителя РОПиТа (Русского Общества Пароходства и Торговли) в этот период сообщение с Евпаторией поддерживается как по морю, пароходами и парусными судами, так и сухопутным (почтовые брички, рессорные экипажи, ландо). Между Симферополем и Евпаторией установлено особое автомобильное сообщение [29, с. 26–27]. Значение более совершенной транспортной магистрали в Евпаторию понемногу становится очевидным для всей крымской общественности.

В 1910 г. изыскатели железной дороги вдоль Южного берега Крыма взвешивают коммерческие характеристики того или иного направления рельсового пути на полуострове. Несмотря на то, что в ходе описания произведенных работ основное внимание было уделено району Крымских гор, инженеры-изыскатели также нашли нужным сообщить о целесообразности железной дороги к Евпатории. Автор коммерческого и технического описания Южнобережной железной дороги указывает: «Необходимо также сооружение железной дороги от Симферополя через Сакскую грязелечебницу до Евпатории, курортное значение которой возрастает с каждым годом ...» [32, с. 22]. Следующее пятилетие было всецело посвящено материальному воплощению этого столь давно ожидаемого рельсового пути.

Весной 1911 г. Акционерным обществом Западно–Крымской железной дороги было возбуждено ходатайство, и уже 13 мая получено Высочайшее разрешение инженерам путей сообщения Александру Ивановичу Верблюнеру и Николаю Борисовичу Емельянову на производство изысканий железнодорожной линии нормальной колеи, от города Евпатории до одной из станций Курско–Харьковско–Севастопольской линии Южных железных дорог, общим протяжением около 55 верст [2, л. 1].

В 1912 г. евпаторийский железнодорожный проект приобрел новое значение в чиновных и коммерческих кругах Таврической губернии. Перед акционерами Западно–Крымской железной дороги встал вопрос о выборе пункта к которому следовало вести линию из Евпатории. 12 ноября 1912 г. Министерство путей сообщения уведомило Таврического губернатора, что Император разрешил инженеру Емельянову провести изыскания железной дороги от Евпатории через город Перекоп до Алешек или до одной из ближайших днепровских пристаней с ответвлением к станции Джанкой Южных железных дорог [5, л. 1]. Предложенный проект был одним из элементов крупномасштабного железнодорожного строительства в Западном Крыму, которое планировали учредители Обществ Западно–Крымской и Токмакской железных дорог. Центральную роль в инженерных разработках играла Евпатория. Помимо Перекопа рассматривались варианты линий Евпатория–Джанкой (единственный из всех проектов, упомянутый в путеводителе по Крыму за 1914 г. [24, с. 358]), Евпатория–Симферополь, Евпатория–Сарабуз. Линия на Симферополь считалась наиболее целесообразной и перспективной. В 1912 г. инспекция Министерства путей сообщения и Военного министерства одобрила действия инженерных команд, а в 1913 г. проекты линий были готовы [3, л. 13–17]. В этом же году Ева-

торийский городской голова А. И. Нейман заявил о крайнем сроке подачи материалов изысканий по всем направлениям, определив его началом 1914 г. Решение о выборе окончательного варианта пути Нейман оставил за общим собранием представителей городов и земств, заинтересованных в проведении железной дороги в том или ином направлении [23, с. 5]. Следующий городской голова М. М. Ефет активно поддержал позицию Неймана и, заручившись поддержкой губернатора Княжевича, стал одним из самых верных поборников прокладки железнодорожного пути в Евпаторию [31, с. 153].

В ходе исследований 1915 г. было определено, что наиболее рациональным в техническом и экономическом отношении является направление на Симферополь с примыканием к существующей дороге у станции Сарабуз. Это направление равномерно удовлетворило интересам и Евпатории и Симферополя, и дало одновременно кратчайшее соединение Евпатории со всеми районами Крымского полуострова. Подобное мнение значительно корректировало технические оценки 1910 г., в которых изыскатели ограничились лаконичным выводом: «Линия Симферополь–Саки–Евпатория длиной около 60 верст обойдется, в виду плоского характера местности, сравнительно дешево» [32, с. 22].

Общественность Симферополя крайне негативно отреагировала на подобное решение вопроса о железной дороге. 9 мая 1915 г. на имя губернатора Н. А. Княжевича была получена телеграмма с ходатайством Симферопольского городского головы о проведении линии железной дороги непосредственно от Симферополя к Евпатории. Доводы городской думы сводились к неудобствам торговли, рекреации и административного управления краем в случае, если дорога будет проложена от станции Сарабуз [7, л.9–10]. Направление Сарабуз–Евпатория было избрано во многом благодаря относительной технической легкости его реализации по сравнению с Симферопольским проектом. Как отмечал в своем исследовании о Евпаторийской железной дороге В. М. Кузьменко – помощник начальника Южных железных дорог – в этом случае отпадала необходимость строительства лишних 18 верст дороги вдоль полотна Южных железных дорог (на участке Сарабуз–Симферополь), кроме того, линия направлялась «по более легким» местам, чем прямой путь из Симферополя к Евпатории. Прокладка пути по водоразделу в Евпаторийском уезде позволяла сократить масштабы земляных работ более чем на 50%, что давало возможность закончить новую линию не на узкой и тесной косе между Сасык–Сивашским озером и морем, а почти на 4 версты дальше, с устройством станции на материке, на просторной ничем не стесненной площадке [26, с. 1–2]. Таким образом, учитывались перспективы города в торговом и транспортном отношении.

2. ПРОЕКТИРОВАНИЕ И СООРУЖЕНИЕ ЛИНИИ СИМФЕРОПОЛЬ–САРАБУЗ–ЕВПАТОРИЯ В 1915–1917 ГОДАХ

Однако практическая реализация проекта затягивалась. Постановление Совета Министров о постройке железнодорожной линии Сарабуз – Евпатория было Высочайше утверждено 22 апреля 1915 г. За счет кредитов военного времени на постройку было ассигновано 2 млн. рублей, не считая стоимости рельс и подвижного состава [22, с. 118]. Столь щедрое финансирование периферийного, казалось бы, проекта,

и даже сам факт государственной опеки в данном вопросе заслуженно вызывает практический интерес исследователя. Наиболее очевидным представляется следующее объяснение основной причины, повлекшей за собой непосредственную реализацию проекта Евпаторийской железной дороги. В 1914–1915 гг. в Крыму автономно проводились изыскания оптимальных направлений различных линий железных дорог. Все проекты опирались на разного рода обоснования, сулившие различным районам Крыма коммерческие, политические, административные и ряд других выгод. В свете современных событий все эти доводы, более весомые в мирное время перевешивал один лишь стратегический интерес региона и державы. В своем письме от 5 февраля 1916 г. Министру путей сообщения А. Ф. Трепову Таврический губернатор Н. А. Княжевич, констатируя готовность Евпаторийской линии, выражал убеждение в том, что проведение еще одной линии, а именно Симферополь–Алуштинской железной дороги, создаст в тылу Севастополя мощный рубеж, который позволит сколько угодно укреплять стратегическое направление Евпатория–Симферополь–Алушта в случае военной угрозы путем оперативного подвоза и переброски войск, боеприпасов, рабочих и материалов [8, л. 18]. Большое военное значение линии подчеркивалось не только представителями высших эшелонов власти. Еще 14 декабря 1915 г. в заседании Дорожно-технической комиссии Ялтинского земства был заслушан доклад о железной дороге Симферополь–Алушта, в котором прозвучали следующие положения:

- линия Симферополь–Алушта приобретает особое значение после открытия ветки Симферополь–Евпатория, естественным продолжением которой она является;
- единая линия Евпатория–Симферополь–Алушта способствует скорой и безопасной переброске войск, оружия, стратегических материалов из центральных губерний России и по Крыму;
- Симферополь становится опорным пунктом Крымской группировки войск на случай военной угрозы;
- линии от побережья вглубь страны не «стратегическое преступление», как утверждают некоторые специалисты, а необходимость, как военного, так и мирного времени [28, с. 21].

Следует полагать, что подобное мнение на счет стратегического значения Евпаторийской железной дороги имеет под собой все основания. Задуманная линия Евпатория–Симферополь–Алушта (наряду с проектируемой железной дорогой Севастополь–Ялта–Феодосия) подлежала согласованию с высшими чинами армии и флота, равно как и с представителями Военного и Морского министерств. Помимо этого условием обязательным требованием к производству было отстранение от работ иностранцев и лиц иудейского происхождения [6, л. 34]. Подобные аргументы были задействованы в обосновании целесообразности устройства нового рельсового пути в Крыму, что в конечном итоге привело к частному успеху создателей этого крупномасштабного проекта.

Еще 16 декабря 1914 г. в Управлении железных дорог Министерства путей сообщения в Петрограде издан Циркуляр, адресованный начальникам казенных, управляющим и директорам частных железных дорог и заведующим подъездными путями. Он гласил: «События текущей войны, нарушив обычное течение государст-

венной жизни, в значительной степени отразились и на деятельности многочисленных органов и служащих ведомства МПС. За истекший период войны в жизни этого ведомства имели место многочисленные эпизоды, связанные с военными событиями, много отдельных служащих и целые группы их проявили подвиги самоотверженной деятельности» [11, л. 16]. Как выяснилось, эти слова в полной мере относились к авторам и создателям Евпаторийской железной дороги.

Строительное управление начало свою деятельность 15 апреля 1915 г. Начальником работ назначен инженер путей сообщения действительный статский советник В. А. Розанов. Работы производились под непосредственным наблюдением заместителя Начальника работ – инженера путей сообщения коллежского советника П. А. Богуславского. В начале мая строители выехали к месту работ и с 15 мая приступили к предварительным изысканиям [15, л. 1]. Предполагалось создать в пределах станции Сарабуз мощный производственный комплекс, техническую базу для прокладки 54-верстного рельсового пути [12, л. 232].

Для успешного выполнения намеченного плана постройки, для окончания которой был дан пятимесячный срок, применили «метод уплотнения и параллельности работ». Вся линия была разделена на 3 перегона [20, л. 1]. В то время как на 1-м перегоне от станции Сарабуз до станции Княжевичи (ныне станция Яркая) заканчивались земляные работы, на 2-м они только начинались. 20 августа приступили к укладке рельсового пути на 1-м перегоне. Укладка продвигалась вперед со скоростью в среднем 1 верста в день. Большое неудобство доставляли несвоевременная доставка укладочного материала, нехватка рабочих рук, особенно квалифицированных рабочих – сказывались трудности военного времени. Тем не менее, 20 октября 1915 г. укладка рельсового пути была доведена до станции Евпатория [22, с. 118].

Предполагалось использовать на линии паровозы двух отечественных систем: «Тз» (более легкие, тормоз системы Вестингауза) и «Ф» (тяжелые, ручной тормоз). Испытания паровозов вносили коррективы в технические параметры проекта пути уже по ходу процесса строительства [14, л. 332].

Так же экстренно правительство решало вопрос о прокладке сопутствующих линий по проекту Западно–Крымской сети железных дорог. Херсонско–Джанкойская линия планировалась к прокладке одновременно с Сарабузско–Евпаторийской и в такие же сжатые сроки [9, л. 1]. Несмотря на то, что срочность реализации этих инженерных проектов обуславливалась стратегическими интересами Таврической губернии и государства в целом, тем не менее, к 1916 г. Западно–Крымская сеть железных дорог не была создана ввиду ряда причин. Парадоксально, но военная кампания Российской империи, для нужд которой собственно и планировалась данная обширная система путей сообщения, являлась главной помехой в успешной реализации столь крупномасштабного проекта. Ассигнования, материалы и рабочие руки значились в статьях стратегических расходов, использование которых зачастую приходилось соизмерять с тяжелым положением России на ее западных рубежах. Поскольку Крым не входил в район ведения боевых действий, то и обеспечение проектируемых и строящихся железных дорог на его территории было минимальным. Это вело к появлению местных железнодорожных «долгостроев». В

частности дорогостоящий и технически сложный мост через Днепр на линии Джанкой–Херсон к 1917 г. так и не был завершён [25, с.3].

21 октября 1915 г. состоялось открытие рабочего движения по новой железнодорожной линии [27, с. 72]. В Евпаторию прибыл первый поезд, состоящий из 7 пассажирских и 1 служебного вагонов. Среди пассажиров, первого поезда – строители дороги, комиссия по ее приемке и Таврический губернатор генерал Н. А. Княжевич, оказавший активное содействие проведению Евпаторийской железнодорожной ветки [30, с. 16].

Через два месяца, 21 декабря 1915 г., было открыто регулярное движение пассажирских и товарных поездов между Евпаторией и Симферополем, а с 1 мая 1916 г. установлено беспересадочное сообщение Москва – Евпатория и Петроград – Евпатория. Это событие имело для Евпатории исключительно важное значение. Город к этому времени вырос до размеров всероссийского курорта и железная дорога, соединив Евпаторию с общероссийской сетью железных дорог, облегчила перевозку отдыхающих и способствовала увеличению их числа. В 1916 г. число отдыхающих в Евпатории превысило прошлогодние показатели почти в 3 раза и составило 40 тыс. человек. Кроме того, линия соединила Евпаторию с обширным районом соляных промыслов и плодородными землями юга страны. Если ранее евпаторийский порт вывозил ежегодно свыше 5 млн. пудов груза исключительно подвижным грузом из ближайших прилегающих к городу районов, то теперь ожидалось, что сюда будет направляться большое количество хлебных грузов из южных плодородных районов страны [22, с. 116, 119].

Подобные коммерческие успехи Евпатории (особенно в солевозной и рекреационной сферах) во многом были обусловлены созданием специальных подъездных путей в районе основной магистрали железной дороги Евпатория–Сарабуз–Симферополь.

Проведение железной дороги к Евпатории послужило катализатором для развития экономической инициативы отечественных солепромышленников, чьи переносные узкоколейные железные дороги с конной или механической тягой, связали Евпаторийские соленые озера с частными пристанями на Черном море. Помимо существовавшей с 1895 г. солевозной железной дороги Егермейстера Двора Ивана Петровича Балашева на февраль 1916 г. на участке от станции Евпатория до станции Саки зарегистрированы рельсовые пути купцов и арендаторов А. Ш. Луцкого, И. М. Туршу (проект одобрен Строительным отделением Таврического губернского правления 19 января 1913 г. [4, л. 30], однако реализация его осуществилась несколько позже) и Г. М. Гелеловича. Все они, кроме Балашевской дороги работали на конной тяге, лишь ветка Егермейстера Двора осуществляла перевозки паровой тягой [10, л. 20–22]. Примечательным исключением из этих сугубо солевозных подъездных путей, является узкоколейная железная дорога солепромышленника Мардохая Кальфа. Устроена она была в карьере 42-й версты (считая от станции Сарабуз) в феврале 1917 г. Исключительное назначение данного пути обуславливалось тем, что карьер, и железная дорога в нем были устроены для добычи и вывоза балласта (морских напластований), который следовал на устройство насыпи магистральной линии Сарабуз–Евпатория. По истечении работ по укладке пути карьер был оставлен, а

узкоколейная дорога разобрана. Солепромышленник Кальф исходатайствовал право пользования карьером, как трассой для прокладки собственной солевозной узкоколейной железной дороги, и преуспел в этом [18, л. 21].

В ходе проведения железнодорожной ветки Сарабуз–Евпатория возник проект проведения подъездного пути от станции Евпатория–Главная к проектируемой станции Евпатория–Курорт, что обеспечивало отдыхающим более комфортный подъезд к городским курортным пунктам. 14 апреля 1916 г. подписан договор между инженером Николаем Викторовичем Рудницким и Управлением Южных железных дорог о подряде на постройку Евпаторийской курортной ветки [13, л. 13]. В этот же день была составлена доверенность, по которой Н. В. Рудницкий, в качестве заведывающего изысканиями передал руководство земляными работами по прокладке ветки Евпатория–Курорт технику Ахиллосу Дмитриевичу Газису. В свою очередь Управление Южных железных дорог направляет из Харькова агента для отчуждения земли под Евпаторийскую линию, а командированный им же техник Малохальченко не только призван оказывать содействие Н. В. Рудницкому в разбивке линии, но, и наделен полномочиями контролера на всех этапах строительства. Вместе с ним курировать работу Рудницкого должен был представитель Государственного Контроля Д. Булгаков [17, л. 9, 12, 162]. Ключевой задачей в организации строительства курортной линии явилась необходимость создания полноценного пассажирского вокзала на станции Евпатория–Курорт. Поставки материалов, необходимых для этой цели, производились всеми станциями железной дороги на участке между Харьковом и Севастополем. Среди крымских пунктов в этом вопросе особую активность проявили станции Курман–Кемельчи, Сарабуз, Симферополь, Мекензиевы горы и Инкерман [16, л. 69–70, 163]. Возведение корпуса и всех сооружений вокзала взяла на себя строительная контора А. В. Самодумского и И. Б. Соркина, которая не только сдала подряд в срок (к 15 июня 1916 г.), но и перевыполнила ряд технических норм в пользу различных улучшений на курортной ветке [17, л. 197, 244]. Нужно сказать, что подобного рода исполнительность и порядочность в деле строительства железных дорог в дореволюционной России не всегда была нормой.

В целом результаты работ по проведению Евпаторийской железной дороги были оценены в органах центральной и местной власти достаточно высоко. В своем письме от 5 февраля 1916 г., адресованном министру путей сообщения А. Ф. Трепову Таврический губернатор Н. А. Княжевич выразил следующее: «Приношу от лица жителей городов Симферополя, Евпатории и их уездов в лице Вашего Высокопревосходительства глубокую благодарность Министерству путей сообщения за столь беспримерно быстрое осуществление, в течение лишь одного строительного сезона 1915 г., давно лелеянной жителями этих городов мечты. Столь быстрая постройка Министерством путей сообщения означенной линии, а также то обстоятельство, что поезда на новой линии уже переполнены пассажирами и перевозят необходимые для нас грузы, что указывает на существующую всегда потребность в этой линии и выгоду ее эксплуатации для казны ...» [8, л. 18].

Несмотря на столь успешный, казалось бы, финал железнодорожной эпопеи в Евпатории и прилегающем районе, можно с уверенностью сказать, что окончатель-

ное приведение железной дороги Евпатория–Сарабуз–Симферополь в рабочее состояние не окончилось ни с ее торжественным открытием, ни с началом регулярного движения по магистрали. Проектирование и строительство Евпаторийской железной дороги повлекло за собой массовую проверку станций и путей 10-го Участка Пути (от Джанкоя до Симферополя), в ходе которой был выявлен огромный объем недоделок и нарушений, которые приведены в ведомостях проверок (на 1 января 1917 г.) [19, л. 71–75]. Ликвидация такого числа неполадок, несомненно, требовала значительных человеческих и финансовых ресурсов, которые уже не позволяла действовать кризисная ситуация в государстве.

ВЫВОДЫ

Проблема проведения к Евпатории железной дороги имеет 50-летнюю историю. В ходе полувековой борьбы город и все те, кто был заинтересован в его прогрессивном развитии, не оставляли попыток добиться соединения Евпатории и прилегающего района с общей сетью железных дорог Российской империи. Если во второй половине XIX века проекты Евпаторийской железной дороги носили более частный характер, то в период с 1900 по 1915 гг. Евпатория указывается как одна из станций целой системы новых рельсовых путей в Крыму. Этот фактор наряду с обострившейся угрозой военного вторжения на территорию полуострова, послужил катализатором к исполнению Евпаторийского железнодорожного проекта. Дорога, так необходимая краю в мирное время, продемонстрировала в течение одного лишь года, что проведение ее откладывалось совершенно необоснованно. Не традиционные богатства Евпатории (соль, курорты), а лишь тяготы Первой мировой войны смогли должным образом мотивировать правительство соединить Евпаторию с империей удобным и скорым железнодорожным путем. К сожалению достигнутый в этом деле частный успех уже не мог отвратить приближающееся крушение всей государственной машины, а вместе с ней и экономики страны.

Список литературы:

1. ГААРК (Государственный Архив в Автономной Республике Крым), ф.27, оп.13, д.2684, л.1–8.
2. ГААРК, ф.27, оп.13, д.4405, л.1–3.
3. ГААРК, ф.27, оп.13, д.4607, л.1–20.
4. ГААРК, ф.27, оп.13, д.4613, л.1–37.
5. ГААРК, ф.27, оп.13, д.4661, л.1–4.
6. ГААРК, ф.27, оп.13, д.5065, л.1–126.
7. ГААРК, ф.27, оп.13, д.5067, л.1–108.
8. ГААРК, ф.27, оп.13, д.5084, л.1–47.
9. ГААРК, ф.27, оп.13, д.5085, л.1.
10. ГААРК, ф.27, оп.13, д.5110, л.1–174.
11. ГААРК, ф.198, оп.1, д.33, л.1–794.
12. ГААРК, ф.198, оп.1, д.34, л.1–887.
13. ГААРК, ф.198, оп.1, д.42, л.1–45.
14. ГААРК, ф.198, оп.1, д.43, л.1–719.
15. ГААРК, ф.198, оп.1, д.44, л.1–512.
16. ГААРК, ф.198, оп.1, д.45, л.1–485.
17. ГААРК, ф.198, оп.1, д.46, л.1–471.
18. ГААРК, ф.198, оп.1, д.48, л.1–136.
19. ГААРК, ф.198, оп.1, д.50, л.1–158.

20. ГААРК, ф.198, оп.1, д.60, л.1.
21. Адамович А. С. Электрическая железная дорога Евпатория–Симферополь–Ялта. Очерк / Адамович А. С. – Симферополь : Тип. Карпова, 1907. – 23 с.
22. Андриевская И. Ю. Строительство железнодорожной ветки Сарабуз – Евпатория / И. Ю. Андриевская // Вестник музея (Евпаторийский краеведческий музей) / Сб. науч.-поп. ст. / Центр музейных технологий и этнокультурного туризма. – Симферополь, 2007. – С.116–119.
23. Доклад Евпаторийского городского головы А. И. Неймана о результатах поездки его в Санкт-Петербург по делам города. – Евпатория, 1913. – 5 с.
24. Крым : путеводитель / под ред. К. Ю. Бумбера, Л. С. Вагина, Н. Н. Клепинина, В. В. Соколова. – Симферополь : Тип. Таврического губернского земства, 1914. – 688 с.
25. Крымская жизнь : к предстоящему губернскому земскому собранию // Южное слово. – 1916. – 6 янв. – С.3.
26. Кузьменко В. М. Евпаторийская железная дорога / В. М. Кузьменко. – Б.м., 1916. – 9 с.
27. Кутайсов В. А. Евпатория в конце XVIII – начале XX века / В. А. Кутайсов // Историческое наследие Крыма. – 2006. – №14. – С.66–77.
28. О железной дороге Симферополь–Алушта // Материалы дорожно-технической комиссии Ялтинского земства : пути сообщения в Крыму. – Ялта, 1916. – С.18–22.
29. Путеводитель русского общества пароходства и торговли. – Одесса : Тип. Акционерного Южно–Русского общества печатного дела, 1914. – XLIV, 312, XCIV с.
30. Создание новых здравниц в Крыму и постройка новой железной дороги Сарабуз–Евпатория // Памятная книжка Таврической губернии. 1916 / Таврический губ. стат. ком. ; под ред. Г. Н. Часовникова. – Симферополь, 1916. – Отд.2. – С.12–21.
31. Хрущев В. Л. Курорт–Евпатория / В. Л. Хрущев, Н. А. Агаджанян. – Симферополь : Таврия, 2003. – 785 с.
32. Южно–Бережская железная дорога. – Севастополь : Изд. газеты «Крымский вестник», 1910. – VI, 67 с.

Сенін О.П. Євпаторія та залізничні проекти початку XX ст. / О.П.Сенін // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 153–162.

Стаття присвячена проблемі проектування Євпаторійської залізниці наприкінці XIX ст. Автор дає характеристику основним етапам планування нової магістралі від 1900 до 1915 рр. Особлива увага приділяється висвітленню періоду 1911–1915 рр., який передував будівництву рейкового шляху та закінчився кампанією з прокладення залізниці до міста.

Ключові слова: проектування, Євпаторійська залізниця, етапи планування.

Senin A.P. Evpatoria and railway projects at the beginning of 20-th cent. / A.P.Senin // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 153–162.

This article is devoting the problem of projection the Evpatorian railway road in the beginning of 20-th cent. The author is defined basic stages of planning a permanent way from 1900 till 1915. The special attention is concentrated to the period before the building this permanent way 1911–1915 and as a finish railway system was done successfully.

Keywords: projection, Evpatorian railway road, stages of planning.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 930.2 (083+058):(477.75)«1860/1890»

«ПАМЯТНЫЕ КНИГИ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВНУТРЕННЕЙ ТОРГОВЛИ КРЫМА 60–90 ГГ. XIX ВЕКА

Серова Е.Д.

*Таврический национальный университет им. В.И.Вернадского, Симферополь, Украина
E-mail: ke-rina_history@mail.ru*

Статья посвящена одному из видов источников по истории внутренней торговли Крыма в 60–90-х гг. XIX века. Автор дает характеристику справочных изданий Таврической губернии – памятных книжек и календарей, как источников по проблемам функционирования внутреннего рынка Крыма.

Ключевые слова: Крым, торговля, «памятные книжки».

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время с ростом интереса к региональной тематике исследований актуальными становятся провинциальные справочные издания губерний и областей Российской империи. Значение местных справочных трудов было оценено еще в XIX веке. Информация, помещаемая на страницах изданий, имеет универсальный характер, раскрывая темы социальных, экономических и религиозных изменений в регионе.

Объектом исследования выступают справочные издания статистических организаций Таврической губернии: памятные книги и календари, как источники по отдельным вопросам истории внутренней торговли Крыма в 60–90-х гг. XIX века.

Цель исследования – дать характеристику справочных изданий Таврического губернского статистического комитета и Статистического бюро Таврического губернского земства 60–90-х гг., как источников по изучению внутреннего рынка Крыма. Цель исследования раскрывается при помощи поставленных задач:

- определить степень информативности заявленных источников, с точки зрения изучения внутреннего рынка Крыма рассматриваемого периода;
- проследить динамику изменений содержания справочных изданий, касающихся вопросов структуры внутренней торговли Крыма.

Об актуальности данного класса источников свидетельствует проект «Памятная книжка губерний и областей Российской империи», инициированный Российской национальной библиотекой в 90-х гг. XX века. Основной задачей проекта было выявление и введение в научный оборот информации, содержащейся в основных местных печатных источниках. Результатом этого многолетнего проекта стала серия книг и статей Блавацкой Н.М. и Раздорского А.И. [1], других авторов [2], а также сводный каталог-репертуар памятных книг империи [3].

Таким образом, данная статья – попытка охарактеризовать справочные издания Таврической губернии 60–90-х гг. XIX века, с точки зрения освещения в них вопросов функционирования внутреннего рынка Крыма.

СПРАВОЧНЫЕ ИЗДАНИЯ ТАВРИЧЕСКОГО ГУБЕРНСКОГО СТАТИСТИЧЕСКОГО КОМИТЕТА

Потребность общества в информации, необходимость правящих кругов в сведениях о состоянии хозяйства регионов империи, поставило перед статистикой непростую задачу – собрать и обработать информацию, характеризующую уровень развития государства. В XIX веке статистика приобретает популярность как способ познания общества [4, с. 36]. Система статистических учреждений была многоступенчатой. Центральные статистические комитеты вынуждены были опираться в своей работе на учрежденные в 1835 г. губернские, областные и городские статистические комитеты, которыми была представлена административная статистика на местах. Параллельно с деятельностью административных статистических служб свою исследовательскую работу развернули губернские земства, при которых стали учреждаться статистические бюро [5, с. 15]. Таким образом, на территории Таврической губернии в конце XIX начале XX веков одновременно функционировали 4 статистических учреждения: Таврический губернский статистический комитет, Керчь-Еникальский статистический комитет, Севастопольский городской статистический комитет и Статистическое бюро Таврического губернского земства. Благодаря работе членов статистических организаций был собран и опубликован огромный массив статистико-экономических и краеведческих сведений, что позволяет говорить о изданиях статистиков Таврической губернии, как о ценнейшем источнике по истории развития региона.

Памятные книги – название официальных провинциальных справочных изданий в Российской империи, которые выпускались в 89 губерниях и областях Российской империи на протяжении более 80 лет с середины 1830-х до 1917 г. Ввиду того, что издание памятных книг Таврической губернии началось со второй половины XIX века, количество источников невелико. Издания охватывают собой период с 1860 по 1917 гг., но имеют огромную лауну – 70–80 гг., которую лишь отчасти заполняют Новороссийские календари за 1871–1873, «Календарь Таврической губернии на 1871 г.» [6], издания общеимперского масштаба [7]. Следует учитывать, что на территории Крыма находились два градоначальства – Севастопольское и Керчь-Еникальское, – памятные книги которых издавались отдельными экземплярами¹. Традиционно памятные книги состояли из 4 разделов: адрес-календаря, статистического отдела, справочной части, в которой помещались сведения о работе губернских учреждений, «литературной части», где печатались статьи историко-краеведческого содержания. Вне отделов помещалась реклама и преискурранты торговых заведений, гостиниц, лечебниц. Структура изданий могла меняться. Так, в первой памятной книге, изданной Таврическим губернским статистическим комитетом под редакцией Константина Васильевича Ханацкого отсутствовал адрес-календарь, справочный и статистический отделы. Книга, по сути, является скорее сборником историко-краеведческих статей, не только местных авторов, но и ученых из университетских центров [8, с. 38].

¹ Памятных книжек Керчь-Еникальского градоначальства насчитывается около 20: за 1860, 1863, 1865, 1899–1917 гг., памятные книги Севастопольского градоначальства не издавались.

Наряду с традиционным описанием климатических и геологических условий полуострова, в книге детально охарактеризованы уезды, города и местечки, колонии и отдельные имения, приведены количественные данные по сословиям, занятиям жителей, которые отражают характер хозяйственной составляющей региона. В качестве примера, укажем лишь те занятия, которые прямо или косвенно связаны с торгом: булочники, пекари, торговцы ржаным хлебом, кондитеры, харчевники, содержатели постоялых дворов, публичных домов, питейных складов, водочных заводов, ренских погребов, погребов русских вин, штофных; сидельцы питейных заведений, штофных, бузней [9, с. 252–253].

При описании городов-портов указывается информация о заграничных кораблях и каботажном судоходстве: количество прибывших и отошедших судов, сумма на которую привезено или отвезено товаров. В издании 1867 г. представлен большой раздел о соледобыче [10], в котором раскрываются вопросы истории промысла, системы откупов, способов добычи, доходности предприятий. Информативным для исследования внутреннего рынка Крыма является раздел «Общее обозрение торговли производившийся в портах Черного и Азовского морей в пределах Таврической губернии в 1866 г.» [11]. Здесь, кроме привычного количества привезенного товара и его денежного эквивалента, представлен список товаров, развозившихся по портам Крыма. Данная информация содержит сведения о статьях потребления жителей Крыма, предоставляет возможность, путем сопоставления данных, проследить, как привезенный товар перемещался по портам полуострова, какое количество привезенных товаров оставалось в каждом городе. Информация о «Движении судоходства и торговли при Алуштинском таможенном poste за 1866 г.», «Сведениях судакского таможенного порта о движении судоходства и торговли за 1866 г.», помещенная в данном разделе, является уникальной для справочных зданий XIX века.

Таким образом, памятная книга под редакцией Ханацкого – содержит ряд необходимой информации для изучения структуры внутреннего рынка Крыма. Издание вызвало поощрительные отзывы в печати. Отмечалось, что это первый сборник, составленный из материалов, в верности которых нет повода сомневаться [12, с. 39]. После успеха первого издания, началась подготовка ко второму выпуску, опубликовать который не получилось по финансовым причинам.

В 1868 г. Таврическим губернским статистическим комитетом был издан не менее важный труд для исследования крымской внутренней торговли – «Карманный календарь на 1869 г.» [13]. Помимо стандартных святцев, помещаемых в календарях, данное издание содержит в себе сведения о движении судов Русского общества пароходства и торговли, которые обеспечивали функционирование внутренней торговли полуострова, данные о транспортировке кладей и грузов, статьи внутренней торговли. Обратимся к рассмотрению раздела о «Пошлинах на право торговли и промыслов» [14]. Данная группа сведений позволяет установить способы ведения торговли (гильдейская, мелочной торг в городах, вне городских местностей, мещанские и приказчицьи промыслы). При анализе «Цен акцизных свидетельств на производство и продажу табака» [15], становится очевидным разнообразие и специализация мест продажи табака (табачные фабрики, оптовые склады, табачные лавки, продажа в обандероленных помещениях для курения на месте: трактиры, кафе-

рестораны, гостиницы, рестораны, кофейные дома и буфеты при клубах, театрах, на железных дорогах и других публичных заведениях; харчевни, портерные лавки, ренсковые погреба и питейные дома, корчмы; продажа в разнос табака и сигар на публичных гульбищах, где дозволено курить, продажа в развоз русского сырого табака). Данный перечень позволяет сделать вывод о доходности тех или иных форм организации производства и продажи табака в Таврической губернии по сумме и регулярности взноса за право заниматься данным видом торговли и промысла.

Характерным для справочных изданий был раздел о ярмарках. В числе значимых мест ярмарочной торговли на 1869 приведены две ярмарки в Симферополе (Георгиевская – 23 апреля и Покровская – 1 октября) и две менее значительные в м. Ново-Баяут Симферопольского уезда (в тех же числах) [16]. Ценность указанных данных становится очевидной вследствие того, что сведения о ярмарочной торговле на полуострове являются редкостью для справочных изданий, так как в литературе подобного жанра помещалась информация о ярмарках, продолжительностью более 3 дней, в Крыму же таких ярмарок в рассматриваемый период не было.

В так называемом «литературном отделе» особый интерес представляет статья о Евпатории [17]. Здесь раскрыты темы о сухопутном сообщении города-порта с другими регионами Крыма. Предоставлены важные сведения о состоянии хозяйства города: «В Евпатории весьма чувствительный недостаток в провизии по малолюдству, лучше сказать, безлюдью вблизи города; гостиницы далеко не удовлетворяют самому неприхотливому вкусу, предметы потребления очень дороги, провозятся издалека и вот причина, почему многие предпочитают Феодосию, где несравненно более удобств для жизни, что немаловажно для приезжих» [18].

Следующий этап издания справочных книг Таврического губернского статистического комитета – конец XIX начало XX в. С 1892–1902 были изданы 11 справочных сборников под общим названием «Календарь и памятная книжка Таврической губернии». Важно подчеркнуть, что данное справочное издание несколько «скупой» источник по истории внутренней торговли Крыма. Наиболее информативным с точки зрения изучения внутреннего рынка являются «Ведомость о населении Таврической губернии по сословиям» и «Ведомость о фабриках и заводах в Таврической губернии». Данные разделы являются постоянными в календаре, что позволяет проследить динамику численности купеческого сословия, фабрик и заводов, сумм производства, числа рабочих в отдельных городах и уездах. Наконец, с 1893 г. [19] в издания регулярно помещаются статьи о виноградарстве и табаководстве. Аналитические изыскания по истории данных отраслей хозяйства содержат в себе информацию о сортах и местностях произрастания, количестве собранного урожая, ценах на товар, способах реализации, сообщения о крупных табачных фабриках полуострова – Месаскуди в г. Керчи и Стамболи в г. Феодосии, «изделия коих приобретают с каждым годом все большую известность, соответственно которой увеличивается и сбыт оных» [20, отд.1, с.98]. Таким образом, при помощи данных статей прослеживаются этапы развития табаководства и виноградарства в Крыму.

**СПРАВОЧНЫЕ ИЗДАНИЯ СТАТИСТИЧЕСКОГО БЮРО
ТАВРИЧЕСКОГО ГУБЕРНСКОГО ЗЕМСТВА**

Памятную книгу, изданную в 1889 г. под редакцией Константина Антоновича Вернера, можно назвать коллективным трудом Статистического бюро Таврического губернского земства и ряда Российских организаций. В издании задействованы материалы не только «статистиков¹, сторонних лиц, специально знакомых с тем или иным вопросом» [21, с. 1], но и Российских государственных учреждений: Летописи Главной физической обсерватории, изданий Центрального статистического Комитета, Департамента Земледелия и Сельской промышленности, Обзоров внешней торговли, Статистического сборника Министерства путей сообщения, Приложения ко Всеподданнейшим отчетам гг. Губернатора и Градоначальников, Отчетов г. Директора народных училищ и т.д. Книга состоит из 7 разделов: статистика территории, статистика населения, статистика землевладения и землепользования, статистика сельского хозяйства, специальные культуры, промышленность и торговля, общественное хозяйство. Первые пять разделов содержат обработанную и проанализированную составителями информацию, последние два – поданы в виде исключительно материалов статистических. Издание содержит сведения за 1884–1887 гг. Казалось бы, с точки зрения изучения внутренней торговли Крыма, информативным будет отдел «Промышленность и торговля», в котором сконцентрирована информация о рынке Крыма. Напротив, сведения о сопутствующих атрибутах внутренней торговли Крыма содержатся в каждом из перечисленных отделов. Так, отдел статистики сельского хозяйства содержит следующую информацию: цены на зерно до и после Крымской войны, объемы сбора урожая, количество зерна вывозимого и оставляемого на местном рынке, о сортах, местностях произрастания, урожайности, динамике развития отраслей хозяйства. Отдельные исследования посвящены табаководству и виноградарству. В статьях объясняется разница цен на товары, описаны лучшие и худшие сорта произрастающих культур, специфика сбыта, как в границах Крыма, так и за его пределами. Особенно много информации собрано и обработано по полуостровному садоводству, соледобыче и рыболовству. В издании отражены особенности продажи плодов и откупа садов. Хотя данная информация в большей степени характеризует внешнюю торговлю, поскольку продукция плодоводства и соледобычи составляла основные статьи экспорта региона, все же следует полагать, что часть продукции оставалась и на местном рынке [22].

В памятной книге 1889 г. собран статистический материал о ярмарках в Таврической губернии за 1884–1887. За данный период в губернии было 443 ярмарки, из которых крымских было лишь 16 [23, отд. VI, с.67], что составляет 3,6%. На всех губернских ярмарках продано товаров на 12,032,246 рублей серебра, на ярмарках Перекопского и Феодосийского уездов – на 81,395 рублей серебра [24]. Таким образом, доход от крымской ярмарочной торговли составлял менее 1% от прибыли губернской. Следует заметить, что, изучая такие незначительные для империи в целом ярмарки, как крымские, исследователь сталкивается с рядом трудностей, которые заложены непосредственно в источниковой базе. Так, отсутствует статистика объе-

¹ В составлении сборника, помимо К.А. Вернера, приняли участие статистики С.А. Харизоменов и Я.Я. Латышев [13, с. 61].

мов проданных товаров, сумм продаж, трудно проследить перемещение товаров с одной ярмарки на другую. Кроме того, сбор сведений о ходе ярмарочной торговли был возложен на местную полицию, которая «едва ли может присутствовать на всех ярмарках Империи и еще труднее может собрать скольконибудь достоверные сведения, ... а потому цифры представляемые Правительству о второстепенных и мелких ярмарках совершенно гадательны» [25, с. XXXI].

Таким образом, памятная книга 1889 г. – значительно больше, нежели итог исследований Статистического бюро Таврического губернского земства. Издание 1889 г. под редакцией К.А. Вернера – полноценный и обширный труд, отражающий динамику развития полуострова в 1884–1887 гг.

ВЫВОДЫ

Специфика памятных книг как источника по истории внутренней торговли Крыма состоит в унификации и стандартизации предоставляемой информации. Недостатком источников данной группы является отсутствие книг подобного жанра 70–80-х годов, а определенный алгоритм выкладки статистических данных способствует изучению лишь отдельных аспектов внутренней торговли Крыма. Для создания объемной картины функционирования внутреннего рынка Крыма, сведений почерпнутых из данной группы источников недостаточно. Несмотря на значительный пробел в изданиях памятных книг Таврической губернии, – они все же несут в себе уникальный блок информации прямо или косвенно связанный с теми или иными звеньями внутренней торговли Крыма.

Список литературы

1. Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи : предварительный список / Н. М. Балацкая, А. И. Раздорский. – СПб., 1994. – 500 с.; Балацкая Н. М. Губернские памятные книжки как краеведческий источник / Н. М. Балацкая // Донской временник, год 1995-й. – Ростов-на-Дону, 1994. – С.158–163; Balatskaja N. M. Memorabilia (Pamiatnyia knizhki) of provinces and regions of the Russian empire / N. M. Balatskaja // Bibliotheka Baltica : Informationen zum Bibliothekswesen im Ostseeraum : Newsletter der Arbeitsgemeinschaft «Bibliotheka Baltica». – 1995. – № 3; Раздорский А. И. Памятные книжки губерний и областей Российской империи : некоторые итоги и задачи библиографирования / А. И. Раздорский // Российская провинция XVIII—XIX вв. : реалии культурной жизни : в 2 кн. – Пенза, 1996; Балацкая Н. М. Наследие регионов – достояние нации : программа Российской национальной библиотеки «Памятные книжки губерний и областей Российской империи» / Н. М. Балацкая, А. И. Раздорский // Библиотека. – 1996. – № 5. – С. 13–15; Балацкая Н. М. Проект «Памятные книжки губерний и областей Российской империи» / Н. М. Балацкая // Клио. – 1999. – № 3. – С. 62–68; Памятные книжки губерний и областей Российской империи / РНБ. – СПб., 2002. – Т.1. : Европейский север : Архангельская, Вологодская и Олонецкая губернии. – 823 с.; Памятные книжки губерний и областей Российской империи : указатель содержания / РНБ ; науч. ред. : В. В. Антонов, Н. М. Балацкая. – СПб., 2003. – Т. 2 : Северо-запад (Новгородская, Псковская и Санкт-Петербургская губернии). – 1046 с.
2. Левин Д. Э. Памятные книжки губерний и областей Российской империи в системе культуры: Опыт исследования / Д. Э. Левин // Ежеквартальник русской филологии и культуры=Russin Studies=Etudes russes=Russische forschungen. – СПб., 2000. – Т. 3, № 2. – С. 227–301; Левин Д. Э. Памятные книжки губерний и областей в системе книжной культуры дореволюционной России / Д. Э. Левин // Памятные книжки губерний и областей Российской империи / РНБ. – СПб., 2002. – Т. 1 : Европейский Север (Архангельская, Вологодская и Олонецкая губернии). – С. 17–50.
3. Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833–1917) : сводный каталог-репертуар / Н. М. Балацкая, А. И. Раздорский. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2008. – 645 с.

4. Петров О. О. Праці земських статистиків як джерела суспільної та історичної думки другої половини XIX–XX ст. / О.О. Петров // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2004. – С.36–43. Режим доступа: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Itdri/2004/04Petrov.pdf. Проверено 16.04.2011.
5. Бобков В. В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века) : библиографический указатель / В.В. Бобков ; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь, 2004. – 302 с. – (Серия : «Библиография крымоведения» ; вып. 1).
6. Календарь Таврической губернии на 1871 год простой / изд. К. Ханацкий. – Симферополь, 1870. – 64 с.
7. Календарь на 1877 г. / под ред. А. Гатцука. – М. : издание редакции креснаго календаря, 1877. – 495 с.; Статистический временник Российской империи / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1866; Таврическая губерния : список населенных мест по сведениям 1864 года / Центральный статистический комитет МВД ; под ред. М. Раевского. – СПб., 1865. – 137 с.; Статистический временник Российской империи / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1866; Статистическое обозрение Российской империи / сост. В. де Ливрон. – СПб., 1874.
8. Бобков В. В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века) : Библиографический указатель. – Симферополь, 2004. – 302 с.
9. Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом. – Вып. 1 / под ред. Х.В. Ханацкого.– Симферополь, 1867. – 519 с.
10. Ханацкий К. В. Соляная промышленность в Таврической губернии / К.В. Ханацкий // Памятная книга Таврической губернии. – Симферополь, 1867. – Вып. 1, отд.1. – С. 440–474.
11. Ханацкий К. В. Общее обозрение торговли производившийся в портах Черного и Азовского морей в пределах Таврической губернии в 1866 г. / К. В. Ханацкий // Памятная книга Таврической губернии. – Симферополь, 1867. – Вып. 1, отд.1. – С. 496–515.
12. Бобков В. В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века) : Библиографический указатель. – Симферополь, 2004. – 302 с.
13. Карманный календарь Таврической губернии на 1869 год простой. – Симферополь, 1868. – 163 с.
14. Там же, с.75.
15. Там же, с. 76–77.
16. Там же, с. 103–105.
17. Там же, с. 134–141.
18. Там же, с. 141.
19. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1893 г. / Таврический губернский статистический комитет. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1893. – 107 с.
20. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1898 г. / Таврический губернский статистический комитет. – Симферополь : Таврическая губернская типография, 1898. – 207 с.
21. Памятная книга Таврической губернии, составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К.А. Вернера. – Симферополь, 1889.
22. Смирненко Л. П. Опыт исследования крымского промышленного плодоводства и плодоторговли / Л. П. Смирненко. – Одесса: Типография Л.Нитче, 1891. – 130 с.
23. Памятная книга Таврической губернии, составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К.А. Вернера. – Симферополь, 1889.
24. Там же, с. 76.
25. Статистический временник Российской империи / Центральный статистический комитет МВД. – СПб., 1866.

Серова К. Д. «Пам'ятні книжки Таврійської губернії» як джерело з історії внутрішньої торгівлі Криму 60–90 рр. ХІХ століття / К.Д. Серова // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 163–170.

Стаття присвячена одному з видів джерел з історії внутрішньої торгівлі Криму у 60–90 рр. ХІХ ст. Автор надає характеристику довідкових видань Таврійської губернії – пам'ятних книжок та календарів, як джерел з проблем функціонування внутрішнього ринку Криму.

Ключові слова: *Крим, торгівля, «пам'ятні книжки».*

Serova K.D. «Memorable books of the Taurida province» as source on history of domestic trade of Crimea 60–90th of the XIX century / K.D. Serova // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 163–170.

The article is devoted to one of kinds of the sources on history of domestic trade of Crimea in 60–90th of XIX century. The author gives the characteristic of a reference media of Taurida province – memorable books and calendars, as a sources on problems of functioning of a home market of Crimea.

Keywords: *Crimea, trade, «memorable books».*

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

УДК 908: 655.3.066.32+655.41 «1899/1917» (477.75)

ПОЧТОВЫЕ КАРТОЧКИ С ВИДАМИ КРЫМА В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ (1899–1917)

Яшный Д.В.

*Таврический национальный университет им. В.И.Вернадского, Симферополь, Украина
E-mail: Yashnyy@ukr.net*

Поднимаются проблемы связанные с установлением авторства досоветских почтовых карточек. Вводится в научный оборот ранее неисследованная группа визуальных источников по истории Крыма. Раскрывается история развития известных на сегодняшний момент издательств полуострова начала XX века. Рассмотрены основные источники для установления авторства почтовых карточек.

Ключевые слова: видовые почтовые карточки, исторический источник Крым.

В современном источниковедении истории Украины и ближнего зарубежья, с началом XXI века, наблюдается возрастающий интерес к ранее не востребованным группам источников. Одной из таких групп являются досоветские открытки, иллюстрированные изображениями городов, туристических местностей, памятников. К этой тенденции привели несколько причин: недостаток изобразительных источников начала XX века, обширный пласт видовых открыток хранящихся в музеях, не прошедших атрибуцию.

Важной частью полноценной работы с видовыми открытками является атрибуция почтовой карточки: определение издателя, издательства и, если это возможно – фотографа. С выяснением наименования издательства и издателя возникают проблемы, обусловленные объективными причинами: отсутствие аннотирующей надписи, утеря за прошедшие сто лет архивных документов. Имя фотографа, зачастую, остаётся тайной из-за большего перечня причин, в которые входят как объективные, так и субъективные: отношения между издателем и мастером, художественные предпочтения, позднее оформление авторского права в Российской Империи, в 1911 году. Только после этого года, издатели были обязаны указывать имя фотографа на открытках.

Большинство почтовых карточек снабжалось на оборотной (адресной) стороне выходными данными издательства, с указанием названия и места его расположения, реже эти данные печатались на иллюстрированной стороне. Имя издателя (заказчика) указывалось там же. На лицевой стороне на многих карточках ставились номера открыток в серии.

Историография проблемного поля нашего исследования немногочисленна, а работ посвящённых установлению авторства почтовых карточек с видами Крыма, для дальнейшего их использования как исторического источника в историографии не проводилось.

В досоветской историографии вопроса, центральное место занимает журнал Общины Святой Евгении – «Открытое письмо», в котором публиковались, изданные по

заказу Общины, открытки. В нём же подавались данные об издательствах и фотографиях, сотрудничавших с Комитетом Красного Креста. Редактором журнала был известный график и архитектор, директор Библиотеки Академии художеств Федор Густавович Беренштам. Журнал выходил с 1904 по 1906 год. Был выпущен в свет 21 номер. Интересным ходом издательства было то, что подписчики получали приложения к нему в виде открыток, не поступавших в розничную продажу и потому очень редких. После закрытия журнала в 1906 году, Общиной продолжали издаваться нумерованные списки открыток – «Каталоги художественных изданий в пользу Общины Св. Евгении» [1]. Последнее издание этого каталога, выпущенного в свет в 1915 году, содержало в себе информацию о 5837 открытках, изданных Общиной.

За период 1901–1917 годов вышло 32 каталога, посвящённых открытым письмам разных уголков Российской империи. Первый из них появился в Варшаве на русском и польском языках. Это был «Временный каталог коллекций Общества поощрения художеств в Царстве Польском». В каталоге даны описания 143 открытых писем с портретами польских художников, архитекторов и воспроизведением их картин [2, с. 129]. Некоторые другие каталоги открыток, вышедших в последующие годы, являются рекламными и, лишь частично могут быть использованы в качестве источника сведений [3].

Отдельную группу досоветских изданий, посвящённых иллюстрированным открытым письмам, составляют каталоги фотографий и открыток, выпускавшихся, обычно, теми же типографиями и фотоателье, которые занимались изготовлением видовых почтовых карточек. В отличие от современных каталогов и журнала «Открытое письмо», такие подборки открыток не сопровождались справочным материалом и вмещали в себя только иллюстративный материал. Тем не менее, благодаря указанию авторства, становится возможным определение издательства и фотографа, работавших над открыткой [4; 5].

После революции 1917 года, с изменением общей политической ситуации, массовое обращение к вопросам истории и коллекционирования почтовых карточек возрождается лишь в конце 20-х годов. Вместе с этим, уже в 1918 появляются исследования, посвящённые различным аспектам пропагандистской роли открыток [6].

Роль открыток, как исторического источника в советской историографии впервые поднимается в статье А. К. Львова, опубликованной в журнале «Краеведение» в 1929 году. Автор настаивает на исключительной роли видовых открыток, как образательного источника для краеведения, и разрабатывает методологию работы с ними, выделяя важность выявления автора [7]. В 1931 году публикуются исследования Игоря Городского, посвященные революционным открыткам 1905–1907 гг. [8]. Тогда же выходит в свет работа Якова Перельштейна «Работа с изопродукцией», где приёмам критики художественных открытых писем посвящён отдельный раздел [9].

После Великой Отечественной войны интересы исследователей вновь обращаются к открыткам, в том числе и видовым, досоветского периода. В полной мере это направление исторических изысканий набирает силу к середине 60-х годов XX века. Оно связано с именами таких исследователей как Николай Спиридонович Тагрин и Михаил Степанович Забочень. Первого называли «патриархом» а второго – «отцом» отечественной филокартии. Монография Н. С. Тагриной – «Мир в открытке», по-

священа всестороннему изучению иллюстрированной почтовой карточки. Этого характерного для нашей эпохи, оригинального, самобытного материала, его тематического содержания, места в современной жизни. Она может называться «иллюстративной энциклопедией» открытки [10]. Представлены материалы о деятельности издательств, и их истории, международным связям и в исследовании Михаила Степановича Забоченя – «Филокартия», которое представляет собой первую попытку научной систематизации всех приёмов филокартии, и является первым шагом к преданию ей статуса вспомогательной исторической дисциплины [11].

Среди постсоветских исследований, посвященные досоветским видовым открыткам, выделяется диссертация Анны Николаевны Лариной [12]. Это первое академическое исследование, в котором автором разрабатываются методы работы с почтовыми карточками на примере открыток, иллюстрированных видами Москвы. Анной Николаевной, наряду с разработкой методологии, рассмотрены этапы развития историографии вопроса, деятельность московских издателей.

Крымским видам на почтовых карточках посвящено всего несколько работ. Особый интерес представляют очерки феодосийского автора Дмитрия Лосева, где открытки рассматриваются как предмет отдельного исследования и как источник по истории Феодосии и путеводитель Ростислава Лихотворика, где поднимаются вопросы истории издания видовых открыток в Юго-Восточном Крыму [13–15].

В настоящее время известно около трёх с половиной тысяч досоветских открыток, иллюстрированных видами Крыма, большая часть из которых снабжена аннотирующими надписями. Что, до не аннотированных почтовых карточек, то большая часть из них относится к первым шагам издательского дела в Крыму. Такая специфика ранних открыток связана, очевидно, с несколькими причинами: недостаточный уровень развития местных издательств и, как следствие, ограниченный круг сотрудничества с зарубежными типографиями, открытки которых, по большей части аннотированные.

Большее количество информации по авторству почтовых карточек, нежели в них самих содержится в каталогах. Крымские видовые открытки сейчас собраны в двух таких изданиях, посвящённых Симферополю и Феодосии. В справочной части каталога «Поклон из Феодосии» приводится и краткая история издателей феодосийских видов на почтовых карточках [16; 17]

Самая ранняя известная открытка с крымским видом, прошла почту 4 ноября 1899 года. На лицевой стороне этой открытки был изображен фонтан Айвазовского – одна из достопримечательностей Феодосии. В настоящее время феодосийская открытка считается первой открыткой с крымским видом. Возможно, существуют и более ранние почтовые карточки, иллюстрированные крымскими видами, но пока о них ничего не известно. По почтовым штемпелям было определено, что открытки с видами Симферополя появились в 1902 году.

Издание открыток в Крыму носило сезонный характер, и было рассчитано на быстрое реагирование издателей на меняющиеся запросы отдыхающих в течение курортного сезона. Крым, был «золотым дном» для издательств и типографий, поэтому не вызывает удивления большое количество компаний, занимавшихся печатанием открыток. Крупнейшие издательства распространяли открытки с видами

Крыма в зарубежных странах. Самым большим, из занимавшихся крымскими видами, было акционерное общество «Гранберг» в Стокгольме. Известно большое количество карточек с видами различных городов и пейзажей, вышедшие из-под прессы типографий этой фирмы. Помимо собственных негативов, издательство занималось изготовлением открыток с фотографий мастеров из разных уголков Европы. Многие сотрудничали с компанией «Гранберг» из-за высокого качества выходящих открыток. Российские почтовые карточки этого издательства предназначались исключительно для внутренней корреспонденции.

Стоит также отметить качественную фототипию издательства С. А. Суворина и печать Шерер и Наболец, располагавшихся в Москве. Помимо них, среди зарубежных компаний, открытки с видами Крыма печатали и многие другие, но менее известные, такие как берлинское издательство фирмы ERRTEE, производившей фотоаппараты, для которой издание открыток, по всей видимости, было некой рекламой для своих аппаратов. Все что еще известно об этом издательстве – это его расположение в Берлине, как и о фирме Conrad A. Muller EC°, располагавшейся в Нюрнберге.

Особый интерес может вызвать продукция немецкого издательства Dr. Trenkler & Co из Лейпцига, ведь их открытки выпускались в период немецкой оккупации 1918 года. На одной из открыток, посвященной Феодосии запечатлены немецкие солдаты, прогуливающиеся мимо Городских купален [17, с. 113].

Следующим крупным издателем, но уже российским, крымских видовых открыток была Община святой Евгении, занимавшаяся выпуском почтовых карточек в благотворительных целях. За 20 лет – до 1917 года – Общиной были выпущены открытки 6406 названий (из них 3000 видовых, 200 географических, а остальное – репродукции картин и поздравительные). С 1901 по 1915 годы вышло 11 изданий каталога выпущенных общиной открыток. Тиражи открыток сначала были весьма небольшими – всего несколько сот экземпляров, но с 1907 года обычный тираж стал в 10 тысяч экземпляров, а некоторые, наиболее популярные открытки, выдерживали 5–6 изданий. Общее же количество выпущенных открыток за 20 лет превысило 30 миллионов [1; 18].

Собственно крымскими видами были иллюстрированы 159 открыток, основное внимание отводилось Южному берегу Крыма. По количеству оригинальных видов, изданных Общиной, Крым обошел другие местности. Карточки с видами ЮБК выпускались для «Общины...» немецким издательством Ph. Bäcker (Autzine Editions artistiques) [19], (рис. 1).

Крупнейшим издательством видовых открыток в последнее десятилетие перед революцией было "Контрагентство А. С. Суворина и К°". Пользуясь своими исключительными связями, владелец правительственной газеты "Новое время" А. С. Суворин получил от Министерства путей сообщения в аренду книжные и газетные киоски на всех железнодорожных станциях России. Издавая открытки с видами чуть ли не всех городов России и даже более или менее значительных станционных поселков, А. С. Суворин с успехом распространил эти издания через арендованные им вокзальные киоски.

Рис. 1. Алупка : Скала Айвазовского : [Почтовая карточка]. – Ph. Bäcker, [Б.г].

После смерти Алексея Сергеевича, его сыновья выпустили еще три издания открыток совместно с московской фототипией Шерер и Набгольц. Эти открытки отличались более низким качеством, нежели выпуски самого А. С. Суворина. Помимо открыток иллюстрированных видами Феодосии, известны карточки с видами Симферополя с указанием его авторства на лицевой стороне [17, с. 114].

В центре Таврической губернии – Симферополе, изданием открыток, помимо упомянутых международных, занимались и местные типографии, фотоателье и фототипии. Крупнейшими из них были: «Издательство Мирона Малинского», сотрудничавшее с Контрагентством А. С. Суворина и фототипией Шерер и Набгольц в Москве, Акционерным обществом Гранберг в Стокгольме, Издание художественного магазина И. П. Руденкова, выпускало не только свои открытки в издательствах Гранберг и Verlag A. K. Richter, но и использовало свои мощности [16, с. 136–138].

Наиболее продуктивным среди крымских издателей было издательство Вассермана. Оно было самым плодовитым в выпуске почтовых открыток не только с видами Феодосии, но и других городов Крыма [17, с. 111]. Авторство первых известных открыток по Феодосии приписывают издательству Писчебумажного и Книжного магазина Г. И. Реймхе, но, к сожалению, открыток его известно немного, поэтому достоверно атрибутировать некоторые неподписанные открытки, как изданные Реймхе, невозможно [17, с. 110].

Помимо Феодосии, большое количество местных издателей, использующих как свои, так и другие типографии, находилось в Севастополе и, где визовые открытки

выпускали владельцы книжных магазинов, Н. А. Вязнов, Д. О. Харченко, Е. М. Ковшанлы [17, с. 109, 113; 20], (рис.2).

Рис. 2. Херсонес : Храм св. Владимира : [Почтовая карточка] / Издание .А. Вязнова. – Севастополь, [Б.г].

Так же выпуском севастопольских видов на открытках занималась владелица книжного магазина в Ялте Ю. Волкова. Издание И.Н. Протопопова, владельца магазина писчих товаров, считается самым большим в досоветском Севастополе. Известно около 100 оригинальных видов города и окрестностей, отпечатанных с его негативов в типографиях Шеррер Набгольц и К° в Москве и Гранберг в Стокгольме.

Наиболее известный из крымских мастеров фотоискусства – Василий Никандрович Сокорнов, занимался изготовлением фотографий с изображением Южного берега. Большинство досоветских его работ было издано на почтовых карточках. Печатанием открытых писем, иллюстрированных фотографиями Василия Никандровича, занимался ряд издателей, от местных до международных.

На данный момент исследователям удалось восстановить аспект сотрудничества Василия Никандровича со следующими издателями: Абильтаром Умерова из Бахчисарая; Акционерным обществом «Гранберг» и Издательством «Эрнст Г. Сванстрем и сын» из Стокгольма; Библиотекой Ю. В. Волковой, Дмитрием Николичем, С. В. Несвитайловой и «Фотография И. Семенова» из Ялты; Библиотекой и книжным магазином Девичинского (Алупка), Издательством Союза Ст. Евгении Красного Креста из Санкт-Петербурга, «Котрагенство печати», «Торговый дом Еккель Ка-

лах» и «Шерер, Набгольц и Ко» из Москвы, «Северное Издательство»; «Штенгель и Ко» из Дрездена [21, с. 29].

Раньше всех иллюстрировать свои почтовые карточки фотографиями Василия Никандровича, по мнению исследователей его творчества, начала издавать Ю. В. Волкова. Почти в то же время открытки по негативам мастера издавал И. Семенов – ялтинский фотограф [22, с. 33]. Также было установлено, что Василий Никандрович занимался издательством собственных иллюстрированных открыток – вышло шесть изданий самого мастера [21, с. 31]. Все открытки, иллюстрированные фотографиями мастера, независимо от качества печати, отличал высокий художественный уровень [23].

Об И. Семенове, в отличие от В. Н. Сокогнова, осталась незначительное количество сведений. Он был ялтинским фотографом и имел собственное фотоателье в доме Латри на Морской улице, где изготавливал портреты и издавал иллюстрированные почтовые карточки [22, с. 33]. Кроме этого он занимался видовой фотографией и печатал свои фотографии на почтовых карточках собственного выпуска. Именно им были сделаны уникальные снимки строительства Ливадийского дворца [23 – 27]. И. Семеновым был составлен альбом из собственных фотографий Алупки, Ай-Годора, Балаклавы, Гурзуфа, Дюльбера, Ливадии, Симеиза, которые использовались для иллюстрирования открытых писем [4].

Нам удалось частично реконструировать издательские связи И. Семенова с Акционерным обществом «Гранберг» и Василием Никандровичем Сокогновым, с которыми он начал сотрудничать до 1904 г [23; 26], (рис.3).

Рис. 3. Алупка : Прибой волн : [Открытое письмо] / Издание И. Семёнова; Фотография В. Н. Сокогнова. – Stockholm : Granberg K. A. – [Б.г].

Об издательской деятельности Федора Орлова, автора многих фотографий с крымскими видами, придворного фотографа Александра III, до сих пор мало что известно. Им было издано, много собственных фотографий, посвященных Алупке, Массандре и Крыму в целом [28, с. 26]. Он имел собственное фотоателье в Ялте, где выпускал открытки собственного изготовления, однако открыток этого издательства известно немного [29]. Судя по дошедшим до нас выпускам, мастер сотрудничал с Акционерным обществом «Гранберг», которое располагалось в Стокгольме [30].

Сведений о других мастерах, занимавшихся съемкой Южного Берега Крыма и издательством иллюстрированных открыток, сохранилось немного. Чаще всего, их имена доносят до нас аннотации на многих почтовых карточках и незначительные упоминания в различных источниках. Это Д. Николич и Л. Зембинский и М. Мурзин в Ялте, и если первые два имели собственные типографии по изданию почтовых карточек, то Николай Федорович Мурзин делал фотографии по специальному заказу Общины Св. Евгении [31; 32; 33, с. 23].

Так же фотографии для Общины Св. Евгении в Крыму делал Сергей Михайлович Прокудин-Горский. 2 мая 1905 г. Сергей Михайлович получил открытое письмо с расширенными полномочиями и разрешением фотографировать снаружи и изнутри все дворцы Южного Берега Крыма, кроме Ливадийского [34, с. 15].

Летом и в начале осени того же года мастер путешествует Россией выполняя заказы. В ходе поездки посетил и Крым. Из письма Сергея Михайловича в Комитет становится известно, что наибольшее количество фотографий была сделана именно в Крыму: Южный и Горный Крым – 131 фотография, Инкерман, Новороссийск, Успенский монастырь – 18 [34, с. 16–17]. Южному Берегу было посвящен 65 работ мастера [35]. Из них, изданных на почтовых карточках, в настоящее время известно только 13 фотографий с видами Ай-Тодора, Гурзуфа, Ореанды, Ялты [35, №№: 180–182, 186, 191, 192, 199–201, 203, 210, 215, 245]. Благодаря высокому качеству фотографий, сделанных по технологии самого Сергея Михайловича, и возможностям Общины Св. Евгении в области полиграфии, эти карточки до настоящего времени сохраняют яркость и четкость передачи цветов [36, с. 10–13; 37; 38], (рис. 4).

Сохранились сведения об одном из фотомастеров Керчи – Евгении Федоровиче Кеппеле – «акцизном чиновнике по службе, фотографе-любителе по призванию». Евгений Федорович, как можно заключить из открыток, иллюстрированных его фотографиями, сотрудничал с местным издательством П. И. Згута [39, с. 48; 40; 41], (рис. 5).

В настоящее время сведения о других мастерах, занимавшихся изготовлением фотографий, для иллюстрирования, сводятся к их именам на почтовых на открытках, и ограниченному кругу исследований по истории фотоискусства в регионах Российской Империи. Неизвестными остаются еще множество мастеров, которые сотрудничали с зарубежными, отечественными и местными издателями, а иногда, и сами занимались издательской деятельностью. Это делает полноценное использование почтовых карточек как источника достаточно сложным. Неосвященной остаётся группа открыток, аннотированных лишь монограммами.

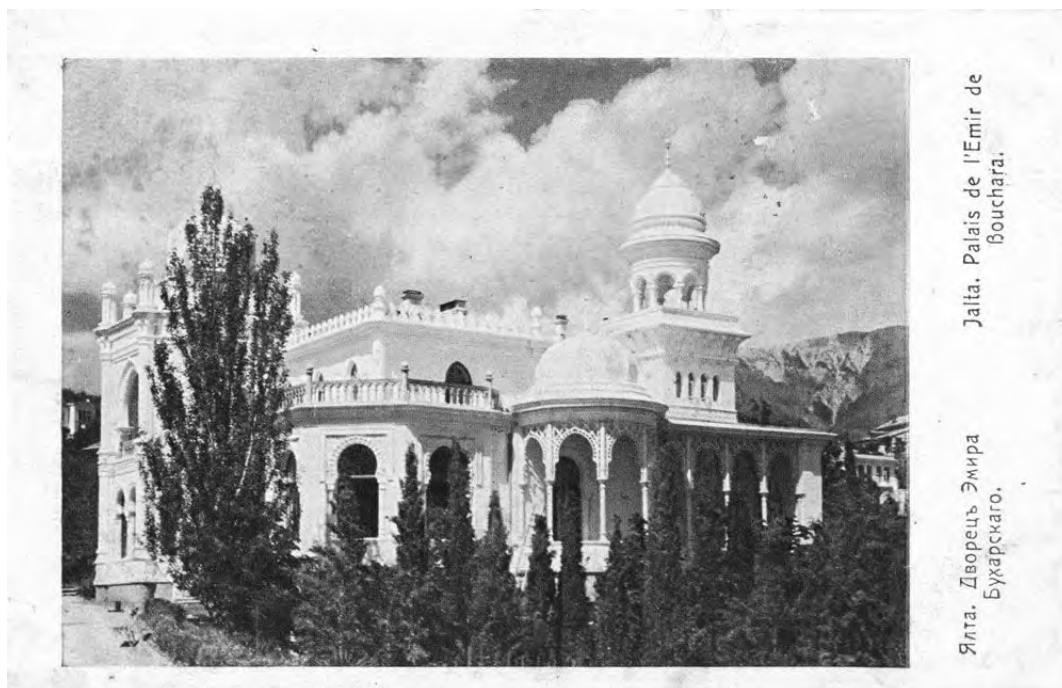

Рис. 4. Ялта : Дворец Эмира Бухарского : [Открытое письмо] / Изд. Общины Св. Евгении Фотография С. М. Прокудин-Горский. – СПб., [Б.г].

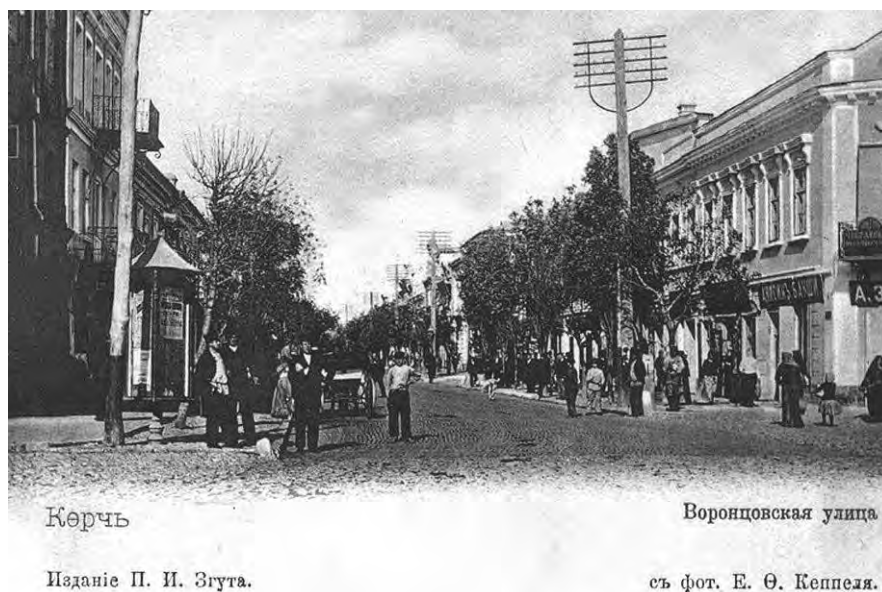

Рис. 5. Керчь : Воронцовская улица : [Почтовая карточка] / Изд. П. Згута; Фотография Е. Ф. Кеппель. – Керчь, [Б.г].

Список литературы

1. Снегурова М. Община Св. Евгении / М. Снегурова // Наше наследие. – 1991. – №3 (21). – С. 31–32.
2. Временный каталог коллекций Общества поощрения художеств в Царстве Польском. – Варшава, 1901. – 28 с.
3. Бабинцев С. Библиография филокартии (1897-1967) / С. Бабинцев, С. Тагрин // Советский коллекционер. – 1967. – С. 128–135.
4. Семёнов И. Воспоминания о Крыме. Ялта : [Фотоальбом] / Сост. И. Семёнов. – Стокгольм : Изд-во «Акционерное общество Гранберг», 1913. – 41 л. с ил.
5. Сокольников В. Н. Кореиз : [Фотоальбом] / Сост. В. Н. Сокольников. – Алушка, 1912. – 44 л. ил.
6. Библиография // Журнал любителей открыток «ЖУК». – М., 2005. – № 1 (5). – С. 42–46.
7. Львов К. А. Художественная открытка и краеведение / К. А. Львов // Краеведение. – М. 1929. – № 1. – С. 28–30.
8. Библиография // Журнал любителей открыток «ЖУК». – М., 2005. – № 2 (6). – С. 49.
9. Перельштейн Я. Работа с изопродукцией / Я. Перельштейн. – М., 1931. – 64 с.
10. Тагрин Н. Мир в открытке / Н. Тагрин. – М. : Изобразительное искусство, 1978. – 128 с.
11. Забочень М. С. Филокартия. (Кратк. пособие-справочник) / М. С. Забочень– М. : Связь, 1973. – 104 с.
12. Ларина А. Н. Документальная открытка конца XIX – начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук : специальность 07. 00. 09. «Историография, источниковедение и методы исторического исследования / А. Н. Ларина; Историко-архивный институт Российского государственного гуманитарного университета. – М. , 2004. – 17 с.
13. Лосев Д. “Carte postale” из Феодосии : что запомнили и сохранили старые видовые открытки // Крымский альбом 2001 : ист-краевед. и лит-худ. альманах / Сост. Д. Лосев; Институт стран СНГ. – Феодосия; Москва: изд. дом «Коктебель», 2002. – С. 131–155..
14. Лосев Д. Уют заштатного городка : Столетие назад Феодосия отличалась особым комфортом жизни : открытки // Крымский альбом 2003 : ист-краевед. и лит-худ. альманах / Сост. Д. Лосев. – Феодосия; Москва: изд. дом «Коктебель», 2004. – [Вып. 8]. – С. 65–69.
15. Лихотворик Р. Путешествие со старой открыткой : Феодосия, Старый Крым, Коктебель, Огузы, Кизил-Таш, Судак, Карасубазар на рубеже XIX–XX столетий / Р. Лихотворик. – Феодосия : Арт-Лайф, 2007.– 190 с.
16. Симферополь на старой открытке (1898–1918) : альбом-каталог / авт. текст. и сост. А. Пилашевич, В. Кацубинский; Изд. В. Диканов. – Симферополь, 2006. – 140 с.
17. Поклон из Феодосии : Каталог видовых открыток (1899–1918) / А. О. Олещук, В. А. Диканов; Феодосийский музей денег. – Феодосия, 2005. – 120 с.
18. Иллюстрированный каталог открытых писем в пользу Общины св. Евгении / Сост. Ю.Н. Вульфсон. – В 4 т. – М.: Бонфи. – 2006.
19. Алушка : Скала Айвазовского: [Почтовая карточка]. – Ph. Wäcker, [Б.г].
20. Херсонес : Храм Св. Владимира: [Почтовая карточка] / Издание Н.А. Вязнова. – Севастополь, [Б.г].
21. Ёлкин С. Желанные весточки с Юга : Крым в зеркале открыток / С. Ёлкин // Сокольников В. Виды Крыма / Государственный центр фотографии. – СПб., 2006. – С. 27–32.
22. Морозов С. Атрибуция произведений Василия Соколькова по открыткам / С. Морозов // Сокольников В. Виды Крыма / Государственный центр фотографии. – СПб., 2006. – С. 33–37.
23. Алушка : Прибой волн : [Открытое письмо] / Издание Фотографа И. Семёнова. – Stockholm : Granberg K. A., [Б.г].
24. Симеиз : Вид со скалы Диво : [Открытое письмо] / Издание Фотографа И. Семёнова – Ялта, [Б.г].
25. Вид на Ялту с беседки : [Открытое письмо] / Издание Фотографа И. Семёнова. – Stockholm : Granberg K. A., [Б.г].
26. Севастополь : Графская пристань: [Открытое письмо] / Издание Фотографа И. Семёнова. – Stockholm : Granberg K. A. – [Б.г].
27. Алушкинский дворцово-парковый музей-заповедник. Ф. фт, д. 1120–1126.

28. Дубилей Л.П. Фотографии с видами Крыма из архива А.Л. Бертье-Делагарда / Л. П. Дубилей // III Таврические научн. чт., посвященные 160-летию со дня рождения А. Л. Бертье-Делагарда. г. Симферополь, 24 мая 2002 г. : сб. мат-лов / гл. ред. Е.Б. Вишневская; Крым. респуб. краевед. музей. – Симферополь : Тритон, 2003. – С. 24–28.
29. Бахчисарай : Ханский дворец : [Открытое письмо]. – Ялта: Фот. Орлова, [Б.г].
30. Крым : Вид на Форос : [Открытое письмо] / Издание Ф. Орлова. –Stockholm : Granberg K. A. – 1904.
31. Вид на Гурзуф и Аю-Даг : [Открытое письмо]. – Ялта : изд. Дм. Николича, [Б.г].
32. Алушка : Кипарисы Потемкина : [Открытое письмо] / Л. Зембинский. – Ялта, [Б.г].
33. Носков А. В. Негативы для Красного Креста // Журнал любителей открыток «ЖУК». – 2009. – № 1 (20). – С. 23.
34. Носков А.В. По заказу Красного Креста // Журнал любителей открыток «ЖУК». – 2007. – №3. – С.15.
35. Прокудин-Горский : Фотографии : Наследие : Творческий путь. Режим доступа : www.temples.ru/pg/416.php (Проверено 3.04.2011).
36. Российская империя Прокудина-Горского (1905–1916) / авт. сост. С. П. Гаранина. – М.: Амфора, 2008. – 252 с.
37. Крым : Дворец в Массандре : [Открытое письмо] / Издание Общины Св. Евгении – СПб., [Б.г].
38. Перепьолкіна Н. Зібрання дореволюційних світлин з фондів Керченського заповідника (1880-ті – 1920-ті роки) / Н. Перепьолкіна // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць. – К.: Видавничий дім А+С, 2006. – Вип.3, ч.1. – С.45–50.
39. Керчь : Воронцовская улица : [Почтовая карточка] / Фотография Е. Ф. Кеппель. – Керчь: изд-во П. Згута, [Б.г].
40. Керчь : Городской сад-аллея : [Почтовая карточка] / Фотография Е. Ф. Кеппель. – Керчь: изд-во П. Згута, [Б.г].

Яшний Д.В. Поштові картки з видами Криму в історичній ретроспективі (1899-1917) / Д.В. Яшний // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 1 : спецвипуск «Історія України» – С. 171-181.

Розглянуті проблеми пов'язані із встановленням авторства дорадянських поштових карток, для введення до наукового обігу раніше не дослідженої групи візуальних джерел з історії Криму. Розкривається історія розвитку відомих на сьогоднішній момент видавництв півострова початку ХХ століття. Охарактеризовано головні джерела для встановлення авторства поштових карток

Ключові слова: Історичне джерело, видові поштові картки, Крим.

Yashnyy D. Postcards with views of the Crimea in historical retrospective (1899-1917) / D. Yashnyy // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Historical Science. – 2011. – Vol. 24 (63), No 1 : “History of Ukraine”. – P. 171-181.

The study raises issues related to attribution of pre-Soviet postcards for the introduction of a scientific revolution has not previously studied group of visual sources for the history of Crimea. Reveals the history of the development known to date publisher of the peninsula early twentieth century. Considered the basic sources for attribution postcards.

Keywords: Historical source, specific postal cards, Crimea.

Поступила в редакцію 01.02.2011 г.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Ганкевич Виктор Юрьевич	доктор исторических наук, профессор кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Задерейчук Алла Анатольевна	кандидат исторических наук, ассистент кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Задерейчук Иван Афанасьевич	кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории государства и права Крымского юридического института Одесского государственного университета внутренних дел
Ильницкая Оксана Ивановна	аспирант кафедры новой и новейшей истории Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Каушлиев Геннадий Сергеевич	соискатель кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Кохан Андрей Алексеевич	аспирант кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Латышева Елена Владимировна	кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского; докторант Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
Макаров Руслан Владимирович	аспирант кафедры новой и новейшей истории Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Пинчук Юрий Анатольевич	доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом памятников духовной культуры Института украинской археологии и источниковедения имени М. С. Грушевского НАН Украины
Прохоров Дмитрий Анатольевич	кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Крымского филиала Института востоковедения имени А. Е. Крымского НАН Украины
Разумихина Наталья Николаевна	аспирант кафедры новой и новейшей истории Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Руев Владимир Леонидович	аспирант кафедры истории Древнего мира и Средних веков Таврического национального университета имени В. И. Вернадского

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Савочка Антон Николаевич	аспирант кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Сеитова Эльвина Изетовна	аспирант кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Сенин Алексей Петрович	аспирант кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Серова Екатерина Дмитриевна	аспирант кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского
Яшный Денис Владимирович	магистр кафедры истории Украины Таврического национального университета имени В. И. Вернадского

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Просим вас придерживаться правил подготовки и оформления рукописей для журнала «Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского». Авторские рукописи должны быть оформленными в соответствии с государственными стандартами и отвечать требованиям Постановления ВАК Украины №7-05/1 от 15.01.2003 г.: «...принимать к печати... только научные статьи, которые имеют такие необходимые элементы: постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными актуальными научными или практическими заданиями; анализ последних исследований и публикаций, положивших начало исследованию данной проблемы и на которые опирается автор; выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящается отмеченная статья; формулировка целей статьи (постановка задания); изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из данного исследования и перспективы последующих разведок в данном направлении» (Бюллетень ВАК Украины, № 1, 2003).

1. Текст рукописи принимаются на украинском или русском языке с указанием даты ее написания, личной подписью автора, аннотациями и ключевыми словами на русском, украинском и английском языках (300-500 зн.), сведениями об авторе (имя, отчество полностью, фамилия, ученая степень, ученое звание, должность, место работы, служебный и домашний телефоны, E-mail).

Для аспирантов, адъюнктов и соискателей необходимо представить рекомендацию научного руководителя или рецензию ученого, имеющего научную степень по специальности, отвечающей предмету исследования, и (или) выписку из протокола заседания соответствующей кафедры (отдела) с рекомендацией статьи к печати.

При направлении рецензии на издание – один экземпляр рецензируемого издания.

К тексту добавляются: дискета (диск) с рукописью (Microsoft Word), рецензия-рекомендация.

2. Требования к оформлению текста рукописи.

2.1. Бумага формата А4 (размер 210 x 297 мм); параметры страницы: верхнее и нижнее поля – 20 мм, левое – 30 мм, правое – 15 мм; шрифт – Times New Roman 14 pt; интервал между строками – 1,5.

2.2. Ссылки на источники указываются в тексте в квадратных скобках с указанием номеров страниц соответствующего источника, а сами названия источников приводятся в конце текста статьи в порядке упоминания. Каждый источник с новой строки.

- Библиографические описания источников должны обязательно содержать фамилию и инициалы авторов, названия их трудов, город и год издания (издательство указывать не обязательно).

- Авторские примечания оформляются в конце страниц с использованием символа * как знака сноски.

3. Объем авторских рукописей. Объем статьи – не более 10, а рецензии – не более 3 печатных страниц до 0,5 усл. п. л. (до 20 тыс. зн. с пробелами); рецензий и тому подобное – до 0,2 усл. п. л.

Рукописи, которые не отвечают требованиям, отмеченным в п. 1-3, редакция не регистрирует и не рассматривает с целью публикации.

Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

Редакция журнала